[illegible]

శ్రీ

శ్రీగురుభ్యోనమః.

శ్రీపరబ్రహ్మణేనమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యముతోఁ జేర్చిన

ఐతరేయోపనిషత్తు.

ఈగ్రంథము-

శ్రీమదుభయవేదాన్త ప్రవర్తకులయిన

తిరుపతి- గోష్ఠం.

(శ్రీ) శ్రీనివాసాచార్యుల వారిచే

లేఖక ప్రమాదాదిజనితదోషంబులు లేనట్లుగాఁ బరిష్కరింపించి-

పహండౌసుదబాసీ - మహారాజరాజశ్రీ.

ఉప్పేరిపుత్తేరి. చెంగల్వారాయ నాయకులవారిచే

స్వకీయ

శ్రీవేదాన్తవిద్యావిలాసముద్రాక్షరశాలయం

దచ్చుగూర్పించి-

శాలివాహన శకాబ్దంబులు - ౧౭౯౨ వ

ప్రమోదసంవత్సర భాద్రపద శుద్ధపంచమీ సౌమ్యవాసరంబునఁ

బ్రచురింపఁబడియె.

౧౮౭౦ వ సం॥ సెప్టెంబరునెల.

శ్రీగురుభ్యో నమః

ఐతరేయోపనిషత్

---

* అవతరణికా.

౧౦. ఏతిసమాప్తం కర్మ సహాపరబ్రహ్మవిషయవిజ్ఞానేన. సైషా కర్మణో జ్ఞానసహితస్య పరాగతిరుక్థవిజ్ఞానద్వారేణోపసంహృతా. ఏతత్సత్యం బ్రహ్మప్రాణాఖ్యం- ఏష ఏకో దేవః- ఏతస్యైవ ప్రాణస్య సర్వే దేవా విభూతయః- ఏతస్య ప్రాణస్యాత్మభావం గచ్ఛన్దేవతా అప్యేతీత్యుక్తం. సోఽయం దేవతాప్యయలక్ష-

---

అవతారికా

అ ఆత్మా వా ఇత్యాదినా కేవలాత్మవిద్యారమ్భస్యావసరం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (పరిసమాప్తమితి) తత్పరిసమాప్తిః కథం గమ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (సైషేతి) (పరాగతిరితి) పరం గన్తవ్యం- ప్రాప్తవ్యం. ఫలమిత్యర్థః. ఉక్థవిజ్ఞానద్వారేణేత్యేతదుదాహరణేన దర్శయతి (ఏతదితి) తత్ర సహాసర్వేణ ప్రాణేనైవ సంయుక్తోఽథాన్తాధిగతం లక్షణః ప్రాణః సత్యం బ్రహ్మ భవతి ప్రాణస్వరూపముక్థం తేన వాక్యేనోపసంహృతమిత్యర్థః. అనేన ప్రాణ ఏక ఏవ దేవ ఇత్యుక్తమిత్యాహ (ఏషఇతి) [illegible] వాగగ్న్యాదయో దేవాః కే ఇత్యాశఙ్క్య * తస్య వాక్ తన్తిః అథాతోఽస్య పురుషస్యేత్యాదినా ప్రాణస్యైవ విభూతయః- విస్తారా ఇత్యుక్తమిత్యాహ (ఏతస్యైవేతి) ఏవం సర్వాత్మక ప్రాణస్యాత్మత్వేన విజ్ఞానాత్ కర్మసహితాత్ సర్వదేవతాత్మక ప్రాణప్రాప్తిలక్షణం ఫలం * ప్రజ్ఞామయో దేవతామయో బ్రహ్మమయోఽమృతమయో భూత్వా దేవతా అప్యేతీత్యేవం వేదేత్యనేన వాక్యేనోపసంహృతమిత్యాహ (ఏతస్యేతి) తథా చ జ్ఞానసహితేన కర్మణా కేవలాత్మస్వరూపావస్థానలక్షణమోక్షస్యాసిద్ధేస్తత్సిద్ధ్యర్థం కేవలాత్మవిద్యారమ్భస్యేదానీమవసర ఇతి భావః. అత్రాక్షేపే సర్వాత్మకప్రాణాత్మప్రాప్తివ్యతిరిక్తమోక్షస్యాభావాత్తదర్థం కేవలాత్మవిద్యారమ్భోఽనుపయుక్త ఇతి కేషాఞ్చిన్మతముత్థాపయతి (సోఽయమితి) ఏతస్యైవ విషయాదిమతః సుఖరూపత్వేన పురుషార్థత్వాన్మోక్షత్వం- ననిష్ప్రపఞ్చస్య

శం. ణః పరః పురుషార్థః- ఏష మోక్షః- స చాయం యథోక్తేన జ్ఞానకర్మసముచ్చయేన సాధనేన ప్రాప్తవ్యః- నాతః పరమస్తీత్యేకే ప్రతిపన్నాః. తాన్నిరాచికీర్షురుత్తరం కేవలాత్మజ్ఞానవిధానార్థమాత్మా వా ఇదమిత్యాద్యాహ. కథం పునరకర్మసమ్బన్ధి కేవలాత్మవి

ఆ. కేవలాత్మస్వరూపావస్థానస్యేత్యాహ (ఏష ఇతి) అయమపి చేన్మోక్షః కేవలాత్మజ్ఞానేనాపి సాధ్యతే- తదా తదారమ్భోఽర్థవానిత్యాశఙ్క్య సవిశేషస్య మోక్షస్య సవిశేషేణైవ సాధనేన సిద్ధిర్యుక్తేత్యాహ- (స చేతి) ఆత్మనస్సవిశేషత్వేన కేవలాత్మవిద్యాయా అభావాదపి సతస్యాహేతుత్వమిత్యాహ (నాతః పరమితి) తన్మతం ప్రదర్శ్య తన్నిరాకరణార్థత్వేన కేవలాత్మవిద్యావాక్యమవతారయతి (తానితి) (కేవలాత్మజ్ఞానేతి) నిర్విశేషాత్మవిషయత్వం, మకర్మనిష్ఠత్వం, కర్మానఙ్గత్వలక్షణం కర్మాసమ్బన్ధిత్వం, చ కైవల్యమిహ వివక్షితం సన్నాత్మా వా ఇదమిత్యాదికథం కేవలాత్మవిషయం- * స ఇమాల్లోకానసృజతేతి లోకసృష్టిప్రతీతేః, తస్యాశ్చ సవిశేషహిరణ్యగర్భకర్తృకత్వేన పురాణేషు ప్రసిద్ధేః, * తాభ్యో గామానయదిత్యాదివ్యవహారాణాం లోకే సవిశేషవిషయత్వప్రసిద్ధేః, పూర్వత్ర * అథాతో రేతసః సృష్టిః ప్రజాపతే రేతో దేవా ఇత్యత్ర ప్రజాపతిశబ్దితస్య హిరణ్యగర్భస్య ప్రస్తుతత్వాచ్చ తస్య తద్విషయత్వస్యౌచిత్యాదితి * ఆత్మగృహీతిరిత్యధికరణ పూర్వపక్షన్యాయేనాశఙ్కతే (కథమితి) సవిశేషవిషయత్వే సత్యాత్మవిద్యాయాః కర్మాసమ్బన్ధోఽప్రసిద్ధ ఇత్యభిప్రేత్యోక్తం (అకర్మసమ్బన్ధీతి) * ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీదిత్యద్వితీయాత్మోపక్రమాత్, * ఏష బ్రహ్మైష ఇన్ద్ర ఇత్యాద్యనుక్రమ్య * సర్వం తత్ప్రజ్ఞానేత్రం ప్రజ్ఞానే ప్రతిష్ఠితమితి ప్రజ్ఞానశబ్దితప్రత్యగాత్మాధిష్ఠానత్వేన తద్వ్యతిరేకేణ బ్రహ్మశబ్దితహిరణ్యగర్భాది ప్రపఞ్చస్యాభావముక్త్వా * ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మేత్యద్వితీయాత్మనోపసంహారాత్. * స ఏతమేవ పురుషం బ్రహ్మ తతమపశ్యదితి మధ్యే పరామర్శాత్, బ్రహ్మత్వాద్వితీయత్వస్య మానాన్తరాగమ్యత్వేనాపూర్వత్వాత్, * అముష్మిన్ స్వర్గే లోకే సర్వాన్ కామానాప్త్వాఽమృతస్సమభవదితి స్వర్గశబ్దితనిరతిశయసుఖాత్మకబ్రహ్మైక్యేన స్థితస్య తదన్తర్భూతవైషయికసర్వానన్దప్రాప్తిలక్షణఫలోక్తేః, సృష్ట్యాద్యర్థవాదాత్, * స ఏతమేవ సీమానం విదార్యైతయా ద్వారా ప్రాపద్యతేతి ప్రవేశోక్తేః, * తస్య త్రయ ఆవసథాస్త్రయస్స్వప్నా ఇతి జాగ్రదాద్యవస్థాత్రయస్య స్వప్నత్వేన మిథ్యాత్వోక్త్యుపపత్తేః, శ్చ నిర్విశేషాద్వితీయాత్మపరత్వావగమేన గ్రన్థస్యాఽర్థాన్తరశఙ్కాఽనవకాశాల్లోకాదిసృష్ట్యుక్తేశ్చాధ్యారోపాపవాదాభ్యాముక్తాత్మప్రతిపత్త్య

౧. జ్ఞానవిధానార్థ ఉత్తరోగ్రన్థఇతిగమ్యతే. అన్యార్థానవగమాత్. తథాచపూర్వోక్తానాం దేవానామగ్న్యాదీనాం సంసారిత్వం దర్శయిష్యత్యశనాయాదిదోషవత్త్వేన * తమశనాయాపిపాసాభ్యామన్వవార్జదిత్యాదినా. అశనాయాదిమత్సర్వం సంసారఏవ. పరస్యతుబ్రహ్మణోఽశనాయాద్యత్యయశ్రుతేః. భవత్వేవం కేవలాత్మజ్ఞానం మోక్షసాధనం - నత్వత్ర కర్మ్యేవాధిక్రియతే- విశేషాశ్రవణాత్. అకర్మిణ ఆశ్రమ్యన్తరస్యేహాశ్రవణాత్.

---

౨. ర్ధమాత్మన్యారోపాత్, పరమాత్మైవేహాత్మశబ్దేనగృహ్యతే. ఇతరవత్- యథేతరేషు సృష్టిశ్రవణేషు * తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సమ్భూత ఇత్యేవమాదిషు పరస్యాత్మనో గ్రహణం, యథా చేతరస్మిన్- లౌకికే ఆత్మశబ్దప్రయోగే ప్రత్యగాత్మైవముఖ్య ఆత్మశబ్దేనగృహ్యతే,- తథేహాపిభవితుమర్హతి. కుతః. ఉత్తరాద్వాక్యార్థదర్శనాత్. ఇతి * ఆత్మగృహీతిరితరవదుత్తరాదితివ్యధికరణసిద్ధాన్తన్యాయేన కేవలాత్మపరత్వనిశ్చయాన్న సవిశేషపరత్వముత్తరగ్రన్థస్యేత్యాహ (అన్యార్థేతి) యస్మైవం స ఏవమోక్షఇతి- తత్రాహ (తథాచేతి) తథా - సంసారిత్వఞ్చదర్శయిష్యతీత్యన్వయః. తం - హిరణ్యగర్భస్సమష్టిరూపం వైరాజంపిణ్డమశనాయాపిపాసాభ్యాం సంయోజితవానీశ్వర ఇతి శ్రుత్యర్థః. అశనాయాదిమత్త్వేఽపి నిరతిశయసుఖవత్త్వేన దేవతాభావస్యమోక్షత్వంస్యాదిత్యత ఆహ (అశనాయాదిమదితి) అశనాయాదేర్దుఃఖనియతత్వాన్నిరతిశయసుఖత్వం తస్యాసిద్ధమితిసంసారిత్వమిత్యర్థః. యచ్చనిర్విశేషాత్మస్వరూపావస్థానస్యవిషయాదిరహితత్వేన నమోక్షత్వమితి- తదసత్ -తస్య * యోఽశనాయాపిపాసేశోకంమోహంజరాంమృత్యుమత్యేతీత్యశనాయాద్యత్యయశ్రుతేస్తన్నియతదుఃఖాప్రసక్తేః, స్మృతశ్చ * అనన్తో బ్రహ్మేతివిజ్ఞానాదితిశ్రుత్యన్తరాత్, * అముష్మిన్ స్వర్గేలోకే ఇతిహ్యానన్దరూపతావగమాత్, స్వర్గశబ్దస్యసుఖసామాన్యవాచిత్వాత్, * అనన్తే స్వర్గేలోకే * బ్రహ్మవిదస్స్వర్గలోకమిత ఊర్ధ్వంవిముక్తా ఇత్యాదిశ్రుతిషు బ్రహ్మణ్యేవస్వర్గశబ్దప్రయోగాచ్చ తస్య విషయాభావేఽపి పురుషార్థత్వాన్మోక్షత్వమిత్యాహ (పరస్యత్వితి) ఏవంనిర్విశేషాత్మవిద్యాయామోక్షసాధనత్వమఙ్గీకృత్యతస్యా అకర్మనిష్ఠత్వనియమరూపంకైవల్యంనసమ్భవతీత్యవరుణ [illegible] సన్న్యాససమాక్షిపతి (భవత్వితి) విశేషాశ్రవణమేవస్ఫుటయతి (అకర్మిణఇతి) సన్న్యాసినఇత్యర్థః. నకేవలంవిశేషాశ్రవణం- కిన్తుసన్నిధానాత్ [illegible] శ్రుతేః కర్మసమ్బన్ధిత్వనియమశ్రవ

శం. కర్మ చ బృహతీసహస్రలక్షణం ప్రస్తుత్యానన్తరమేవాత్మజ్ఞానం ప్రారభ్యతే- తస్మాత్ కర్మైవాఽధిక్రియతే. న చ కర్మాసమ్బద్ధమాత్మవిజ్ఞానం- పూర్వవదన్తే ఉపసంహారాత్. యథా కర్మసమ్బన్ధినః పురుషస్య సూర్యాత్మనా స్థావరజఙ్గమాది సర్వప్రాణ్యాత్మత్వముక్తం బ్రాహ్మణేన, మన్త్రేణ చ * సూర్య ఆత్మేత్యాదినా, తథైవ * ఏష బ్రహ్మైష ఇన్ద్ర ఇత్యాద్యుపక్రమ్య సర్వప్రాణ్యాత్మత్వం యచ్చ స్థావరం జఙ్గమం - సర్వం తత్ ప్రజ్ఞానేత్రమిత్యుపసంహరిష్యతి. తథా చ సంహితోపనిషది *ఏతం హ్యేవ బహ్వృచా మహత్యుక్థే మీమాంసన్త ఇత్యాదినా కర్మసమ్బద్ధిత్వముక్త్వా * సర్వేషు భూతేష్వేతమేవ బ్రహ్మేత్యాచక్షత ఇత్యుపసంహరతి.

ఆ. శఙ్కాన్తరమాహ (కర్మ చ బృహతీసహస్రలక్షణమితి) తథా చ తద్ద్వారా కర్మ సన్నిహిత ఇత్యర్థః. (తస్మాదితి) అతో న కర్మత్యాగరూపసన్న్యాసాశ్రమోఽస్తీత్యర్థః. ఏవమాత్మవిద్యాం కేవలాం కర్మాసమ్బన్ధినీమఙ్గీకృత్య తస్యా అకర్మనిష్ఠత్వనియమో నిరాకృతః- ఇదానీమఙ్గీకారం పరిత్యజతి (న చేతి) పూర్వత్ర కర్మసమ్బద్ధజ్ఞానవిషయస్య సర్వాత్మత్వోక్తేః. * ఏష బ్రహ్మేత్యాదినా ఽత్రాపి సర్వాత్మత్వోక్తేస్తేన చ లిఙ్గేనాఽస్యాప్యాత్మజ్ఞానస్య కర్మసమ్బన్ధిత్వావగమాత్ వక్ష్యమాణస్యాత్మజ్ఞానస్య కర్మసమ్బన్ధిత్వమిత్యర్థః. సఙ్గ్రహవాక్యం వివృణోతి (యథేత్యాదినా) (కర్మసమ్బన్ధిన ఇతి) తస్య *ఏష హీమం లోకమభ్యార్చత్ పురుషరూపేణ య ఏష తపతీత్యాదినా సూర్యాత్మత్వముక్త్వా తస్య సర్వాత్మత్వం *తస్మాచ్ఛతర్చిన ఇత్యాచక్షతే ఏతమేవ సన్తమిత్యాదినా * ప్రాణ ఋచ ఇత్యేవం విద్యాదిత్యన్తేన, * ప్రాణో హి సర్వాణి భూతాని చేత్యన్తేన, చోక్తమిత్యర్థః. జగతః- జఙ్గమస్య, తస్థుషః- స్థావరస్య, సూర్య ఆత్మేతి మన్త్రార్థః. (ప్రజ్ఞానేత్రమితి) ప్రజ్ఞాశబ్దిత బ్రహ్మనేతృకమిత్యర్థః. సన్దంశన్యాయేనాప్యస్య కర్మసమ్బన్ధ్యాత్మవిషయత్వమితి వదన్ సర్వాత్మత్వలిఙ్గస్య కర్మసమ్బన్ధ్యాత్మనియతత్వమాహ (తథా చేతి) తథా సంహితోపనిషది చేతి చకారాన్వయః. మహత్యుక్థే- బృహతీసహస్రాఖ్యే శస్త్రే ఏతం- ప్రకృతమాత్మానం ఋగ్వేదినో విచారయన్తీతి శ్రుత్యర్థః. సంహితోపనిషది * ప్రజ్ఞాత్మేత్యుక్తస్యాత్మనో *యోఽయమఙ్గ స్తోత్రాణం పశ్యేదిత్యాదివాక్యపర్యాలోచనయా కర్మసమ్బన్ధప్రతీతే, తస్యాపి న జ్ఞానాత్మత్వోక్త్యా చ కర్మసమ్బన్ధావగమాత్, తద్జ్ఞాన

౧౦. తథా తస్యైవ *యో౽యమశరీరః ప్రజ్ఞాత్మేత్యుక్తస్య *యశ్చాసావాదిత్య ఏకమేవ తదితి విద్యాదిత్యేకత్వముక్తం. ఇహాపి *కో౽యమాత్మేత్యుపక్రమ్య ప్రజ్ఞాత్మత్వమేవ *ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మేతి దర్శయిష్యతి. తస్మాన్నాకర్మసమ్బన్ధ్యాత్మజ్ఞానం. పునరుక్త్యాఆనర్థక్యమితి చేత్. కథం. *ప్రాణో వా అహమస్మ్యృష ఇత్యాది బ్రాహ్మణేన *సూర్య ఆత్మేతి చ మన్త్రేణ, నిర్ధారితస్యాత్మనః *ఆత్మా వా ఇదమిత్యాది బ్రాహ్మణేన *కో౽యమాత్మేతి ప్రశ్నపూర్వకం పునర్నిర్ధారణం పునరుక్తమనర్థకమితి చేన్న- తస్యైవ ధర్మాన్తరవిశేషనిర్ధారణార్థత్వాత్. న పునరుక్తతాదోషః. కథం. తస్యైవ కర్మసమ్బన్ధినో జగత్సృష్టిస్థితిసంహారాదిధర్మవిశేషనిర్ధారణార్థత్వాత్. కేవలోపాస్త్యర్థత్వాద్వా. అథవా - *ఆత్మేత్యాదిపరో గ్రన్థసన్దర్భః ఆత్మనః కర్మణో౽న్యత్రోపాసనా౽ప్రాప్తౌ కర్మప్రస్తావే౽విహితత్వాత్ కేవలో౽ప్యాత్మోపాస్య ఇత్యేవమర్థః. భేదాభేదోపాస్యత్వాద్వా- ఏక ఏవాత్మా కర్మవిషయే భేదదృష్టిభాక్, స ఏవా

ఆ. స్వకర్మసమ్బన్ధిత్వమిత్యాహ (తథా తస్యైవేతి) శఙ్కాముపసంహరతి (తస్మాదితి) శఙ్కావాద్యేవ సిద్ధాన్త్యాశఙ్కామాశఙ్కతే (పునరుక్త్యేతి) సఙ్గ్రహవాక్యం వివృణోతి (ప్రాణో వా ఇత్యాదినా) పూర్వోత్తరబ్రాహ్మణయోరేకార్థత్వే వక్ష్యమాణమపి ప్రాణాత్మవిషయం స్యాత్. తచ్చ నిర్ధారితమితి పునరుక్తమిత్యర్థః. స ఏవ శఙ్కాం పరిహరతి (న తస్యేతి) తమేవ ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) (జగత్సృష్టీతి) *స ఇమాల్లోకానసృజతేత్యాదిశ్రవణాదిత్యర్థః. ప్రకారాన్తరేణ పునరుక్తిం పరిహరతి (కేవలేతి) ఏతమేవ పరిహారం వా శఙ్కార్థం వదన్ వివృణోతి (అథవేతి) (కర్మణో౽న్యత్రేతి) కర్మాఙ్గత్వం తదఙ్గోక్త్యాద్యధికరణన్యాయ్యమపి నేత్యర్థః. అప్రాప్తావితిచ్ఛేదః. అప్రాప్తత్వే హేతుమాహ (కర్మప్రస్తావ ఇతి) అవిహితత్వాదితిచ్ఛేదేనోత్తరత్ర హేతుః. న చైవం స్వోక్తకర్మసమ్బన్ధిత్వనియమత్యాగాపత్తిః - కర్మాఙ్గాశ్రితత్వమాత్రస్య త్యాగే౽పి కర్మసమ్బన్ధిత్వస్య సవిశేషవిషయత్వలక్షణస్య కర్మసముచ్చితత్వలక్షణస్య చాత్యాగాత్. అఙ్గీకారవాదేనాస్య పక్షస్యోక్తేర్వా. అస్మిన్నపి పక్షే కర్మనిష్ఠత్వం నియతమితి భావః. అత్రైవ పక్షే విశేషాన్తరమాహ (భేదేతి) (భేదదృష్టీతి) ఇదన్తయోపాస్య ఇత్యర్థః.

౪౦. కర్మకాలేఽభేదేనాప్యుపాస్య ఇత్యేవమపునరుక్తతా. * విద్యాం చావిద్యాం చ యస్తద్వేదోభయం సహ। అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా విద్యయాఽమృతమశ్నుత ఇతి, చ- కుర్వన్నేవేహ కర్మాణి జిజీవిషేచ్ఛతం సమా ఇతి, చ వాజినాం. నచ వర్షశతాత్పరమాయుర్మర్త్యానాం-యతః కర్మపరిత్యాగేనాత్మానముపాసీత. దర్శితఇచ్ఛా తావన్తి పురుషాయుషోఽహ్నాం సహస్రాణి భవన్తి. వర్షశతం చాయుః కర్మణైవ వ్యాప్తం-దర్శితశ్చ మన్త్రః *కుర్వన్నేవేహ కర్మాణీత్యాదిః. తథా *యావజ్జీవమగ్నిహోత్రం జుహోతి *యావజ్జీవం దర్శపూర్ణమాసాభ్యాం యజేతేత్యాద్యశ్చ. *తం యజ్ఞపాత్రైర్దహన్తీతి చ. ఋణత్రయశ్రుతేశ్చ. తత్ర పారివ్రాజ్యా

ఆ (అభేదేనేతి) అహన్తయేత్యర్థః *ఆత్మా వా ఇదమిత్యాదిపట్టౌ స్వస్వపక్షేఽర్థవత్త్వముక్త్వా తస్య కర్మత్యాగేనాత్మజ్ఞానాఙ్గత్వపక్షే బహుశ్రుతివిరోధమాహ (విద్యామిత్యాదినా) అవిద్యాశబ్దేనాత్ర తత్కార్యం కర్మోచ్యతే నను *కుర్వన్నేవేతి మన్త్రే వర్షశతస్య కర్మనియతత్వోక్త్యా వపి తదనన్తరం సన్న్యాసః స్యాదిత్యత ఆహ (నచేతి) *శతాయుర్వై పురుష ఇతి శ్రుతేరిత్యర్థః ఇహాపి బృహతీసహస్రాఖ్యస్య శస్త్రస్య *షట్త్రింశతమక్షరాణాం సహస్రాణీత్యుక్త్వా ॰ తావన్తి పురుషాయుషోఽహ్నాం సహస్రాణీత్యుక్తత్వాత్ సంవత్సరశతమేవాయురిత్యాహ (దర్శితశ్చేతి) భవన్తీత్యనన్తరమితిశబ్దో ద్రష్టవ్యః. పురుషాయుషస్యాహ్నామితి భాష్యపాఠస్స్యాద్ధుః. పురుషాయుషోఽహ్నామితి తు సమాసాన్తవిధేరనిత్యత్వాభిప్రాయేణ కథఞ్చిన్నేయః పురుషాయుషశ్చేద్వర్షశతాధికం నాస్తి- తర్హి తదన్త్యఏవ కర్మసన్న్యాసః స్యాత్. అత ఆహ (వర్షశతఞ్చేతి) తత్ర ప్రమాణమాహ (దర్శితశ్చేతి) నను పురాణేషు శతాధికస్యాయుషో దశరథాదేః శ్రుతత్వాత్ శతవర్షానన్తరం కర్మసన్న్యాసః స్యాదిత్యాశఙ్క్య శతాయుశ్శ్రుతివిరోధేన తస్యార్థవాదత్వాత్, తథాఽజీర్ణకాలేఽపి జీవనకాలస్య సర్వస్యాపి కర్మణా వ్యాప్తత్వశ్రుతేః. తన్నైవమిత్యాహ (తథా యావజ్జీవమితి) * జీర్ణో వా విరమేదితి వచసా జరానన్తరం సన్న్యాసః స్యాదిత్యాశఙ్క్య యజ్ఞపాత్రైర్దహనవిధానాన్నేత్యాహ (తం యజ్ఞపాత్రైరితి) నను యావజ్జీవాదివాక్యానాం ప్రతిపన్నగార్హస్థ్యవిషయత్వం వక్తవ్యం-అన్యథా బ్రహ్మచారిణోఽపి తద్విధిప్రసఙ్గాత్. తతశ్చ గార్హస్థ్యాత్పూర్వం కర్మత్యాగః స్యాత్. అత ఆహ (ఋణేతి) *జాయమానో వై బ్రాహ్మణస్త్రిభిరృణవా జాయత ఇతి శ్రుతేః * ఋణాని త్రీణ్యపాకృత్య మను

శం. దిశాస్త్రం * వ్యుత్థాయాథ భిక్షాచర్యం చరన్తీత్యాత్మజ్ఞానస్తుతిపరోఽర్థవాదః. అనధికృతార్థో వా. న – పరమార్థాత్మవిజ్ఞానే ఫలాదర్శనే క్రియానుపపత్తేః. యదుక్తం కర్మిణ ఏవ చాత్మజ్ఞానం కర్మసమ్బన్ధి చేత్యాది – తన్న – పరం హ్యవాప్తకామం సర్వసంసారదోషవర్జితం బ్రహ్మాహమస్మీత్యాత్మత్వేన విజ్ఞాతే కృతేన కర్తవ్యేన వా ప్రయోజనమాత్మనోఽపశ్యతః ఫలాదర్శనే క్రియా నోపపద్యతే. ఫలాదర్శనేఽపి నియుక్తత్వాత్ కరోతీతి చేన్న – నియోగావిషయాత్మదర్శనాత్. ఇష్టయోగమనిష్టవియోగం చాత్మనః ప్రయోజనం పశ్యంస్తదుపాయార్థీ యో భవతి – స నియోగస్య విషయో దృష్టో

ఆ. నోపాత్తే నివేశయేదితి స్మృతేశ్చేత్యర్థః. తతశ్చ తదపాకరణార్థం తేనాపి గార్హస్థ్యమేవ ప్రతిపత్తవ్యం – న సన్న్యాస ఇత్యర్థః. * యదహరేవ విరజేత్తదహరేవ ప్రవ్రజేత్ * వ్యుత్థాయాథ భిక్షాచర్యం చరన్తి * బ్రాహ్మణః ప్రవ్రజేద్గృహాదితి శ్రుతిస్మృత్యోః కా గతిరిత్యత ఆహ (తత్రేతి) (జ్ఞానస్తుతీతి) సర్వసన్న్యాసేనాప్యాత్మా జ్ఞాతవ్య ఇతి జ్ఞానస్తుతిః ప్రతీయత ఇతి తత్పర ఇత్యర్థః. విధిత్వేఽపి కర్మానధికృతాన్ధపఙ్గ్వాదివిషయత్వమేవేత్యాహ (అనధికృతేతి) తస్మాన్నాకర్మనిష్ఠైవ విద్యా – కిన్తు కర్మనిష్ఠా తత్సమ్బన్ధినీ చేతి స్థితం. తదేతత్సిద్ధాన్తీ పరిహరతి (నేతి) ఏవం హి కర్మనిష్ఠా విద్యా స్యాత్ – యది విదుషోఽపి కర్మానుష్ఠానం స్యాత్. తదపి ప్రయోజనార్థితయా వా స్యాద్భాట్టమ్య ఇవ – నియోగబలాద్వా ప్రాభాకరమత ఇవ నిత్యకర్మణి. తత్ర నాద్య ఇత్యాహ (పరమార్థేతి) సఙ్గ్రహవాక్యం వివృణ్వన్ సిద్ధాన్తార్థేఽధ్యాహారపూర్వకం నఞర్థం వివృణోతి (యదుక్తమిత్యాదినా) (కర్మసమ్బన్ధి చేతి) కర్మాఙ్గోద్దేశ్యాద్యాశ్రయమిత్యర్థః. పరమార్థేతి వాక్యాంశం వివృణోతి (పరమితి) అర్థప్రాప్త్యర్థమనర్థనివృత్త్యర్థం వా కర్మ స్యాత్ – నోభయమపీతి వక్తుం విశేషణద్వయం. దోషపదేన రాగద్వేషాభావేనాపి ప్రవృత్త్యభావం సూచయతి. ప్రాగనుష్ఠితకర్మణాప్యసమ్బన్ధే కర్తవ్యేన సమ్బన్ధో దూరాపాస్త ఇతి వక్తుం కృతేనేత్యుక్తం. ద్వితీయం శఙ్కతే (ఫలాదర్శనేఽపీతి) మమేదం కార్యమితి బోద్ధా హి నియోగస్య విషయో నియోజ్యః. కార్యే స్వకీయత్వజ్ఞానం చ తజ్జన్యఫలార్థినః. న చాత్మనోఽసఙ్గిత్వజ్ఞానినో మమేదమితి బుద్ధిర్భవతి. అతో న తస్య నియుక్తత్వమిత్యాహ (న నియోగేతి) తదేవోపపాదయతి (ఇష్టేతి) మమేదం కార్యమితి బోధాభావేఽపి చేన్నియుజ్యేత – తర్హి రాజసూయాదికం బ్రాహ్మణాదినా కర్తవ్యం స్యాదగ్నిష్టోమాదికశ్చ సర్వదా క

౨౦ లోకే. నతు తద్విపరీత నియోగావిషయ బ్రహ్మాత్మదర్శీ. బ్రహ్మాత్మత్వదర్శ్యపి సన్ చేన్నియుజ్యేత - నియోగావిషయోఽపి సన్ కశ్చిన్న నియుక్త ఇతి సర్వం కర్మ సర్వేణ సర్వదా కర్తవ్యం ప్రాప్నోతి. తచ్చానిష్టం. నచ స నియోక్తుం శక్యతే కేనచిత్ - *ఆమ్నాయస్యాపి తత్ప్రభవత్వాత్. నహి స్వవిజ్ఞానోత్థేన వచసా స్వయం నియుజ్యతే. నాపి బహువిత్స్వామ్యవివేకినా భృత్యేన. ఆమ్నాయస్య నిత్యత్వే సతి స్వాతన్త్ర్యాత్ సర్వాన్ ప్రతి నియోక్తృత్వసామర్థ్యమితి చేన్న - ఉక్తదోషాత్. తథాపి సర్వేణ సర్వదాఽవిశిష్టం కర్మ కర్తవ్యమిత్యుక్తో దోషోఽపరిహార్య ఏవ. తదపి శాస్త్రేణైవేతి చేత్. యథా కర్మకర్తవ్యతా శాస్త్రేణ కృతా - తథా తదప్యాత్మ

ఆ. ర్తవ్యం స్యాత్, - నిర్విశేషత్వాదిత్యాహ (బ్రహ్మాత్మత్వేతి) న కశ్చిన్నియుక్త ఇతి సర్వ మేవ సన్నోఽపి నియుక్త ఏవేత్యర్థః. కిఞ్చ- నియోక్తాఽస్య కిం ఈశ్వరః పురుషః- వేదో వా. ఆద్యే విరక్తస్య స్వాత్మత్వజ్ఞానాత్ సర్వనియోక్తృత్వే న స్వనియోజ్యేనాన్యనియోజ్యత్వం స్యాత్. ద్వితీయే విరోధాన్న సమ్భవతీత్యాహ (న చ స ఇతి) తస్యైవ సర్వనియోక్తృత్వాదిత్యర్థః. నన్వన్యనియోజ్యత్వాభావేఽప్యామ్నాయేన విధ్వన్నియోజ్యః స్యాదితి ద్వితీయమాశఙ్క్య తస్యాప్యామ్నాయస్యేశ్వరతామాపన్న స్వస్వజ్ఞానపూర్వకత్వాత్ స్వవచనేన స్వస్య నియోజ్యత్వమేకత్ర కర్తృకర్మవిరోధాన్న సమ్భవతీత్యాహ (ఆమ్నాయస్యాపీతి) కిఞ్చ - వ్యాకరణాదేస్తత్కర్తృపాణిన్యాదిజ్ఞైకదేశార్థవిషయత్వదర్శనేన వేదస్యాపీశ్వరజన్యస్యేశ్వరజ్ఞైకదేశవిషయత్వేనాల్పజ్ఞత్వాదప్యధికజ్ఞేశ్వరనియోక్తృత్వమయుక్తమిత్యాహ (నాపి బహువిదితి) (అవివేకినేతి) అల్పజ్ఞేనేత్యర్థః. అచేతనత్వాద్వా తస్యావివేకిత్వం. భృత్యేన- న నియుజ్యత ఇత్యనుషఙ్గః. నను వేదస్యేశ్వరజ్ఞానపూర్వకత్వపక్షే పూర్వోక్తదోషానుషఙ్గేఽపి తస్య నిత్యత్వపక్షే నాయం దోష ఇతి శఙ్కతే (ఆమ్నాయస్యేతి) తస్యాఽచేతనస్య నియోక్తృత్వం న సమ్భవతి- తస్య చేతనధర్మత్వాదిత్యుత్తరమాహ (నేతి) నియోక్తృత్వమభ్యుపేత్యాపి దోషమాహ (ఉక్తదోషాదితి) తదేవ వివృణోతి (తథాపీతి) అనియోజ్యస్యాపి చేత్ కర్తవ్యం విదుషః- తర్హి విశిష్టం-విహితం కర్మ సర్వేణ సర్వదాపి కర్తవ్యం- సఙ్కోచే హేత్వభావాదిత్యర్థః. అసక్తిబ్రహ్మాత్మత్వజ్ఞానస్య కర్తవ్యతాయాశ్చ శాస్త్రేణ కృతత్వాదుభయోరపి శాస్త్రీయోః ప్రామాణ్యావిశేషాత్ కదాచిదాత్మజ్ఞానం, కదాచిత్ కర్మానుష్ఠానమిత్యాస్యాదితి శఙ్కతే (తదపీతి) తదే

శం. జ్ఞానం తస్యైవ కర్మణః శాస్త్రేణ విధీయత ఇతి చేన్న - విరుద్ధార్థబో
ధకత్వానుపపత్తేః. న హ్యేకస్మిన్ కృతాకృతాసమ్బన్ధిత్వం తద్వి
పరీతత్వం చ బోధయితుం శక్యం - శీతోష్ణతామివాగ్నేః. న చేష్ట
యోగచికీర్షా, ఆత్మనోఽనిష్టవియోగచికీర్షా, చ శాస్త్రకృతా- సర్వ
ప్రాణినాం తద్దర్శనాత్. శాస్త్రకృతం చేత్తదుభయం- గోపా
లాదీనాం న దృశ్యేత- అశాస్త్రజ్ఞత్వాత్తేషాం. యద్ధి స్వతోఽప్రా
ప్తం- తచ్ఛాస్త్రేణ బోధయితవ్యం. తచ్చేత్ కృతకర్తవ్యతావిరో
ధ్యాత్మజ్ఞానం శాస్త్రేణ కృతం- కథం తద్విరుద్ధకర్తవ్యతాం పునరు
త్పాదయేచ్ఛీతతామివాగ్నౌ, తమ ఇవ భానౌ. న బోధయత్యేవే
తి చేన్న- * స మ ఆత్మేతి విద్యాత్ * జ్ఞానం బ్రహ్మేతి చోపసంహా

ఆ. వవివృణోతి (యథేతి) స్వాభావికాకర్త్రాత్మబోధేన సకృదుత్పన్నేనైవ కర్తృతా
బోధబాధనాన్న పునః శాస్త్రేణ కర్తృత్వబోధః సమ్భవతీత్యాహ (నేతి) కృతాకృ
తేత్యత్ర కృతమితి-ఇదానీమకృతం, ఇతః పరం కర్తవ్యం, యత్-తదుచ్యతే. ఏవం
తావన్నిరాగావిషయాకర్త్రాత్మదర్శిత్వాద్విదుషః ప్రయోజనార్థిత్వాభావాచ్చ
న కర్మేత్యుక్తం. ఇదానీం స్వత ఇష్టానిష్టసంయోగవియోగరూపప్రయోజనార్థిత్వా
భావేఽపి విదుషః * స్వర్గకామో యజేతేతి శాస్త్రేణైవ సాధ్యత ఇత్యాశఙ్క్య స్వభా
వతః ప్రాప్తప్రయోజనార్థితానువాదేన తదుపాయమాత్రం శాస్త్రేణ బోధ్యతే- న
తు సాధ్యతే- అన్యథా అశాస్త్రజ్ఞానాం తదర్థితా న స్యాదిత్యాహ (న చేష్టేతి)
అత్ర చికీర్షాశబ్దేన ఫలేచ్ఛామాత్రముచ్యతే. న తు కర్తుమిచ్ఛా-ఫలే తదయోగాదితి. న
ను కృతాకృతసమ్బన్ధిత్వం తద్విపరీతత్వఞ్చ విరుద్ధత్వాన్న బోధయతి చేచ్ఛాస్త్రం- తర్హి
కృతాకృతాసమ్బన్ధిత్వమేవ మా బోధీదిత్యాశఙ్క్య తస్య మానాన్తరాసిద్ధత్వే నావశ్యం
శాస్త్రబోధ్యత్వే వక్తవ్యే తద్విపరీతత్వస్య మానాన్తరసిద్ధస్య న శాస్త్రబోధ్యత్వం-విరుద్ధ
త్వాదిత్యాహ (యద్ధీతి) తచ్చేదితి- నిశ్చయార్థే. కృతే సతీదం కృత, మిదం కర్త
వ్య, మితి జ్ఞానవిరోధీత్యర్థః. కర్తవ్యతాం - తజ్జ్ఞానమిత్యర్థః. విధ్యభావేన వేదాన్తా
నామతాదృగాత్మబోధకత్వమిత్యాశఙ్క్య పురుషస్య కర్తవ్యాభిముఖీకరణార్థత్వాద్వి
ధేరిహాత్మజ్ఞానాభిముఖీకరణార్థం విధిస్వరూపస్యార్థవాదస్య సత్త్వాత్, స్వరూపబోధ
కస్య తత్పరవాక్యస్యాపి సత్త్వాచ్చ నైవమిత్యుత్తరమాహ (న బోధయత్యేవేత్యా
దినా) ఉపసంహారాదిత్యనేన తత్సహచరితం * ఆత్మా వా ఇదమిత్యాద్యుపక్ర
మాదితాత్పర్యలిఙ్గం సూచయతి. జ్ఞానోత్పత్త్యనువాదికాయాః ఏవంశ్రుతేర్బలాద

శం. రాత్, *తదాత్మానమేవావైత్ *తత్త్వమసీత్యేవమాదివాక్యా
నాంతత్పరత్వాత్,. ఉత్పన్నస్య బ్రహ్మాత్మవిజ్ఞానస్యా బాధ్యమా
నత్వాన్నానుత్పన్నం భ్రాన్తంవేతి శక్యంవక్తుం. త్యాగేఽపిప్ర
యోజనాభావస్య తుల్యత్వమితిచేత్ * నాకృతేనేహకశ్చనేతి
స్మృతేః యఆహుర్విదిత్వా బ్రహ్మవ్యుత్థానమేవకుర్యాదితి-తేషా
మప్యేషసమానోదోషః ప్రయోజనాభావఇతిచేన్న- అక్రియా
మాత్రత్వా ద్వ్యుత్థానస్య. అవిద్యానిమిత్తోహి ప్రయోజనస్య

ఆ. ప్యనుత్పత్తిశఙ్కానకార్యేత్యాహ (తదాత్మానమితి) తదితి - జీవరూపేణావస్థితం బ్రహ్మేత్యర్థః. ఛాన్దోగ్యబలాదప్యేవమేవేతివదన్ గతిసామాన్యన్యాయందర్శయతి (తత్త్వమసీతి) అనేన * తద్ధాస్యవిజజ్ఞావితివాక్యశేషోఽప్యుపలక్ష్యతే. *అయమాత్మా బ్రహ్మేత్యాదికమాదిశబ్దార్థః. కర్తా [illegible] బోధకకర్మకాణ్డవిరోధాదు త్పన్నమపిజ్ఞానం భ్రాన్తమిత్యాశఙ్క్యాలిస్య యథా [illegible] త్యానువాదేనోపా యమాత్రపరత్వాన్నవస్తుపరవే [illegible] బాధకత్వమిత్యాహ (ఉత్పన్నస్యేతి) (నానుత్పన్నమితి) వాక్యశ్రవణానన్తరమకర్త్రాత్మాహమితిజ్ఞానస్యానుభవసిద్ధత్వా, న్నాహమకర్తేతి [illegible] జ్ఞానాదర్శనా [illegible] బదయుం వక్తుంశక్యమిత్యర్థః. విదుషః ప్రయోజనత్వేస్తాఽ [illegible] ం. తస్మిత్యాగేఽపి ప్రయోజనాభావాత్ తత్రాపినప్రవృత్తిః స్యాదితిశఙ్కతే (త్యాగేఽపీతి) తస్య-విదుషఃకృతేన- కర్మణాఽర్థోనాస్తి. అకృతేన- కర్మాభావేనాపీహ - లోకేఽర్థోనాస్తీతిగీతానుస్మరణాత్ త్యాగేఽపిప్రయోజనాభావస్య తుల్యత్వమితిచేదిత్యన్వయః. శఙ్కామేవవివృణోతి (యఆహురితి) కర్మత్యాగస్య వ్యాపారాత్మకత్వేవ్యాపారస్యక్లేశాత్మకత్వా త్తదనుష్ఠానం ప్రయోజనాపేక్షితంస్యాత్. నత్వేతదస్తి. కిన్తు క్రియాఽభావమాత్రమౌదాసీన్యరూపం. తస్యచస్వాస్థ్యరూపత్వాత్ స్వతఏవ ప్రయోజనత్వాన్నప్రయోజనాన్తరాపేక్షత్వమితిపరిహరతి (నేతి) త్యాగస్యాన్యత్రక్లృప్త వ్యాపారహేతుజన్యత్వాభావాన్నవ్యాపారత్వమితివక్తుం అన్యత్రక్లృప్త వ్యాపారహేతుమాహ (అవిద్యేత్యాదినా) యద్వా - విదుషఃకథంయత్నంవినా వ్యుత్థానమౌదాసీన్యమాత్రేణసిధ్యతీత్యాశఙ్క్యక్రియాహేత్వభావాత్ క్రియాఽభావఇతివక్తుంతద్ధేతుమాహ. (ప్రయోజనస్యభావఇతి) ప్రయోజనస్యతృష్ణేత్యర్థః. తస్యాఃవస్తుధర్మత్వేవిదుషోఽపితృష్ణాస్యాదితితన్నిషేధతి (నవస్తుధర్మఇతి) నవస్తుస్వభావ ఇత్యర్థః. వస్తుధర్మత్వేహివిదుషామవిదుషాఞ్చసుషుప్తమూర్ఛితాదీనాం

శం. భావః- నవస్తుధర్మః- సర్వప్రాణినాం తద్దర్శనాత్. ప్రయోజనతృష్ణయాచ ప్రేర్యమాణస్య వాఙ్మనఃకాయైః ప్రవృత్తిదర్శనాత్, *సోఽకామయతజాయా మేస్యాదిత్యాదిపుత్రవిత్తాదిప్రాప్తిలక్షణంకామ్యమేవేతి *ఉభేహ్యేతేఇతి- సాధ్యసాధనలక్షణేఏషణేఏవేతివాజసనేయిబ్రాహ్మణేఽవధారణాత్, అవిద్యాకామదోషనిమిత్తాయాం వాఙ్మనఃకాయప్రవృత్తేః ప్రాప్తిలక్షణాయాః విదుషోఽవిద్యాదిదోషాభావాదనుపపత్తేః. అభావాదక్రియామాత్రంవ్యుత్థానం-నతుయాగాదివదనుష్ఠేయరూపంభావాత్మకం. తచ్చ విద్యావత్పురుషధర్మఇతి నప్రయోజన మన్వేష్టవ్యం. నహి తమసిప్రవృత్తస్యోదితే ఆలోకే యద్గర్త పఙ్కకణ్ట

ఆ. స్యాత్. నత్వేతదస్తీతితత్రహేతుమాహ (సర్వేతి) తదదర్శనాత్-త్యక్తాయా అదర్శనాత్. తద్దర్శనాదితిపాఠేవస్తుస్వభావాజ్ఞానినాం గోపాలాదీనామపిత్యక్తాదర్శనాన్నవస్తుధర్మఇతికథఞ్చిద్యోజ్యం. తృష్ణాయా అవిద్యాజన్యత్వముక్త్వాతస్యాః వ్యాపారహేతుత్వమాహ (ప్రయోజనేతి) దర్శనాదితిపఞ్చమీ అవిద్యాకామదోషనిమిత్తాయా ఇత్యుత్తరత్రహేతుత్వేనాన్వీయతే. నకేవలందర్శనమేవ-కిన్తు శ్రుతిరప్యస్తీత్యాహ (సోఽకామయతేత్యాదినా) *ఉభేహ్యేతేఏషణేఏవేతివాక్యేనచపుత్రవిత్తాదికామ్యమేవ వాజసనేయిబ్రాహ్మణేఽవధారణాదిత్యన్వయః. (ప్రాప్తిలక్షణమితి) జాయయా పుత్రేణమానుషవిత్తద్వయకర్మభిః పఞ్చభిర్యోగాత్ ప్రాప్తిలక్షణంకర్మేత్యర్థః. ఉభేఇత్యస్యార్థమాహ (సాధ్యసాధనేతి) ఏవం క్రియాహేతుప్రదర్శ్యతదభావాదేవవిదుషః క్రియాఽభావోఽయత్నసిద్ధఇత్యాహ (అవిద్యాకామేతి) (ప్రాప్తిలక్షణాయాఇతి) జాయాపుత్రదైవవిత్తమానుషవిత్తకర్మభిఃపఞ్చభిర్లభ్యతే - సాధ్యతఇతివైదికీప్రవృత్తిఃప్రాప్తిలక్షణేత్యుచ్యతే- పఞ్చసఙ్ఖ్యాయోగేనగౌణ్యావృత్త్యాపఙ్క్తిచ్ఛన్దస్సమ్బన్ధోపచారాత్. *పఞ్చాక్షరాపఙ్క్తిః పాఙ్క్తోయజ్ఞఇతిశ్రుతేరిత్యర్థః. ప్రాప్తిలక్షణాయాఇత్యస్యానన్తరమనుపపత్తిరిత్యనుషఙ్గః. వ్యుత్థానమిత్యస్యానన్తరమయత్నసిద్ధమితిశేషః. ఏవఞ్చక్రియాఽభావస్యౌదాసీన్యాత్మకస్య పురుషస్వభావత్వేనాయత్నసిద్ధత్వేసతినప్రయోజనాపేక్షేత్యాహ (తచ్చేతి) (పురుషధర్మఇతి) పురుషస్వభావఇత్యర్థః. అజ్ఞానకార్యస్యాజ్ఞాననివృత్తావయత్నతఏవనివృత్తిరిత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (నహీతి) వ్యుత్థానస్య పుంవ్యాపారాధీనత్వాభావే విధేరనవకాశాత్పురుష

౪౦. కాద్యపతనం - తత్కింప్రయోజనమితి ప్రశ్నార్థం. వ్యుత్థానం తద్గార్హస్థ్యప్రాప్తత్వాన్న చోదనార్థ ఇతి గార్హస్థ్యే చేత్ పరబ్రహ్మవిజ్ఞానం జాతం- తత్రైవాస్త్వకుర్వత ఆసనం- న తతోఽన్యత్ర గమనమితి చేన్న- కామప్రయుక్తత్వాద్గార్హస్థ్యస్య. *ఏతావాన్ వై కామ ఇతి, *ఉభే హ్యేతే ఏషణే ఏవేత్య, వధారణాత్. కామనిమిత్త పుత్ర విత్తాది సమ్బన్ధనియమాభావమాత్రం - నహి తతోఽన్యత్రగమనం వ్యుత్థానముచ్యతే. అతో న గార్హస్థ్యమేవాకుర్వత ఆసనముత్పన్నవిద్యస్య. ఏతేన గురుశుశ్రూషా తపసోరప్యప్రతిపత్తిర్వ్యుదసః సిద్ధా. అత్ర కేచిద్గృహస్థాః భిక్షాటనాది భయాత్ పరిభవాచ్చ త్రస్యమానాః సూక్ష్మదృష్టితాం దర్శయన్త ఉత్తరమాహుః భిక్షోరపి భిక్షాటనాది నియమ దర్శనాత్

ఆ. నిఙ్గమేనవ్యుత్థానంనసిధ్యతీతిశఙ్కతే (వ్యుత్థానంతర్హీతి) (తతోఽన్యత్రగమనమితి) పారివ్రాజ్యస్వీకార ఇత్యర్థః కింగార్హస్థ్యశబ్దేనగృహస్థోఽహమిత్యభిమానపురస్సరంపుత్రవిత్తాద్యభిమాన ఉచ్యతే - ఉతగృహస్థలిఙ్గధారణం. నాద్యః-విద్యయాఽవిద్యాకార్యాభిమాననివృత్తేరిత్యాహ (నకామేతి) నద్వితీయః - లిఙ్గేఽప్యభిమానరాహిత్యస్యతుల్యత్వాత్. నచైవంపారివ్రాజ్యలిఙ్గే ఽప్యభిమానాభావాత్తస్యాప్యసిద్ధిరితివాచ్యం- సర్వతోఽభిమానరాహిత్యేన సర్వసమ్బన్ధరాహిత్యంహి పరమహంసపరివ్రాజ ఉపలక్షణం. న లిఙ్గధారణం - *న లిఙ్గంధర్మకారణమితి స్మృతేః. తతశ్చలిఙ్గేఽప్యభిమానశూన్యస్య పారివ్రాజ్యంసిద్ధమిత్యాహ (కామనిమిత్తేతి) (గార్హస్థ్యఇతి) అభిమానాత్మక ఇత్యర్థః. తర్హిగురుశుశ్రూషాదావప్యభిమానోనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాప్రతిపత్తిరిత్యాహ (ఏతేనేతి) నను పుత్రాదిసమ్బన్ధనియమరహితస్యాపిత్వన్మతేదేహధారణార్థినోభిక్షోః పరిగ్రహవ్యావర్తనార్థో భిక్షాటనాదిరేవేతినియమోఽఙ్గీక్రియతే - తథాగృహస్థస్యాప్యభిమానశూన్యస్యైవసతో దేహధారణార్థంగృహ ఏవాస్త్వాసనం- నభిక్షుకత్వం - అవిశేషాదితిశఙ్కతే (అత్రకేచిద్గృహస్థాఇతి) తేషాం నన్యాయోమూలం - కిన్తుదృష్టభయచిన్తాదికమేవ మూలమిత్యుపహసన్నాహ (భిక్షాటనాదీతి) పరిభవః- పామరైః క్రియమాణస్తిరస్కారః. (సూక్ష్మేతి) కాక్వావ్యతిరేకేణస్థూలదృష్టయ ఇత్యర్థః. (భిక్షాటనాదీతి) ఆదిశబ్దేన*ప్రాక్ప్రణీతమయాచితమిత్యాదయోగృహ్యన్తే దేహధారణమాత్రార్థినః - భిక్షోరితి పూర్వేణాన్వయః. సిద్ధాన్తీతస్యైవమ్భూతస్య స్త్రీపరిగ్ర

౪౦. దేహధారణమాత్రార్థినో గృహస్థస్యాపి సాధ్యసాధనైషణోభయ వినిర్ముక్తస్య దేహమాత్రధారణార్థ మశనాచ్ఛాదనమాత్ర ముపజీవతో గృహఏవాస్త్వాసనమితి. న- స్వగృహవిశేషపరిగ్రహనియమస్య కామప్రయుక్తత్వా దిత్యుక్తోత్తరమేతత్. స్వగృహవిశేష పరిగ్రహాభావేచ శరీరధారణమాత్ర ప్రయుక్తాశనాచ్ఛాదనార్థినః స్వపరిగ్రహవిశేషాభావేఽర్థాద్భిక్షుత్వమేవ. శరీరధారణార్థాయాం భిక్షాటనాదిషు ప్రవృత్తౌ యథా నియమో భిక్షోః శౌచాదౌచ- తథాగృహిణోఽపి విదుషోఽకామినోఽస్తు నిత్యకర్మసు నియమేనప్రవృత్తిర్యావజ్జీవాదిశ్రుతినియుక్తత్వాత్ ప్రత్యవాయపరిహారార్థేతి. ఏతన్నియోగావిషయత్వేన విదుషః ప్రత్యుక్తమశక్యనియోజ్యత్వాచ్చేతి. యావజ్జీవాదినిత్యచోదనా

ఆ. హోఽస్తివా - నవేతివికల్ప్యద్వితీయేదూషణమాహ (నస్వితి) స్వగృహవిశేషశబ్దేన స్త్రీవిశేషోగృహ్యతే. నద్వితీయః - స్త్రీపరిగ్రహవత ఏవద్రవ్యపరిగ్రహాధికారాత్ తదభావేఽర్థాద్ద్రవ్యపరిగ్రహనివృత్తేః. తదభావేప్రకారాన్తరేణజీవనాసిద్ధేరర్థాద్భిక్షాటనాదినియమ ఏవసిధ్యతీత్యాహ (స్వగృహేతి) నచపుత్రాదిపరిగ్రహీతేనజీవనమస్త్వితిశఙ్క్యం- తైరపిస్వస్వత్వేనసమ్బన్ధాభావేస్వకీయస్యాపిపరకీయద్రవ్యతుల్యత్వేన తత్రాపిభిక్షుత్వనియమాదితి. అన్యేతుభిక్షోరపిభిక్షాటనాదౌ *సప్తాగారానసంక్లృప్తానిత్యాదినియమః, శౌచాదౌచాతుర్గుణ్యాదినియమశ్చ ప్రత్యవాయపరిహారార్థంయథేష్యతే - తథా యావజ్జీవాదిశ్రుతిబలాత్ ప్రత్యవాయపరిహారార్థంనిత్యకర్మణినియమేనప్రవృత్తిరిత్యాహుః. తదనువదతి (శరీరధారణార్థాయామితి) అకుర్వత ఏవగృహేఽవస్థానంపూర్వమతేశఙ్కితం. అస్మిన్మతేత్వగ్నిహోత్రాద్యనుష్ఠానమపికర్తవ్యమితిశఙ్క్యతే (తథేతి) పూర్వమ్పరిగ్రహవ్యావృత్త్యర్థోభిక్షాటనాదివిషయోదృష్టశరీరధారణప్రయోజనో నియమోదృష్టాన్తత్వేనోక్తః. ఇహతుసభిక్షాటనాదిగత సప్తాగారత్వాదివిషయోఽదృష్టార్థోదృష్టాన్తత్వేనోక్తఇతిభేదః. దూషయతి (ఏతదితి) తస్యసర్వనియోక్త్రీశ్వరాత్మత్వాచ్చననియోజ్యత్వమిత్యాద్యుక్తమిత్యాహ (అశక్యేతి) తర్హితచ్ఛ్రుతేరప్రామాణ్యేభిక్షాటనాదినియమవిధేరపితత్త్వాదిత్యభిప్రాయేణ శఙ్క్యతే (యావజ్జీవేతి) అవిదుషినియోజ్యేతత్ప్రామాణ్యంఘటతఇతినోక్తదోషఇత్యాహ (నేతి) తదుక్తప్ర

శం. నర్థక్యమితిచేన్న- అవిద్వద్విషయత్వేనార్థవత్త్వాత్. యత్తు భిక్షోః శరీరధారణమాత్ర ప్రవృత్తస్య ప్రవృత్తే ర్నియతత్వం - తత్ ప్రవృత్తేర్నప్రయోజకం. ఆచమనప్రవృత్తస్య పిపాసాప గమవన్నాన్యప్రయోజనార్థత్వ మవగమ్యతే. నచాగ్నిహో త్రాదీనాం తద్వదర్థప్రాప్తప్రవృత్తినియతత్వోపపత్తిః. అర్థ ప్రాప్తప్రవృత్తినియమోఽపి ప్రయోజనాభావేఽనుపపన్న ఏ వేతిచేన్న- తన్నియమస్య పూర్వప్రవృత్తిసిద్ధత్వాత్తదతిక్రమే

ఆ. శఙ్క్యంపరిహారమనువదతి (యత్త్వితి) దూషయతి (తత్ప్రవృత్తేరితి) ఆచమ నవిధినా ఆచమనప్రవృత్తస్యార్థికోయఃపిపాసాపగమః- తస్యయథా (నాన్యప్ర యోజనార్థత్వం) ప్రయోజనం- ప్రవృత్తిః. తదర్థత్వం- నాచమనప్రవృత్తిప్ర యోజకత్వం. తద్వజ్జీవనార్థంభిక్షాటనే ప్రవృత్తస్యయ స్తత్రనియమః - సనభిక్షాటన ప్రవృత్తేః ప్రయోజకఇత్యర్థః. ఏతదుక్తంభవతి-నియోజ్యత్వాభావాత్ కిల బ్రహ్మ విదోనియమవిధ్యనుపపత్తిరాశఙ్క్యతే. తన్నయుజ్యతే. కథం. నియోజ్యోహిని యోగసిద్ధ్యర్థమపేక్ష్యతే. నియోగశ్చ ప్రవృత్తిసిద్ధ్యర్థః. ప్రవృత్తిశ్చేదన్యతస్సిద్ధా- కింనియోగేన. అతఏవ దర్శపూర్ణమాసనియోగాదేవావహననియమే ప్రవృత్తిసి ద్ధౌతత్రనపృథఙ్నియోగోఽఙ్గీక్రియతే. తదవావేచననియోజ్యాపేక్షేతి బ్రహ్మవి దోనియోజ్యత్వాభావేఽపిననియమవిధ్యనుపపత్తిరితి. అగ్నిహోత్రాదిప్రవృత్తే స్తు అన్యతోఽసిద్ధత్వేనతద్విధితఏవతత్రప్రవృత్తేర్వక్తవ్యత్వేన తత్సిద్ధ్యర్థంనియో గేవాచ్యేతస్యతత్రనియోజ్యాపేక్షేతి వైషమ్యమాహ (నచాగ్నిహోత్రేతి) ని యమవిధౌనియోజ్యానపేక్షాయామపి తస్యక్లేశాత్మకత్వాత్ ప్రయోజనాపేక్షావా చ్యా - తదభావాన్ననియమః సిధ్యతీతిశఙ్క్యతే (అర్థప్రాప్తేతి) తన్నియమస్యా పిపూర్వవాసనావశాదేవ ప్రాప్తత్వాత్తత్రాపిననియమవిధేరవకాశః - యేనప్ర యోజనాపేక్షాస్యాదితిపరిహరతి (నతదితి) యద్యపినియతేనవాఽనియతేనవాభి క్షాటనాదినాజీవనంసిధ్యతి- తథాపివిద్యోత్పత్తేఃపూర్వంవిద్యాసిద్ధ్యర్థంనియమస్యా నుష్ఠితత్వాత్తద్వాసనాప్రాబల్యాద్విద్యోత్పత్త్యనన్తరమపినియమ ఏవ ప్రవర్తతే. నానియమే-తద్వాసనాస్తాంనియమవాసనాక్షిరత్యన్తమభిభూతత్వేనపునస్తదుద్బోధ నస్యయత్నసాధ్యత్వాత్. తతస్తత్రనప్రవర్తత ఇతినియమోఽప్యర్థసిద్ధఇత్యర్థః. ఏతేనప్రత్యవాయపరిహారార్థత్వమపినియమానుష్ఠానస్యనిరస్తం- తస్యవిదుషఃప్ర త్యవాయాప్రసక్తేరితి. ఏవముక్తరీత్యావ్యుత్థానస్యవిధింవినాస్వతఃప్రాప్తత్వేన

శం. యత్నగౌరవాత్. అర్థప్రాప్తస్యచ వ్యుత్థానస్య పునర్వచనా
ద్విదుషః కర్తవ్యత్వోపపత్తిః. అవిదుషాఽపి ముముక్షుణా పారి
వ్రాజ్యం కర్తవ్యమేవ. తథాచ * శాన్తోదాన్తఇత్యాదివచనం.
శమాదీనాంచాత్మదర్శన సాధనానామన్యాశ్రమేష్వనుపపత్తేః.
*అత్యాశ్రమిభ్యః పరమంపవిత్రంప్రోవాచ సమ్యగృషిసఙ్ఘజు
ష్టమితిచ శ్వేతాశ్వతరేవిజ్ఞాయతే. * నకర్మణా నప్రజయాధనే
న త్యాగేనైకే అమృతత్వమానశురితిచ. * జ్ఞాత్వానైష్కర్మ్య

ఆ. ఇతికర్తవ్యతావిధిమపి విదిత్వా * వ్యుత్థాయేత్యాదిక మనువదతేవిద్వానిత్యా
హ (అర్థప్రాప్తస్యేతి) విధితః కర్తవ్యత్వోపపత్తిరిత్యర్థః. నచవిధేః ప్రయోజ
నాభావేఽప్రవర్తకత్వమితివాచ్యం - ప్రైషోచ్చారణా భయదానాదినైర్థముఖ్య
ప్రాప్త్యర్థత్వేన విధేరర్థవత్త్వాత్. నచతస్యాపినైయర్థ్యంశఙ్క్యం - విదుషిపరమ
హంసేలోకసఙ్గ్రహార్థత్వాత్. తస్యతుసఙ్గ్రహస్యపూర్వాభ్యస్తమైత్రీకరుణాదివా
సనాప్రాప్తత్వేన బ్రహ్మవిదోపదేశాదావివప్రయోజనానపేక్షణాత్. యద్వా-
ప్రారబ్ధకర్మాక్షిప్తదేహస్థిత్యాదిప్రతిభాసేనావిచారితయావజ్జీవాదిశ్రుతిజనిత
కర్మకర్తవ్యతాభ్రాన్తౌతన్నివర్తనేనవావిదుషోవ్యుత్థానవిధేరర్థవత్త్వోపపత్తిః. ఏవం
విదుషోవ్యుత్థానప్రసాధనేనవిద్యాయా అకర్మనిష్ఠత్వంసాధితం. తేనైవచతస్యాః
కర్మాసమ్బన్ధోఽప్యర్థాత్సాధితః. ఇదానీంవివిదిషోరపివ్యుత్థానం ప్రసాధయన్
విద్యాయాఃకర్మనిష్ఠత్వంకర్మసమ్బన్ధిత్వఞ్చ దూరాదపాస్తమిత్యాహ (అవిదుషా
పీతి) తత్ర శ్రుతిమాహ (తథాచేతి) * ఉపరతస్తితిక్షుః సమాహితోభూత్వా
త్మన్యేవాత్మానంపశ్యేదితిశ్రుతిశేషః. తత్రోపరతశబ్దేనసన్న్యాసో విహితఇతిభా
వః. శమాదిసాధనానాంపాష్కల్యేనానుష్ఠానస్య గృహస్థాదిష్వసమ్భవాత్తద్విధినా
ప్యర్థాదాక్షిప్యతే సన్న్యాసఇతి శ్రుతార్థాపత్తిమాహ (శమాదీనాఞ్చేతి) చశ
బ్దఉపరతశబ్దసముచ్చయార్థః. నేదంవిద్వద్విషయం-తస్యసాధనవిధివైయర్థ్యాత్.
కిన్తువివిదిషు విషయమితివక్తుమాత్మదర్శన సాధనానామిత్యుక్తం. (అత్యాశ్రమి
భ్యఇతి) బ్రహ్మచర్యాదీన్ హంససన్న్యాసాన్తానాశ్రమధర్మవదాశ్రమానతిక్ర
మ్యవర్తతే పరమహంసఇతిసోఽత్యాశ్రమిశబ్దేనోచ్యతఇతితద్విధిరత్రప్రతీయత
ఇత్యర్థః. ఋషిసఙ్ఘజుష్టం- మన్త్రిసమూహైర్జ్ఞానిసమూహైర్వా సేవితం తత్త్వం
ప్రోవాచేత్యర్థః. (నకర్మణేతి) త్యాగస్యసాక్షాదమృతత్వసాధనత్వాభావేనామృ
తత్వసాధనం జ్ఞానంత్యాగేనానశుః - ప్రాప్తవన్తఇత్యభిధానేన జ్ఞానసాధనత్వేన

శం. మాచరేదితిస్మృతేః. * బ్రహ్మాశ్రమపదేవసేదితిచ. బ్రహ్మచర్యాది విద్యాసాధనానాఞ్చ సాకల్యేనాత్యాశ్రమిషూపపత్తే, ర్గార్హస్థ్యేఽసమ్భవాత్; నచైవమసమ్పన్నం, సాధనం కస్యచిదర్థస్యసాధనాయాలం. యద్విజ్ఞానోపయోగీనిచ గార్హస్థ్యాశ్రమకర్మాణి- తేషాం పరంఫలముపసంహృతం దేవతాప్యయలక్షణం సంసారవిషయమేవ. యదికర్మిణఏవపరమాత్మజ్ఞానమభవిష్యత్ - సంసారవిషయస్యైవ ఫలస్యోపసంహారోనోపాపత్స్యత్. అఙ్గఫలం తదితిచేన్న - తద్విరోధ్యాత్మవస్తువిషయత్వా దాత్మవిద్యాయాః. నిరాకృతసర్వనామరూపకర్మపరమార్థాత్మవస్తువిషయం జ్ఞానమమృతత్వసాధనం. గుణఫలసమ్బన్ధేహి నిరాకృతసర్వవిశే

ఆ. త్యాగోఽత్రవిహితఇత్యర్థః. (జ్ఞాత్వేతి) ఆపాతతోబ్రహ్మజ్ఞాత్వానిశ్చయార్థం నైష్కర్మ్యం - కర్మత్యాగరూపంసన్న్యాసమాచరేదితిస్మృత్యర్థః. (బ్రహ్మేతి) బ్రహ్మజ్ఞానసాధనీభూతఆశ్రమః- బ్రహ్మాశ్రమః. సన్న్యాసఇత్యర్థః. కిఞ్చ-*ఏకాకీయతచిత్తాత్మా ఇత్యాద్యుపక్రమ్య * బ్రహ్మచారివ్రతేస్థితః । మనస్సంయమ్యమచ్చిత్తోయుక్త ఆసీతమత్పరఇత్యనేన బ్రహ్మచర్యాదిసాధనవిధిబలాదప్యర్థాత్సన్న్యాససిద్ధిరిత్యాహ (బ్రహ్మచర్యాదీతి) ననుగృహస్థస్యాపి ఋతుకాలమాత్రగమనలక్షణంబ్రహ్మచర్యం, కదాచిద్ధ్యానకాలే ఏకాకిత్వఞ్చసమ్భవతీత్యాశఙ్క్యతస్యాప్యపుష్కలత్వాత్తతోజ్ఞానాసిద్ధేః, ధ్యానకాలేపత్నీసమ్బన్ధప్రసక్తేస ద్విధివైయర్థ్యాచ్చనైవమిత్యాహ (నచేతి) అతోనకర్మినిష్ఠత్వంకర్మసమ్బన్ధిత్వఞ్చాత్మజ్ఞానస్యేత్యర్థః. యత్తుకర్మబృహతీసహస్రలక్షణంప్రస్తుత్యాత్మజ్ఞానంప్రారభ్యతఇత్యాదినా కర్మసమ్బన్ధిత్వముక్తం — తత్రాహ (యద్విజ్ఞానేతి) తథాపూర్వోక్తకర్మసమ్బన్ధిజ్ఞానం సంసారఫలకమస్త్వేవ - తచ్చోపసంహృతమితినతత్పరమాత్మజ్ఞానమిత్యర్థః. ననుపూర్వోక్తమేవపరమాత్మజ్ఞానం- తచ్చకర్మసమ్బన్ధ్యేవేత్యాశఙ్క్యక్రియాకారకఫలకత్వేనోపసంహారా, త్పరమాత్మజ్ఞానస్యచముక్తిఫలకత్వా, న్నతుతత్పరమాత్మజ్ఞానమిత్యాహ (యదికర్మిణఏవేతి) కర్మినిష్ఠత్వేనోక్తజ్ఞానమేవపరమాత్మజ్ఞానఞ్చేదిత్యర్థః పరమాత్మజ్ఞానాఙ్గభూతపృథివ్యగ్న్యాదిదేవతాజ్ఞానస్య తత్సంసారఫలం-నాఙ్గినఃపరమాత్మజ్ఞానస్యేతినతస్యాముక్తిఫలకత్వవిరోధఇతిశఙ్క్యతే (అఙ్గేతి) పరమాత్మజ్ఞానస్యాఙ్గసమ్బన్ధఫలసమ్బన్ధాదిసర్వవిశేషరహితనిర్విశేషవస్తువిషయత్వాన్నతస్యాఙ్గాదిసమ్బన్ధిత్వం - యేనతదఙ్గవిషయత్వం ఫల

౧౦. షాత్మవస్తువిషయత్వం జ్ఞానస్య న ప్రాప్నోతి. తచ్చానిష్టం - *యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూదిత్యధికృత్య క్రియాకారకఫలాదిసర్వవ్యవహారనిరాకరణాద్విదుషః, తద్విపరీతస్యావిదుషో *యత్ర హి ద్వైతమివేత్యుక్త్వా క్రియాకారకఫలరూపస్యైవ సంసారస్య దర్శితత్వాత్, వాజసనేయిబ్రాహ్మణే. తథేహాపి దేవతాప్యయం సంసారవిషయం యత్ఫలమశనాయాదిమద్వస్త్వాత్మకం - తత్ఫలముపసంహృత్య కేవలం సర్వాత్మవస్తువిషయజ్ఞానమమృతత్వాయ వక్ష్యామీతి ప్రవర్తతే. ఋణప్రతిబన్ధశ్చ విదుష ఏవ - * సోఽయం మనుష్యలోకః పుత్రేణైవేత్యాది లోకత్రయసా

---

౧. స్యాస్యాదితి పరిహరతి (న తదితి) తదేవ స్పష్టయతి (నిరాకృతేత్యాదినా) (తచ్చానిష్టమితి) * ఆత్మా వా ఇదమిత్యాదేరుపక్రమాదిలిఙ్గైరాత్మనో నిర్విశేషత్వసిద్ధేరిత్యర్థః. వాజసనేయిబ్రాహ్మణే చ పరాత్మవిదః సర్వసమ్బన్ధశూన్యత్వముక్త్వా అవిదుషః సంసారఫలత్వోక్తేశ్చేహ సంసారఫలస్యాతీతస్య జ్ఞానస్య న పరమాత్మజ్ఞానత్వం - వక్ష్యమాణస్య నిర్విశేషవస్తువిషయస్యైవ తు పరమాత్మజ్ఞానత్వం ముక్తిఫలత్వఞ్చేత్యాహ (యత్రేత్యాదినా) తథేహాపీతి వాక్యఫలపదద్వయపాఠే ఏకం ఫలపదం నిష్పాద్యత్వార్థకం నిష్పాద్యత్వాదపి సంసారవిషయం - సంసారాన్తర్గతమితి వక్తుం. ఏవం కర్మాసమ్బన్ధిత్వం జ్ఞానస్యోక్త్వా యావజ్జీవాదిశ్రుతేః కర్మత్యాగో న సమ్భవతీతి యత్పూర్వవాదినోక్తం - తత్ర యావజ్జీవాదిశ్రుతేరవిద్వద్విషయత్వముక్తమితి ఋణశ్రుతేరిదానీం గతిమాహ (ఋణేతి) ఋణస్యానపాకృతస్య మనుష్యాదిలోకప్రాప్తిం ప్రతి ప్రతిబన్ధకత్వాత్తదర్థినోఽవిదుష ఏవర్ణాపాకరణం కర్తవ్యం. న ముముక్షోః - ముక్తిం ప్రతి తస్యాప్రతిబన్ధకత్వాదిత్యర్థః. నను ఋణస్య ముక్తిం ప్రత్యపి ప్రతిబన్ధకత్వమస్తు - విశేషాభావాత్, * అనపాకృత్య మోక్షం తు సేవమానో వ్రజత్యధ ఇతి స్మృతేశ్చేత్యాశఙ్క్యాహ (సోఽయమితి) *సోఽయం మనుష్యలోకః పుత్రేణైవ జయ్యో నాన్యేన కర్మణా పితృలోకో విద్యయా దేవలోక ఇతి శ్రుతేః పుత్రాదీనాం మనుష్యలోకాదిహేతుత్వావగమాత్ పుత్రాదిభిరపాకర్తవ్యానాం పుత్రాద్యభావరూపాణామృణానాం లోకత్రయం ప్రత్యేవ ప్రతిబన్ధకత్వం - పుత్రాదిసాధనాభావేన సాధ్యలోకాభావాత్. న ముక్తిం ప్రతి- తస్యాస్తదభావరూపపుత్రాదిసాధ్యత్వాభావాత్, స్మృతేశ్చ రాగిణం ప్రతి సన్న్యాసనిన్దార్థవాదమాత్రత్వాదిత్యర్థః. న కేవలముక్తన్యాయతో ముక్తిం ప్రత్యప్రతిబ

శం. ధననియమశ్రుతేః. విదుషశ్చర్ణప్రతిబన్ధాభావో దర్శిత ఆత్మలోకార్థినః * కిం ప్రజయా కరిష్యామ ఇత్యాదినా. తథా * ఏతద్ధ స్మవై తద్విద్వాంస ఆహురృషయః కావషేయా ఇత్యాది. * ఏతద్ధ స్మ వై తత్పూర్వే విద్వాంసోऽగ్నిహోత్రం న జుహవాఞ్చక్రురితి కౌషీతకీనాం. అవిదుషస్త్వృణాపాకరణే పారివ్రాజ్యానుపపత్తిరితి చేన్న - ప్రాగ్గార్హస్థ్యప్రతిపత్తేరృణిత్వాసంభవాత్. అధికారానారూఢోऽప్యృణీ చేత్స్యాత్ - సర్వస్య

ఆ. న్ధకత్వం- కిన్తు శ్రుతితోऽపీత్యాహ (విదుష ఇతి) శ్రుతిత్రయేణ క్రమేణ ప్రజాధ్యయనకర్మణామననుష్ఠితానామప్రతిబన్ధకత్వం దర్శితం. కావషేయా ఇత్యనన్తరం * కిమర్థా వయమధ్యేష్యామహే ఇతి శేషో ద్రష్టవ్యః. శఙ్కతే (అవిదుషస్త్వితి) యద్యప్యవిదుషోऽపి లోకత్రయం ప్రత్యేవ ప్రతిబన్ధకత్వాన్ముక్తిం ప్రతి ప్రతిబన్ధకత్వాభావాదృణస్యానపాకరణీయత్వాన్ముముక్షోః పారివ్రాజ్యసమ్భవాదాశఙ్కా న సమ్భవతి- తథాపి * విద్వాంస ఆహురిత్యుక్తిశ్రవణమాత్రేణేయం శఙ్కా. యద్వా- పరిహారాన్తరం వక్తుమాశఙ్కా ద్రష్టవ్యా. గృహస్థస్యైవర్ణప్రతిబన్ధకత్వం- తస్యైవ తన్నిరాకరణాధికారాత్. తతశ్చ గార్హస్థ్యప్రతిపత్తేః ప్రాక్ బ్రహ్మచర్య ఏవ ముముక్షోః పారివ్రాజ్యం సమ్భవతీతి పరిహరతి (నేతి) యద్యప్యుపనయనానన్తరమేవ ఋణనివర్తనేऽధికారస్సమ్భవతీతి ప్రాగ్గార్హస్థ్యేత్యేతదయుక్తం- తథాపి వివిదిషాసన్న్యాసేऽధీతవేదస్యైవాధికార ఇతి అధీతవేదస్య గార్హస్థ్యప్రతిపత్తేః ప్రాగితి ద్రష్టవ్యం. నను * జాయమానో వై బ్రాహ్మణస్త్రిభిరృణవా జాయతే బ్రహ్మచర్యేణర్షిభ్యో యజ్ఞేన దేవేభ్యః ప్రజయా పితృభ్య ఇతి జాయమానమాత్రస్యర్ణవత్త్వం ప్రతీయత ఇత్యాశఙ్క్య ఋణిత్వోక్తేః ప్రయోజనం న సాక్షాత్ కిఞ్చిదస్తి - అపి తు బ్రహ్మచర్యాదికర్తవ్యతాజ్ఞాపనం. న చాధికారానారూఢస్తత్కర్తుం శక్నోతి - జాయమానమాత్రస్యాసామర్థ్యాత్. కిఞ్చ - బ్రాహ్మణగ్రహణాత్ క్షత్రియాదేరృణాభావప్రసఙ్గః. ద్విజాత్యుపలక్షణత్వేऽధికార్యుపలక్షణత్వమేవ న్యాయ్యం. అతో జాయమానపదమధికారం లక్షయతీతి జాయమానః - అధికారీ సమ్పద్యమాన ఇతి తదర్థః. తతశ్చ తతః ప్రాక్ నర్ణసమ్బన్ధ ఇత్యాహ (అధికారేతి) (అనిష్టమితి) బ్రహ్మచారిణోऽప్యృణిత్వే బ్రహ్మచర్య ఏవ మృతస్య నైష్ఠికస్య చ లోకప్రతిబన్ధః స్యాత్- తచ్చానిష్టం - * అష్టాశీతిసహస్రాణీత్యారభ్య * తదేవ గురువాసినామిత్యాదినా పురాణే లోకప్రాప్త్యుక్తేరిత్యర్థః. న కేవలం గార్హస్థ్యాత్

శం. ఋణిత్వ మిత్యనిష్టం ప్రసజ్యేత. ప్రతిపన్న గార్హస్థ్యస్యాపి * గృహాద్వనీభూత్వా ప్రవ్రజేత్ యది వేతరథా బ్రహ్మచర్యాదేవ ప్రవ్రజేద్గృహాద్వా వనాద్వేతి ఆత్మదర్శనోపాయసాధనత్వేనేష్యత ఏవ పారివ్రాజ్యం. యావజ్జీవాదిశ్రుతీనామవిద్వదముముక్షువిషయే కృతార్థతా. ఛాన్దోగ్యేచ కేషాఞ్చి ద్ద్వాదశరాత్రమగ్నిహోత్రం హుత్వా తత ఊర్ధ్వం పరిత్యాగః శ్రూయతే. యత్త్వనధికృతానాం పారివ్రాజ్యమితి- తన్న- తేషాం పృథగేవ * ఉత్సన్నాగ్నిర్నిరగ్నికో వేత్యాదిశ్రవణాత్ సర్వస్మృ

ఆ. ప్రాగేవ సన్న్యాససిద్ధిః - కిన్తు విధిబలాద్గృహస్థస్యాపి తదస్తీత్యాహ (ప్రతిపన్నేతి) (ఆత్మదర్శనేతి) ఆత్మదర్శనే యే ఉపాయాః - శ్రవణాదయః తత్సాధనత్వేనేత్యర్థః. నచ శ్రుత్యా పారివ్రాజ్యవిధివిరోధః - తస్యా అవదానార్థవాదమాత్రత్వేన స్వార్థతాత్పర్యాభావాత్. అన్యథా * తదవదానైరేవావదయతే తదవదానానామవదానత్వం ఇత్యవదానమాత్రనిరస్యత్వోక్త్యా బ్రహ్మచర్యాదీనామప్యనుష్ఠేయత్వప్రసఙ్గాదితి భావః. ఏవమపి యావజ్జీవాదిశ్రుతివిరోధః సన్న్యాసశ్రుతేరిత్యాశఙ్క్యాహ (యావజ్జీవేతి) విరక్త ముముక్షుమాత్రవిషయిణ్యా సన్న్యాసశ్రుత్యా యావజ్జీవాదిసామాన్యశ్రుతేరముముక్షువిషయే సఙ్కోచ ఇత్యర్థః. అగ్నిహోత్రవిషయక యావజ్జీవాదిశ్రుతేర్న్యాయైవ సఙ్కోచః - కిన్తు శ్రుత్యన్తరేణైవ - ద్వాదశరాత్రానన్తర మగ్నిహోత్రత్యాగ విధాయిన్యా సాపూర్వమేవ సఙ్కోచితానతాం విరోద్ధుం శక్నోతీత్యాహ (ఛాన్దోగ్య ఇతి) కేషాఞ్చిచ్ఛాఖినాం * త్రయోదశరాత్రమహూతవాసా యజమానః స్వయమగ్నిహోత్రం జుహుయాదథా ప్రవసన్ తత్త్రైవ సోమేన పశునా వేష్ట్వాఽగ్నీనుత్సృజతీతి శ్రూయత ఇత్యర్థః. ననుపారివ్రాజ్యశ్రుతిరప్యనధికృతవిషయే సఙ్కోచితేత్యాహ (యత్త్వితి) వచనాన్తరేణైవ తేషాం తద్విధేర్న్యాస్యానధికారివిషయః - కిన్త్వధికార్యేవేతి పరిహరతి (నేతి) ఉత్సన్నాగ్నిః - నష్టాగ్నిః. నిరగ్నికః - అపరిగృహీతాగ్నిరితి భేదః. స్మృత్యుపబృంహితత్వేనాపి పారివ్రాజ్యశ్రుతిర్బలీయసీత్యాహ (సర్వస్మృతిషు చేతి) * అత ఏవ బ్రహ్మచర్యవాన్ ప్రవ్రజతి * బుద్ధ్వా కర్మాణి * యమిచ్ఛేత్తమావసేత్ * బ్రహ్మచారీ గృహస్థో వా వానప్రస్థోఽథ భిక్షుకః । య ఇచ్ఛేత్ పరమం స్థానముత్తమాం వృత్తిమాశ్రయేదిత్యాదిషు వికల్పః సిద్ధః * అధీత్య విధివద్వేదాన్ పుత్రానుత్పాద్య ధర్మతః। ఇష్ట్వా చ శక్తితో యజ్ఞైర్మనో మోక్షే నివేశయేదిత్యాది

శం. త్రిషుచావిశేషేణాశ్రమవికల్పః ప్రసిద్ధః సముచ్చయశ్చ. యత్తు విదుషోఽర్థప్రాప్తం వ్యుత్థానమిత్యశాస్త్రార్థత్వే గృహేవావనేవా తిష్ఠతోనవిశేషఇతి- తదసత్ - వ్యుత్థానస్యైవార్థప్రాప్తత్వాన్నాన్యత్రావస్థానం స్యాత్ - అన్యత్రావస్థానస్య కామకర్మప్రయుక్తత్వం హ్యవోచామ. తదభావమాత్రం వ్యుత్థానమితి. యథా కామిత్వన్తువిదుషోఽత్యన్తమప్రాప్తం- అత్యన్తమూఢవిషయత్వేనావగమాత్. తథా శాస్త్రవిహితమపి కర్మాత్మవిదోఽప్రాప్తం- గురుభారతయాఽవగమ్యతే. కిముతాఽత్యన్తావివేకనిమిత్తం యథా కామిత్వం. నహ్యున్మాదతిమిరదృష్ట్యుపలబ్ధం వస్తుతదపగమేఽపి తథైవస్యాత్ - ఉన్మాదతిమిర దృష్టినిమిత్తత్వాదేవ. తస్మాదాత్మవిదో వ్యుత్థానవ్యతిరేకేణ నయథాకామి

ఆ. షు సముచ్చయశ్చసిద్ధఇత్యర్థః. ఏవంవివిదిషాసన్న్యాసంప్రసాధ్య పూర్వత్రసాధితవిద్వత్సన్న్యాసేశఙ్కామనువదతి (యత్త్వితి) పూర్వత్రగృహ ఏవాస్త్వాసనమితిశఙ్కానిరస్తా- ఇహతుగృహేవావనేవాఽస్త్వాసనమిత్యనియమశఙ్కాంనిరాకర్తుం, సాపునరనూద్యతే యథేష్టచేష్టామధికాంపరిహర్తు, ఞ్చేతి ద్రష్టవ్యం. యద్యప్యర్థప్రాప్తస్యాపి పునర్వచనాదత్రవిద్వద్వ్యుత్థానస్యాపి శాస్త్రార్థత్వముక్తమేవ - తథాప్యశాస్త్రార్థత్వముక్తమఙ్గీకృత్యాప్యాహ (తదసదితి) యదివ్యుత్థానవద్గార్హస్థ్యమప్యర్థప్రాప్తం - స్యాదేవమనియమః. నత్వేతదస్తీత్యాహ (వ్యుత్థానస్యైవేతి) (అన్యత్రేతి) గార్హస్థ్యఇత్యర్థః. నన్వన్యత్రావస్థానవద్వ్యుత్థానస్యాపికామాదిప్రయుక్తత్వమనుష్ఠేయత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తదభావేతి) కామాద్యభావమాత్రమేవవ్యుత్థానమిత్యుక్తత్వాత్తస్యనానుష్ఠేయత్వమిత్యర్థః. ఏవమనియమశఙ్కాంనిరస్యవ్యుత్థానస్యాశాస్త్రార్థత్వేయథేష్టచేష్టాశఙ్కాంనిరాకరోతి (యథాకామిత్వంత్వితి) చేష్టామాత్రమేవ కామాదిప్రయుక్తం. నిషిద్ధచేష్టాతుశాస్త్రార్థజ్ఞానశూన్యాత్యన్త మూఢవిషయా. తదుభయఞ్చ విదుషోనాస్తీతిచేష్టామాత్రమేవాప్రసక్తం. నిషిద్ధచేష్టాతుదూరాపాస్తేత్యర్థః. ఏతదేవవివృణోతి (తథేతి) తథాహీత్యర్థేతథాశబ్దః. గురుభారతయా - అతిక్లేశతయా. యతోఽవగమ్యతే - అతోఽప్రాప్తమిత్యన్వయః. అవివేకాదినిమిత్తాపగమేనైమిత్తికాపగమఇత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (నహీతి) ఉన్మాదదృష్ట్యుపలబ్ధం - గన్ధర్వనగరా

త్వం, నచాన్యత్రకర్తవ్య, మిత్యేతత్సిద్ధం. యత్తు విద్యాఞ్చావి
ద్యాఞ్చ యస్తద్వేదోభయగ్ సహేతి - నవిద్యావతో విద్యయా
సహావిద్యాప్యేకదైవ వర్తత ఇత్యర్థః. కస్తర్హి. ఏకస్మిన్పురుషే
సహాసమ్బధ్యేయాతా మిత్యర్థః. యథా శుక్తికాయాం రజతశు
క్తికాజ్ఞానే ఏకస్యపురుషస్య. * దూరమేతేవిపరీతేవిషూచీ అవి
ద్యాయాచవిద్యేతీతిహి కాఠకే - తస్మాన్నవిద్యాయాం సత్యామ
విద్యాసమ్భవోఽపి. * తపసా బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వేత్యాదిశ్రుతేః
తప ఆది, విద్యోత్పత్తిసాధనం గురూపాసనాది, చ కర్మావిద్యా
త్మకత్వాదవిద్యోచ్యతే. తేన విద్యాముత్పాద్యమృత్యుం- కామ
మతితరతి. తతో నిష్కామస్త్యక్తైషణో బ్రహ్మవిద్యయాఽమృత
త్వమశ్నుత ఇత్యేతమర్థం దర్శయన్నాహ- * అవిద్యయామృత్యు
స్తీర్త్వా విద్యయాఽమృతమశ్నుత ఇతి. యత్తు పురుషాయుః సర్వం
కర్మణైవ వ్యాప్తం * కుర్వన్నేవేహకర్మాణి జిజీవిషేచ్ఛతం స

---

౭. టి. తిమిరదృష్ట్యుపలబ్ధం - ద్విచన్ద్రాదీతివివేకః. (నచాన్యదితి) వైదికం కర్మేత్య
ర్థః. నను విద్యయా అవిద్యాయాః సహభావ శ్రవణాద్విదుషోఽపి తన్మూలకామా
దికం స్యాదేవేతి తన్నిమిత్తా యథేష్టచేష్టా స్యాదిత్యత ఆహ (యత్త్వితి) యత్తువి
ద్యాఞ్చేతివచనం - తస్య నాయమర్థ ఇతి తస్యేతి శబ్దాధ్యాహారేణ వాక్యం యోజ్యం.
(ఏకస్మిన్నితి) కాలభేదేనస్థితయోరప్యేకస్మిన్పురుషే. సాహిత్యం తదర్థ ఇత్యర్థః.
నన్విదం సాహిత్యం నస్వరసం - కిన్త్వేక కాలే సహత్వం పరసమిత్యాశఙ్క్య శ్రుత్య
న్తరే విద్యావిద్యయోః సాక్షాత్సాహిత్యస్యాసమ్భవోక్తేరుక్తమేవ సాహిత్యం గ్రా
హ్యమిత్యాహ (దూరమేత ఇతి) విషూచీ- విష్వగ్గమనే. విరుద్ధే ఇత్యర్థః. అస్మి
న్నపి మన్త్రే * అవిద్యయామృత్యుం తీర్త్వేత్యుత్తరార్థపర్యాలోచనయా అవిద్యా
యా విద్యోత్పత్తిహేతుత్వావగమాత్ తయోః కాలభేదేనైవ సహత్వమిత్యాహ (త
పసేత్యాది) యద్వా - గురూపాసనతపసీ అవిద్యేత్యుచ్యేతే. తయోశ్చ శ్రవణాది
కాలేఽనుష్ఠేయత్వాద్విద్యోత్పత్తికాలే ఏకస్మిన్ సతయోః సాహిత్యమస్తీత్యర్థాన్తర
మాహ (తపసేతి) అస్మిన్నర్థే మన్త్రశేషోఽప్యనుగుణ ఇత్యాహ (తేనవిద్యా
మితి) సాక్షాదవిద్యాయామృత్యుత్వేన మృత్యూత్తరణహేతుత్వానుపపత్తేరవిద్యా

శం. మాఽఇతీతి - అవిద్వద్విషయత్వేనపరిహృతం. ఇతరథా ఽసమ్భవాత్. యత్తు ప్రాణమపిపూర్వోక్తం- తుల్యత్వాత్. కర్మణా ఽవిరుద్ధమాత్మజ్ఞానమితి- తత్సవిశేషనిర్విశేషాత్మతయా ప్రత్యుక్తముత్తరత్ర వ్యాఖ్యానే దర్శయిష్యామః. అతః కేవలనిష్క్రియబ్రహ్మాత్మైకత్వ విద్యాప్రదర్శనార్థముత్తరో గ్రన్థ ఆరభ్యతే.

ఆ. శబ్దేనతప ఆదికమేవోచ్యతే. తద్విద్యావ్యవధానఖ్యాపనార్థాత్ కల్ప్యత ఇత్యర్థః. (అవిద్వద్విషయత్వేనేతి) * జిజీవిషేదితి జీవితేచ్ఛారూపావిద్యాకార్యేణ తస్యాస్సూచనాదిత్యర్థః. (పరిహృతమితి) యావజ్జీవాదిశ్రుతిన్యాయేన పరిహృతప్రాయమిత్యర్థః. యద్వా- తృతీయస్యచతుర్థపాదే * నావిశేషాదితిసూత్రేణపరిహృతమిత్యర్థః. (అసమ్భవాదితి) విరోధేనవిద్యయాఽసహా సమ్భవాదిత్యర్థః. ఉదాహృతశ్రుతిస్మృత్యసమ్భవాదితివా. (ప్రత్యుక్తమితి) నిర్విశేషాత్మజ్ఞానస్య కర్త్రాదికారకోపమర్దకత్వేన విరుద్ధత్వాత్ * ఉపమర్దంచేతిసూత్రేణా విరుద్ధత్వం ప్రత్యుక్తమిత్యర్థః. తస్మాద్వక్ష్యమాణవిద్యాయా అకర్మనిష్ఠత్వం కర్మాసమ్బన్ధిత్వం కేవలాత్మవిషయత్వఞ్చ సిద్ధమితిపూర్వోక్తకర్మభిర్విద్యయా చ శుద్ధసత్త్వస్య తత ఏవ సాధనచతుష్టయసమ్పన్నస్య కేవలాత్మస్వరూపావస్థానలక్షణ మోక్షసిద్ధ్యర్థం కేవలాత్మవిద్యా ఆరభ్యత ఇత్యుపసంహరతి (అత ఇతి)

శ్రీ

ఓమ్ పరమాత్మనే నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణయుక్తా

ఐతరేయోపనిషత్.

ప్రథమాధ్యాయే ప్రథమఃఖణ్డః.

హరిః ఓమ్.

ఉ— ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్ నాన్యత్కిఞ్చన

శం. (ఆత్మేతి) ఆప్నోతేరత్తేరతతేర్వా పరః సర్వజ్ఞః సర్వశక్తి
రశనాయాది సర్వసంసార ధర్మవర్జితో నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వ
భావోఽజోఽజరోఽమరోఽమృతోఽభయోఽద్వయః. వై. ఇ
దం- యదుక్తం నామ రూప కర్మభేదభిన్నం జగదాత్మైవైకోఽ

ఆ. నన్వాత్మనః సవిశేషత్వప్రతీతేస్తద్విరోధాత్ కథం కైవల్యమిత్యాశఙ్క్యావిశే
షస్య సర్వస్యాత్మనిమాయాకల్పితత్వాన్న వాస్తవనిర్విశేషత్వ విరోధఇతి తదర్థం
మాయయాత్మనః సకాశాత్సృష్టిం వక్తుంసృష్టేః పూర్వమాత్మనో నిర్విశేషరూపం
దర్శయితుమాత్మా వా ఇత్యాదివాక్యం. తత్రాత్మశబ్దార్థమాహ (ఆత్మేతి) ఆత్మే
తిపదేన సర్వజ్ఞాదిరూపఆత్మోచ్యత ఇత్యన్వయః. అద్వయఇత్యన స్తరముచ్యతఇతి
శేషః. నన్వాత్మశబ్దేన కథముక్తలక్షణఆత్మోక్తఇత్యాశఙ్క్యాత్మశబ్దస్య వ్యుత్పత్త్యు
క్తవ్యుత్పత్తిబలాద్రూఢ్యాచేత్యాహ (ఆప్నోతేరితి) వాశబ్దశ్చార్థః ఆదానఞ్చ
సముచ్చినోతి. తథాచ స్మృతిః * యచ్చాప్నోతి యదాదత్తే యచ్చాత్తివిషయా
నిహ । యచ్చాస్యసన్తతోభావ స్తస్మాదాత్మేతి కీర్తిత ఇతి. అత్రాప్తిః - జ్ఞానం
వ్యాప్తిశ్చోచ్యతే. సత్తాస్ఫురణాభ్యాం సర్వంవ్యాప్నోతీతి సర్వజ్ఞత్వంసర్వశక్తిత్వ
ఞ్చోచ్యతే. సత్తాప్రదానేనోపాదానత్వసూచనాత్ సర్వశక్తిత్వం. అత్తీత్యనేన
సంహర్తృత్వం. అతతీత్యనేన త్రివిధపరిచ్ఛేదరాహిత్యముచ్యతఇతి. అశనాయా
ది వర్జితత్వాదివిషయాదానేనరూఢ్యాచ ప్రత్యగర్థాభేదశ్చోచ్యత ఇత్యుక్తరూప
ఆత్మపదేనోచ్యతఇత్యర్థః. అభివ్యక్తనామరూపవ్యావర్తనేనాత్మ మాత్రావధార

శం అగ్రే - జగతః సృష్టేః ప్రాగాసీత్. కిం నేదానీం స ఏవైకః. న. కథం తర్హ్యాసీదిత్యుచ్యతే, యద్యపీదానీం స ఏవైకః - తథాప్యస్తి విశేషః. ప్రాగుత్పత్తేరవ్యాకృతనామరూపభేదాత్మభూతం ఆత్మైకశబ్దప్రత్యయగోచరం జగదిదానీం వ్యాకృతనామరూపభేదత్వాదనేకశబ్దప్రత్యయగోచరమాత్మైకశబ్దప్రత్యయగోచరఞ్చేతి విశేషః. యథా సలిలాత్ పృథఙ్నామరూప వ్యాకరణభాక్ స

ఆ ణార్థో వై శబ్ద ఇత్యాహ (వై ఇతి) (యదుక్తమితి) పూర్వత్ర ప్రాణశబ్దితప్రజాపతిరూపత్వేన యదుక్తమిత్యర్థః యదులేతి పాఠః సాధుః. అత్రేదమితి పదేన ప్రత్యక్షాది ప్రసిద్ధముచ్యతే అగ్ర ఇతి విశేషణాదాసీదితి భూతత్వోక్తేశ్చ పూర్వమేవాత్మమాత్రం - ఇదానీం త్వాత్మమాత్రం న భవతి - కిన్తు పృథక్ తదితి ప్రతీయత ఇతి నాద్వితీయ ఆత్మేతి శఙ్క్యతే (కిం నేదానీమితి) అస్య మాయికస్య కదాచిదపి స్వతస్సత్త్వాయోగాదాత్మనోఽద్వితీయత్వస్య న విరోధ ఇత్యాహ (నేతి) తర్హ్యాత్మమాత్రస్యేదానీమపి సత్త్వే తస్య భూతత్వోక్తేః కా గతిరితి పృచ్ఛతి (కథం తర్హ్యాసీదితి) ఇదముపలక్షణం. అగ్ర ఇత్యపి కథమితి ద్రష్టవ్యం. జగతః కాలత్రయేఽప్యాత్మవ్యతిరేకేణాభావో యద్యపి - తథాపి తథా బోధనే బోధ్యస్య ప్రత్యక్షాదివిరోధాశఙ్కయోక్తమాత్మతత్త్వం బుద్ధౌ నారోహేత్. అతః ప్రాగుత్పత్తేరాసీదిత్యుచ్యతే బోధ్యస్య చిత్తమనుసృత్య. తదపి జగతో నామరూపాభివ్యక్త్యభావమపేక్ష్యైవ - నత్విదానీమాత్మమాత్రత్వాభావాభిప్రాయేణేత్యుత్తరమాహ (యద్యపీత్యాదినా) అవ్యాకృతో నామరూపభేదో యస్మిన్నాత్మని - తథావిధాత్మభూతమిత్యర్థః. (ఆత్మైకశబ్దప్రత్యయగోచరమితి) యద్యపి ప్రాగుత్పత్తేర్వాగ్బుద్ధ్యోరభావేన శబ్దప్రత్యయౌ తావపి న స్తః - తథాపీదానీం తదానీం తనాత్మతత్త్వం సుప్తాదుత్థితస్సుప్తికాలీనాత్మతత్త్వమివ ప్రమాణాన్తరేణ జ్ఞాత్వా తదానీమాత్మైక ఏవాసీదితి వదతి ప్రత్యేతి చేతి తథోక్తం. ఈశ్వరస్యైవ వా ఆత్మైకశబ్దప్రత్యయౌ స్త ఇతి ద్రష్టవ్యం. (అనేకశబ్దేతి) అవివేకినాం ఘటాదిశబ్దప్రత్యయగోచరం, ఘటస్సన్నిత్యాత్మశబ్దపర్యాయసచ్ఛబ్దగోచరఞ్చేత్యర్థః. గోచరశబ్దస్య భావప్రధానత్వమఙ్గీకృత్య గోచరత్వం యస్యేతి బహువ్రీహిణా నపుంసకత్వం ద్రష్టవ్యం. (ఆత్మైకశబ్దేతి) వివేకినామిత్యర్థః. ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన విశదయతి (యథేతి) అత్రాత్మశబ్దవ్యుత్పత్తిబలాత్ సర్వజ్ఞాదిశబ్దోపలక్షిత సత్యజ్ఞానానన్దరూపోఽఖణ్డైకరస ఆత్మోపక్షిప్తః.

ఉ— మిషత్

శం. లిలైకశబ్దప్రత్యయగోచరమేవ ఫేనం యదా సలిలాత్ పృథఙ్నామరూపభేదేన వ్యాకృతంభవతి- తదా సలిలం ఫేనశ్చే త్యనేకశబ్దప్రత్యయభాక్, సలిలమేవేతి చైక శబ్దప్రత్యయభాక్ ఫేనంభవతి- తద్వత్. నాన్యత్ కిఞ్చన-నకిఞ్చిదపి. (మిషదితి) మిషత్-వ్యాపారవదితరద్వా. యథా సాఙ్ఖ్యానామనాత్మపక్షపాతి స్వతన్త్రంప్రధానం, యథాచ కాణాదానామణవః,- నతద్వదిహాన్య దాత్మనఃకిఞ్చిదపివస్తువిద్యతే. కిన్తర్హి. ఆత్మైకఏవాసీదిత్యభిప్రా

ఆ. తస్యైవార్థస్య దృఢీకరణార్థమేకాదిపదాని. తత్రైకఇత్యాత్మాన్తరాభావ ఉచ్యతే, ఏవేత్యనేన వృక్షాదావేకత్వేఽపి శాఖాదిభిర్నానాత్వవదేకస్యాత్మనో నానాత్వాభావ ఉచ్యతే, ఇతిసజాతీయభేదస్వగతభేదనిరాకరణార్థత్వేన పదద్వయమిత్యభిప్రేత్య విజాతీయభేద నిరాకరణార్థత్వేన నాన్యత్ కిఞ్చనేతిపదంవ్యాచష్టే (నాన్యదితి) నను జడప్రపఞ్చస్య కారణీభూతా జడా మాయాఽవగతేతి కథం విజాతీయభేదనిషేధ ఇత్యత ఆహ (మిషదితి) మాయాయాః సత్త్వేఽపి తదానీంవ్యాపారాభావాద్వ్యాపారవతోఽన్యస్యనిషేధః సమ్భవతీత్యర్థః. నను నిర్వ్యాపారాయా అపి తస్యా అస్యస్యాః సత్త్వే ఆత్మశబ్దోక్తం తస్యాఖణ్డైకరసత్వం న సిధ్యేదిత్యత ఆహ (ఇతరద్వేతి) నిర్వ్యాపారం వేత్యర్థః. నను మాయా తథావిధాఽస్తీతి పూర్వోక్తదోషః పునః స్యాదిత్యాశఙ్క్య మిషదిత్యనేన స్వతన్త్రం- స్వతస్సత్తాకముచ్యతే- తథావిధస్య చ నిషేధ ఇతి వ్యతిరేకదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) (అనాత్మపక్షపాతీతి) ఆత్మశక్తితయా ఆత్మన్యేవాన్తర్భూతమాత్మపక్షపాతీత్యుచ్యతే. న - తద్భిన్నమిత్యర్థః. శక్తిత్వేఽపి ప్రాభాకరాణామివ తస్యాః స్వతస్సత్త్వంస్యాత్. నేత్యాహ (స్వతన్త్రమితి) యథా సాఙ్ఖ్యానాం ప్రధానం శక్తిభూతం స్వతస్సత్తాకమపి. కాణాదానాఞ్చ తథావిధా అణవః సన్తి. తథావిధమాత్మవ్యతిరిక్తం మిషదిత్యనేనానూద్య నిషిధ్యతే. మాయాతు న తథాభూతేతి నోక్తదోష ఇత్యర్థః. దీపికాయాన్తు ఘామసామనేకార్థత్వేన మిషదితి తథాత్వోఽరాసీదిత్యర్థముక్త్వా నాన్యత్ కిఞ్చనాసీదితి వాక్యార్థ ఉక్తః. తదయం వాక్యార్థః- ఇదం జగదగ్రే సజాతీయ విజాతీయస్వగత

ఆ. భేదరహిత ఆత్మైవాసీదితి. అనేనాత్మనోఽద్వితీయత్వం, జగతస్తథావిధాత్మమాత్రతయామృషాత్వం చ సూచితం. అనేనాగ్రే జగత ఆత్మమాత్రతోక్తే ర్నకిఞ్చిత్ప్రయోజనం - ఆత్మైకఏవాసీన్నాన్యత్ కిఞ్చనేత్యేతావతైవాఖణ్డత్వసిద్ధేరిత్యాశఙ్కానిరస్తా - జగన్మృషాత్వసూచనస్యైవ ప్రయోజనత్వాత్. నచైవమర్థభేదే వాక్యభేదఃస్యాదితివాచ్యం - అఖణ్డత్వసమ్భావనార్థమేవ జగదనిర్వచనీయత్వస్యేదం జగదఖణ్డాత్మైవేతి విశిష్టవేషేణోక్తత్వాత్, విశేషణానామప్యర్థాత్సిద్ధేః,

సోమేనయజేతేత్యత్రేవార్థద్వయస్యాపి సూచితత్వాదేవాన్తేఽపి *తస్యత్రయ ఆవసథాస్త్రయః స్వప్నాఇతి జాగ్రదాదేఃస్వప్నత్వేనమృషాత్వముక్త్వా *సఏతమేవపురుషం బ్రహ్మతతమపశ్యదిత్యాత్మశబ్దోక్తం తత్త్వం త్రివిధ పరిచ్ఛేదరాహిత్యలక్షణమఖణ్డత్వంవక్ష్యతి. నచేదమాత్మైవాసీదితి సామానాధికరణ్యేనాత్మనోజగద్వైశిష్ట్యమేవ ప్రతీయతే- నతుమృషాత్వమితివాచ్యం- ఆత్మైకఏవేతిపదైరుక్తేఽఖణ్డైకరసేతద్విపరీతజగత్ప్రతీతేరతస్మింస్తద్బుద్ధిరూపత్వేనమృషాత్వసిద్ధైః, జగద్వైశిష్ట్యస్య ఘటస్సన్నిత్యాదిరూపేణ ప్రత్యక్షసిద్ధత్వేన ప్రయోజనాభావేనచ తత్ప్రతిపాదనస్యానుపపత్తేశ్చ మృషాత్వమేవతదర్థః. మిషదిత్యనేనస్వాతన్త్ర్యనిషేధేనస్వతస్సత్తానిషేధాదపిమృషాత్వసిద్ధేశ్చ. స్వతస్సత్తావత్త్వేహి స్వవ్యాపారే స్వాతన్త్ర్యమేవస్యాత్ నచానేనప్రకారేణేదానీమపిజగతో మృషాత్వస్యాత్మాఖణ్డత్వస్యచవక్తుం శక్యత్వాదగ్ర ఇతి విశేషణంవ్యర్థమితివాచ్యం - ఇదానీమాత్మభిన్నతయాపృథక్ సత్త్వేనచ ప్రతీయమానత్వేన తస్యసహసా ఆత్మమాత్రత్వేబోధితే విరోధప్రతీత్యాతస్య బుద్ధ్యనారోహః స్యాదితిగుడజిహ్వికాన్యాయేనాదౌప్రథమ్నామరూపానభివ్యక్తిదశాయామాత్మమాత్రత్వంబోధ్యతే తస్మిన్బోధితేపశ్చాత్తన్న్యాయేనేదానీమపి స్వయమేవాత్మమాత్రత్వం జ్ఞాస్యతీత్యభిప్రాయేణాగ్ర ఇతివిశేషణోపపత్తేః. యద్వా - వాజసనేయకే * తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీదితిసృష్టేః ప్రాక్ కార్యస్యానభివ్యక్తనామరూపావస్థాబీజభూతాఽవ్యాకృతాత్మతోచ్యతే ఇహాత్వాత్మమాత్రతా అతః శ్రుత్యోర్విరోధపరిహారాయోపసంహారే కర్తవ్యేఇహాఽవ్యాకృతపదముపసంహ్రియతే,- తత్రచాత్మపద, మితీదమగ్రే అవ్యాకృతమాసీత్తచ్చసదాత్మైవాసీదితివాక్యంసిద్ధ్యతి. తత్రావ్యాకృతశబ్దేన * తమ ఆసీత్తమసాగూఢమగ్రే * మాయాంతు ప్రకృతింవిద్యాదిత్యాదిషు జగద్బీజావస్థా

అ య్యాం తమఆదిశబ్ద ప్రయోగాత్ తమోరూపామాయోచ్యతే. తేన తత్కార్యస్యాగ్రే౽నభివ్యక్తనామరూపాత్మకమాయాత్మకత్వంసిధ్యతి. తస్యాశ్చాత్మతాదాత్మ్యోక్త్యా సాక్ష్యమతవత్ స్వతన్త్రత్వనిరాసేన తత్ర కల్పితత్వంసిధ్యతి. తయోఃకార్యకారణభావాద్యభావేన ప్రకారాన్తరేణ తాదాత్మ్యానిర్వాహాత్. తతశ్చాత్మనో౽ఖణ్డత్వం, తద్భిన్నస్య మృషాత్వ, ఞ్చాత్మనః పరిణమమానా౽విద్యాధిష్ఠానత్వేన వివర్తోపాదానత్వం, తస్యాశ్చ పరిణామిత్వ, ఞ్చ సూచితంభవిష్యతి. కార్యస్య మృషాత్వార్థమేవావ్యాకృతాత్మత్వముచ్యతే- తస్యావ్యాకృతస్యాత్మ తాదాత్మ్యేన మాయాత్వేనచ మృషాత్వాత్. ఇదానీంతునానభివ్యక్త నామరూపబీజాత్మత్వమిత్యగ్రఇతివిశేషణమప్యర్థవత్. ఏతదభిప్రేత్యైవ భాష్యే ప్రాగుత్పత్తేరనభివ్యక్తనామరూపభేదాత్మభూతమాత్మైకశబ్దప్రత్యయగోచరం జగదిదానీన్తు వ్యాకృతనామరూపభేదవత్త్వాదనేకశబ్దప్రత్యయగోచరమాత్మైకశబ్దప్రత్యయగోచరఞ్చేతి విశేషఇతీదానీన్తనాభివ్యక్తనామరూపబీజాత్మత్వమేవాగ్రశబ్దస్య వ్యావర్త్యముక్తం. నచ సాక్షాదిదానీమేవమాయాత్మత్వేన మృషాత్వముచ్యతామితివాచ్యం- ఇదానీం ప్రత్యక్షాదివిరోధేన తథా బోధయితుమశక్యత్వాదిత్యుక్తత్వాత్. నామరూపాభివ్యక్తేః సృష్టేః పూర్వమభావే నేదానీమేవ విద్యమానత్వేన కాదాచిత్కత్వాదపి రజ్జు సర్పాదివన్మృషాత్వమితివక్తుమపి ప్రాగవ్యాకృతత్వోక్తిరర్థవతీతి నకిఞ్చిదవద్యం. అథవా- జగదధిష్ఠానం కిఞ్చిత్సద్రూపం సమ్భావయితుమిదమగ్రఆసీదిత్యుచ్యతే. అసమ్భావితే తస్మిన్నఖణ్డత్వోక్తే ర్నిర్విషయత్వం ప్రసజ్యేత. అనేనాసతశ్శశవిషాణాదేరివ సద్రూపేణోత్పత్త్యసమ్భవాత్ కార్యస్య ప్రాగవస్థాసదాత్మికా కాచిత్సమ్భావితా. తస్యాశ్చా చేతనత్వే కార్యాకారేణ స్వతో౽ప్రవృత్తే, రతిరిక్త చేతనాధిష్ఠానాఙ్గీకారేచ గౌరవాత్, ఉపాదానాధిష్ఠానత్వయోరేకస్మిన్నేవాత్మనిఘటనాసమ్భవా, చ్చ చేతనత్వమాత్మైవేత్యనేన సమ్భావ్యతే. ఏవం సమ్భావితే హ్యధిష్ఠానే ఉపాదానకారణే ఆత్మన్యఖణ్డైకరసత్వం తస్య వక్తుమేకఏవనాన్యత్కిఞ్చనేతి పదాని. అస్మిన్పక్షేచేదమగ్రే ఆత్మైవాసీదిత్యనేనసమ్భావితం కార్యస్యప్రాగ్రూపమనూద్యయదాత్మకమిదమాసీత్- సఏకఏవ- నాన్యత్ కిఞ్చనే త్యఖణ్డైకరసత్వం విధీయతేఇతి నకస్యచిదప్యానర్థక్యం. అతఏవ ఛాన్దోగ్యే * సదేవసోమ్యేదమగ్రఆసీదిత్యస్య సద్రూపకారణసమ్భావనార్థత్వాదేవ తత్సిద్ధ్యర్థం * తద్దైకతఆహురి

ఆ. త్యాదినా అసత్కారణవాదో నిరస్తః- అన్యథా- సిద్ధస్య సతోఽద్వితీయసత్త్వమాత్ర వివక్షాయాం తస్యాప్రస్తుతత్వప్రసఙ్గాత్. అస్మిన్నపివ్యాఖ్యానే కారణస్యాద్వితీయత్వాదివచసా తదన్యస్యమృషాత్వమపిసిధ్యతి. కార్యస్యమృషాత్వే తన్నిరూపితం కారణత్వమపితథేతి తథావిధాత్మజ్ఞానాన్ముక్తిరపి వక్ష్యమాణాసిధ్యతీతినకిఞ్చిదవద్యం. దీపికాయాన్తు ఇదమాత్మైవాసీదితిసామానాధికరణ్యంబాధాయాం. యశ్చోరః - సస్థాణురితివత్. ఇదానీంజగద్విశిష్టాత్మప్రతిభాసేన తత్రబాధానుపపత్త్యాస్థితికాలంపరిత్యజ్యాగ్రశబ్దేనసృష్టేః ప్రాచీనఃకాలఉపాదీయతే. సృష్టప్రపఞ్చబాధయాసిద్ధస్యాఖణ్డైకరసత్వస్యస్పష్టీకరణార్థమేకాదిశబ్దాఇతినకస్యాప్యానర్థక్యమిత్యుక్తం. తత్రాఽగ్రేశబ్దస్యనప్రయోజనం- ఆరోప్యప్రతీతిదశాయామేవ యశ్చోరః - సస్థాణురిత్యాదౌ బాధదర్శనేనేహాపి జగత్ప్రతీతిదశాయామేవతద్బాధనస్యన్యాయ్యత్వాత్, సృష్టేఃప్రాగప్రతీతస్యబాధానుపపత్తే, శ్చ. కిఞ్చ- కాలత్రయనిషేధోహిబాధః. ప్రాక్కాలఏవేతినిషేధేబాధ ఏవనస్యాత్. నహిపాకరక్షేపాత్పూర్వంనరక్తోఘట ఇతిప్రత్యయంబాధంమన్యన్తే. అతఏవభాష్యేప్రాగుత్పత్తేరవ్యాకృతనామరూపభేదాత్మభూతంజగదాసీదితిజగతఃకారణాత్మనాసత్త్వేవోక్తా- నతు బాధఇతి. నచ సృష్టేఃప్రాక్కాలాభావేనాఽగ్రఇతి కాలసమ్బన్ధాయోగఇతి వాచ్యం - ప్రాక్కాలే ఘటశరావాదికం మృదేవాసీదిత్యాది వాక్యేషు కాలసమ్బన్ధేనైవ బోధనస్య వ్యుత్పన్నత్వేనేహాపి తథైవ బోధయితుం కాలసమ్బన్ధారోపోపపత్తేః. యథా దేవదత్తస్య శిరఇత్యాదావవయవావయవిభేదేన బోధనస్య దృష్టత్వేన రాహోశ్శిర ఇత్యాదావపి తత్కల్పనం, యథావా పూర్వకాలేఽపి కాల ఆసీదిత్యాదౌ కాలాన్తరసమ్బన్ధారోపణం,- తద్వత్. దీపికాయాన్తు పరరీత్యాపరోబోధనీయఇతి న్యాయేన పరమతే కాలస్య నిత్యత్వేన ప్రాగపిసత్త్వాత్తద్రీత్యాకాలసమ్బన్ధ ఉక్తఇత్యుక్తం. నచాత్మావా ఆసీదితి సత్తావైశిష్ట్యమేవ ప్రతీయతే- కర్తుః క్రియాశ్రయత్వాదితివాచ్యం. సవితాప్రకాశతఇత్యాదౌకర్తృవాచిప్రత్యయస్య ధాతుమాత్రార్థత్వేన సవితుః ప్రకాశరూపత్వప్రత్యయవదాత్మనఏవ సద్రూపత్వప్రతీతేః, అతిరిక్తసత్తాజాత్యభావా, చ్చ. అన్యథా సత్తాఆసీదిత్యాదావగతేరితిసర్వంసుస్థం. ఏవంసూత్రితమాత్మనోఽఖణ్డైకరసత్వంసాధయితుముపక్షిప్తంప్రపఞ్చస్యమృషాత్వంతదధ్యారోపాపవాదాభ్యాందృఢీకర్తుమధ్యాయ

ఉ— స ఈక్షత లోకాన్ను సృజా ఇతి॥ ౧

శం. యః సః-సర్వజ్ఞస్వాభావ్యాదాత్మైకస్సన్నీక్షత. నను ప్రాగుత్పత్తేరకార్యకరణత్వాత్ కథమీక్షితవాన్. నాయం దోషః-సర్వజ్ఞస్వాభావ్యాత్. తథా చ మన్త్రవర్ణః *అపాణిపాదో జవనో గ్రహీతా ఇత్యాదిః. కేనాభిప్రాయేణేతి. ఆహ-లోకాన్-అమ్భః ప్రభృతీన్ ప్రాణికర్మఫలోపభోగస్థానభూతాన్ను సృజై-సృజేయేతి. ౧

ఆ. శేషః. తత్రాధ్యారోపార్థం. *స జాతో భూతానీత్యతః ప్రాక్తనః. తదాదిరపవాదార్థః. తత్రాపి వాచారమ్భణన్యాయేనాత్మాతిరిక్తస్య వికారస్యమృషాత్వం వక్తుం సృష్టివాక్యం. తత్ర స్రష్టురాత్మనః సమ్భావితం చేతనావత్త్వం దృఢీకర్తుమీక్షణమాహ (స సర్వజ్ఞేతి) నన్వేకస్యాఖణ్డస్య కథమీక్షణం-సాధనాభావాదిత్యాశఙ్క్య న తస్య సాధనాపేక్షేత్యభిప్రేత్యైకస్సన్నపి సర్వజ్ఞస్వాభావ్యాదీక్షతేత్యుక్తం. అత్రాడాగమాభావశ్ఛాన్దసః. ఇమమేవాభిప్రాయం శఙ్కాపరిహారాభ్యాం స్పష్టీకరోతి (నన్వితి) తత్ర కరణాని-ఇన్ద్రియాణి. కార్యం- శరీరమితి వివేకః. తద్రహితస్యాపి సార్వజ్ఞ్యే శ్రుతిమాహ (తథా చేతి) *అపాణిపాదో జవనో గ్రహీతా పశ్యత్యచక్షుః స శృణోత్యకర్ణః। స వేత్తి వేద్యం న చ తస్యాస్తి వేత్తా తమాహురగ్ర్యం పురుషం మహాన్తమితి మన్త్రశేషః. *న తస్య కార్యం కరణం చ విద్యతే న తత్సమశ్చాభ్యధికశ్చ దృశ్యతే। పరాస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చేత్యాదరాదిశబ్దార్థః. నను స్వాభావికనిత్యజ్ఞానస్యేన కథం కాదాచిత్కేక్షణమితి. అత్ర కేచిత్- సర్గాదౌ ప్రాణికర్మభిరీక్షాకారాఽవిద్యావృత్తిరుత్పద్యతే. తస్యామాత్మచైతన్యం ప్రతిబిమ్బితం. తదేవేక్షణం. తచ్చాదికార్యత్వాత్ స్వపరనిర్వాహకమితి న తత్రాపీక్షణాన్తరాపేక్షా. సర్వైరపి ప్రథమకార్యేఽనవస్థాపరిహారాయైవమేవేష్టవ్యమిత్యాహుః. అపరే తు ప్రాణికర్మవశాత్ సృష్టికాలేఽభివ్యక్త్యున్ముఖీభూతానభివ్యక్తనామరూపావచ్ఛిన్నం సత్స్వరూపచైతన్యమేవోన్ముఖ్యస్య కాదాచిత్కత్వాత్కాదాచిత్కమీక్షణమిత్యాహుః. అన్యే త్వీక్షణవాక్యస్య కారణస్యాచైతన్యవ్యావృత్తిపరత్వా, దీక్షణే తాత్పర్యాభావా, చ్చ న తత్ర భూయానాగ్రహః కర్తవ్య ఇత్యాహుః. సృష్టోవితర్క్యార్థ ఇతి మనసి నిధాయాహ (న్వితి) లోడర్థస్య విధ్యాదేః స్వాత్మన్యసమ్భవాత్ లోటో లజర్థత్వమాహ (సృజేయేతి) అత్రేతిశబ్దస్యేక్షతేతి పూర్వేణాన్వయః. ౧

ఉ— స ఇమాంల్లోకానసృజత

శం ఏవమీక్షిత్వా- ఆలోచ్య సః-ఆత్మా ఇమాంల్లోకానసృజత- సృష్టవాన్. యథేహబుద్ధిమాంస్తక్షాదిరేవంప్రకారాన్ ప్రాసాదాదీన్ సృజా ఇతీక్షిత్వేక్షానన్తరం ప్రాసాదాదీన్ సృజతి- తద్వత్. నను సోపాదానస్తక్షాదిః ప్రాసాదాదీన్ సృజతీతియుక్తం- నిరుపాదానస్త్వాత్మా కథం లోకాన్ సృజతీతి. నాయందోషః- సలిలస్థానీయే అరూపే ఽవ్యాకృతే ఆత్మైకశబ్దవాచ్యే వ్యాకృతఫేనస్థానీయస్య జగత ఉపాదానభూతే సమ్భవః. తస్మాదాత్మభూతనామరూపోపాదానస్సన్ సర్వజ్ఞో జగన్నిర్మిమీతఇతి నవిరుద్ధం.

ఆ ఈక్షణస్యపూర్వకాలీనత్వంవదన్ సృష్టిహేతుత్వమాహ (ఏవమితి) అత్రేక్షణపూర్వకసృష్ట్యుక్తేః ప్రయోజనం స్రష్టుశ్చేతనత్వసిద్ధిరేవేత్యభిప్రేత్యతథావిధస్యతక్ష్ణశ్చేతనత్వముదాహరతి (యథేతి) నన్వీక్షితుస్తక్షాదేర్దార్వాద్యుపాదానకారణసహితత్వాత్ప్రాసాదాదేస్స్రష్టృత్వంయుక్తం ఇహతు * ఆత్మావాఇదమేక ఏవేత్యుక్తస్యాద్వితీయత్వేనోపాదానకారణాన్తరాభావాత్ స్రష్టృత్వంన యుక్తమితిశఙ్కతే (నన్వితి) సచ * బహుస్స్యాం ప్రజాయేయేతి * తదాత్మానంస్వయమకురుతేతిశ్రుత్యా ఆత్మనఏవోపాదానత్వాన్నోపాదానాన్తరాపేక్షేతి వాచ్యం - వియదాదేర్వ్యావహారికత్వేన ఘటాదివత్పరిణామత్వాత్తస్యపరిణామ్యుపాదానంవక్తవ్యం నచాత్మాతథాభవితుమర్హతి - తస్య నిరవయవత్వేనాపరిణామిత్వాదితిభావః. అత్రవియదాదేఃపరిణామత్వమఙ్గీకృత్యతత్రానభివ్యక్తనామరూపావస్థంబీజభూతమవ్యాకృతం * తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్ * తమఆసీత్ * మాయాంతుప్రకృతిం విద్యాదిత్యాదిశ్రుతిసిద్ధం పరిణామ్యుపాదానమస్తీత్యాహ (నాయమితి) (ఆత్మభూతేతి) అనేనానభివ్యక్తనామరూపశబ్దితావ్యాకృతస్యాత్మన్యధ్యస్తత్వేన పరిణమమానావిద్యాధిష్ఠానత్వేనాత్మనోవివర్తోపాదానత్వం, తయోరాత్మమాత్రత్వేనవ్యపదేశాత్ ఆత్మనోఽద్వితీయత్వంచనవిరుధ్యతఇతిదర్శయతి (నామరూపేతి) తదాశ్రయావ్యాకృతేత్యర్థః ఇదానీం- ఘటాదిష్వపివివర్తఏవ- పరిణామోనామవివర్తాదన్యోనాస్త్యేవ- వివర్తఏవపరిణామ ఇతిబహుభ్యా

౨౦ అథవా- యథా విజ్ఞానవాన్మాయావీ నిరుపాదాన ఆత్మానమే వాత్మాన్తరత్వేనాకాశే గచ్ఛన్తమివ నిర్మిమీతే - తథా సర్వజ్ఞో దేవః సర్వశక్తిర్మహామాయ ఆత్మానమే వాత్మాన్తరత్వేన జగద్రూపేణ నిర్మిమీత ఇతి యుక్తతరం. ఏవఞ్చ సతి కారణకార్యో

---

౭ య ఇత్యారమ్భణాధికరణన్యాయేన వివర్తతాసిద్ధిః, వికారేఽపి * ఆత్మకృతేః పరిణామాదితి సూత్రకారేణపరిణామశబ్దప్రయోగాచ్చ సిద్ధం,- తత్రచాత్మన ఏవోపాదానత్వం - మాయాతుసహాయమాత్రమిత్యభిప్రేత్య * ఆత్మనిచైవంవిచిత్రాశ్చహీతిద్వితీయస్య ప్రథమపాదసూత్రోక్తపక్షస్యైన పరిహారాన్తరమాహ (అథవేతి) (విజ్ఞానవానితి) ఆకాశేగచ్ఛన్తమివస్థితమాత్మాన్తరం ప్రత్యక్షమితిజ్ఞానవానిత్యర్థః. ఇదఞ్చవిశేషణమీక్షణస్యస్రష్టృత్వస్యచశుక్తిరజతాదౌవివర్తే అదర్శనాత్ కార్యస్యతత్తుల్యత్వేన తదుభయంనస్యాదితిశఙ్కానిరాసార్థం. తన్నిరాసశ్చమాయావినిర్మితేవివర్తే తదుభయదర్శనాదితి. (నిరుపాదానఇతి) స్వవ్యతిరిక్తోపాదానరహితఇత్యర్థః. సర్వశక్తిత్వేహేతుమాహ (మహామాయఇతి) (ఆత్మాన్తరత్వేనేతి) ఆత్మభిన్నత్వేనేత్యర్థః. (యుక్తతరమితి) * ఇన్ద్రోమాయాభిః పురురూప ఈయతే * మాయయాత్వన్యదివభవతి * బహుస్యాం ప్రజాయేయ * వాచారమ్భణం వికారః * అపాగాదగ్నేరగ్నిత్వమిత్యాది బహుశ్రుతి సమ్మతత్వాదిత్యర్థః. (ఏవఞ్చసతీతి) సత్యేవాత్మనః కారణకార్యరూపేణావస్థానాఙ్గీకారాదిత్యర్థః నిర్హేతుకమేవ కార్యముత్పద్యతఇతి యదృచ్ఛావాదినాం. అసదేవకార్యముత్పద్యతఇతి నైయాయికానాం. ఉభయమప్యసదితి శూన్యవాదినాం పక్షః. ఆదిశబ్దేన సదేవకార్య ముత్పద్యతఇతి సాఙ్ఖ్యాదీనాం పరిణామపక్ష ఉక్తః. అసత్కార్యపక్షేత్వసతః సత్త్వాపత్తిః, శశవిషాణాదేరప్యుత్పత్తిప్రసఙ్గ, శ్చ దోషః పరిణామవాదేచ తస్యపూర్వమేవ కారణే సత్త్వాత్కులాలాది కారకవ్యాపార వైయర్థ్యం, పూర్వమసత్త్వేకారణస్యైవావస్థాన్తరాపత్తి లక్షణపరిణామత్వానుపపత్తిః,ఉత్పత్త్యనన్తరమసత్త్వేతతో వ్యవహారాసిద్ధిరపరోక్షత్వానుపపత్తి, శ్చదోషః. ఉభయాసత్త్వేచోభయపక్షోక్తదోషః తేవివర్తవాదేన ప్రసజ్జన్తఇత్యర్థః. యద్వా- అస్మాభిర్వివర్తవాదస్యాఙ్గీకారాత్ పరిణామాదిపక్షాఙ్గీకారే పరపక్షాఙ్గీకా

ఉ— అమ్భో మరీచీర్మరమాపోఽదోఽమ్భః పరేణ దివం
ద్యౌః ప్రతిష్ఠాఽన్తరిక్షం మరీచయః పృథివీమరో యా
అధస్తాత్తా ఆపః॥ ౨

శం. భయాసద్భావాదాదిపక్షాశ్చ నప్రసజ్యన్తే, సునిరాకృతాశ్చ భవన్తి. కథం లోకానసృజతేతి. ఆహ (అమ్భోమరీచీర్మరమాపఇతి) ఆకాశాదిక్రమేణాణ్డముత్పాద్యామ్భః ప్రభృతీన్లోకానసృజత. తత్రామ్భః ప్రభృతీన్స్వయమేవవ్యాచష్టే శ్రుతిః-అదస్తదమ్భశ్శబ్దవాచ్యోలోకః (పరేణదివం) ద్యులోకాత్పరేణ-పరస్తాత్. సోఽమ్భశ్శబ్దవాచ్యోలోకః- అమ్భోభరణాత్. ద్యౌః ప్రతిష్ఠా- ఆశ్రయస్తస్యామ్భసోలోకస్య. ద్యులోకాదధస్తాదన్తరిక్షంయత్-తన్మరీచయః. ఏకోఽప్యనేకస్థానభేదత్వాద్బహువచనభాక్. మరీచిభిర్వా - రశ్మిభిస్సమ్బన్ధాత్. పృథివీమరః - మ్రియన్తే

ఆ. రలక్షణోదోషానసమ్భవతీత్యాహ (ఏవఞ్చసతీతి) (సునిరాకృతాశ్చేతి) వివర్తవాదస్యైవపరిగ్రహేణపక్షాన్తరేషుదోషసూచనా, దద్వితీయాత్మనస్తద్వివర్తప్రపఞ్చాకారతాఽభిధాయిన్యా బహుస్యామితిశ్రుత్యావివర్తవాదస్యైవపరిగృహీతత్వేన పక్షాన్తరాణాం శ్రుతిబాహ్యత్వాచ్చ తేనిరాకృతాభవన్తీత్యర్థః లోకానాం భౌతికత్వాదణ్డాన్తర్వర్తిత్వాచ్చ భూతసృష్టి తత్పఞ్చీకరణాణ్డ సృష్ట్యనన్తరం తత్సృష్టిరితి గుణోపసంహారన్యాయమాత్రేణాహ (ఆకాశాదీతి) (స్వయమేవవ్యాచష్టే శ్రుతిః) తేషాం లోకేష్వప్రసిద్ధత్వాదిత్యర్థః ద్యులోకాత్పరస్తాద్యేమహరాదయోలోకాః, యశ్చ తస్యామ్భసో లోకస్యాశ్రయోద్యులోకః- తేసర్వేఅమ్భశ్శబ్దేనోచ్యన్తే- సమష్ట్యమ్భసస్తత్రవిద్యమానత్వాదిత్యాహ (అద ఇతి) అన్తరిక్షంమరీచయః ఇత్యస్యార్థమాహ (ద్యులోకాదితి) మరీచిశబ్దేన సూర్యకిరణసమ్బన్ధాదన్తరిక్షలోకంలక్షయిత్వాతస్యైకత్వేఽపిప్రదేశభేదాద్బహువచనంయుక్తం యద్వా-బహూనాంమరీచీనాంలక్షకత్వాత్తత్ప్రత్యేకంబాహుళ్యం-గృహీతాయాంలోకస్య ఇత్యత్రలాక్షణికగత్రీత్వమివేత్యాహ (మరీచిభిర్వేతి) నను మరీచిశబ్దేనాన్తరిక్షలోకస్యైకాత్వేమరీచిసమ్బన్ధోనిమిత్తాన్తరముచ్యత ఇతిభ్రమితవ్యం-

శం. ఉక్షిన్యాత్తాన్నితి. యా అధస్తాత్ పృథివ్యాః - తా ఆప ఉచ్యన్తే
ఆప్నోతే ర్లోకాః. యద్యపి పఞ్చభూతాత్మకత్వం లోకానాం-
తథాపి అబ్బాహుల్యా దబ్నామభి రేవామ్భో మరీచీర్మరమాప
ఇత్యుచ్యన్తే. ౨

ఆ. ఏతద్భిన్నస్య నిమిత్తస్య పూర్వమనుక్తత్వేన ఏతల్ల్యార్థకవాశబ్దాయోగాత్. (ఆప ఉచ్యన్త ఇతి) అధోలోకవాసిభి ర్జైరాప్యమానత్వాదాప్నోతే ర్ధాతో రర్థయోగా త్తేలోకా ఆప ఇత్యుచ్యన్త ఇత్యన్వయః. ననూక్తానాం పఞ్చభూతసమ్బన్ధావిశేషా ద్భూతాన్తరేణ పృథివ్యాదీనాముపరితనలోకానాం త్వన్తాం, అన్తరిక్షస్య మరీచివ్యతిరిక్తపదార్థాన్తరేణ మేఘాదినాపి సమ్బన్ధాత్తేన సలోకః. పృథివ్యా న్తతో ఽధోలోకానాఞ్చ మరణాత్మిం వ్యతిరిక్తగమనాది క్రియాన్తరేణాపి యోగాత్తేనైవ తేలమ్బనా మితిశఙ్క్యతే (యద్యపీతి) (భూతాత్మకత్వమితి) భూతసమ్బన్ధిత్వమిత్యర్థః. ఇదముపలక్షణం- మేఘాదిపదార్థాన్తరసమ్బన్ధో ఽపిన గృహ్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. అమ్బ ఆదీనామేవ తేషు లోకేషు ప్రాచుర్యా త్తైరేవ తేలోకాలక్షణీయాః- ప్రాచుర్యేణ వ్యపదేశాభవన్తీతి న్యాయాదితి పరిహరతి (తథాపీతి) అబ్బాహుల్యాదిత్యుపలక్షణం- మరీచ్యాదీనామపి బాహుల్యాదిత్యపి ద్రష్టవ్యం. (అబ్నామభిరితి) అత్రాపి మరీచ్యాదినామభిరిత్యపి ద్రష్టవ్యం. యథా శ్రుతేఽజాన్యకత్వేనామ్భ ఆదిశబ్దలక్ష్యత్వాసమ్భవేన్లోకానాం శబ్దానుపపత్తే, ర్మరీచ్యాదీనా మబ్నా మత్వాభావా, దప్సమ్బన్ధస్యాప్యపి క్రియార్థత్వే క్తేరబ్నామత్వాభావేనాబ్నామభిరితి పరిహారానుపపత్తే, శ్చేతి. ఉపరితనలోకా ద్యులోకద్వారేణాగతమమ్బ ఏవాస్మాభిః సాక్షాదుపలభ్యతే- నతు భూతాన్తరమితి అస్మద్దృష్ట్యా అబ్బాహుల్యముపరితనలోకానాం. ఊర్ధ్వలోకగామిప్రాణ్యపేక్షయా అధోలోకగామినాం ప్రాణినాం పురాణేషు బాహుల్యోక్తేర్బహుభిరాప్యన్తే అధోలోకా ఇత్యధోలోకేషు తత్కర్తృకాప్తేరపి బాహుల్యం. పృథివ్యామతిశీఘ్రం ప్రాణినాం మరణాత్తస్యాపి తత్రబాహుల్యం. అన్తరిక్షస్యతు మరీచిబాహుల్యం ప్రసిద్ధమేవేతి జ్ఞేయం (అమ్భో మరీచీర్మరమాప ఇత్యుచ్యన్త ఇతి) ౨
ఏతైర్నామభిరుచ్యన్త ఇత్యర్థః.

ఉ— స ఈక్షత లేమే ను లోకా లోకపాలాన్ను సృజా ఇతి
సోఽద్భ్య ఏవ పురుషం సముద్ధృత్యామూర్ఛయత్ ॥ 3

శం. సర్వప్రాణి కర్మఫలోపాదానాధిష్ఠాన భూతాన్ చతురో లోకాన్ సృష్ట్వా సః-ఈశ్వరః పునరేవేక్షత. ఇమేన్వమ్భః ప్రభృతయో మయా సృష్టా లోకాః పరిపాలయితృ వర్జితా వినశ్యేయుః-తస్మాదేషాం రక్షణార్థం లోకపాలాన్ - లోకానాం పాలయితౄన్ సృజే ఽహమితి. ఏవమీక్షిత్వా సోఽద్భ్య ఏవ - అప్ప్రధానేభ్యః పఞ్చభూతేభ్యః. యేభ్యోఽమ్భః ప్రభృతీన్ సృష్టవాన్ - తేభ్య ఏవేత్యర్థః. పురుషం- పురుషప్రకారం శిరఃపాణ్యాదిమన్తం సముద్ధృత్య - అద్భ్యస్సముపాదాయమృత్పిణ్డమివకులాలః పృథివ్యా అమూర్ఛయత్ - సమ్మూర్ఛితవాన్. సమ్పిణ్డితవాన్ స్వావయవసంయోజనేనేత్యర్థః. 3

ఆ. అత్ర*ఆత్మా వా ఇత్యుక్తాత్మజ్ఞానేన సంసారిమోచయితవ్యత్వేనవివక్షితః-అసంసారిణో మోక్షానుపపత్తేః సంసారశ్చ సంసరణాధికరణలోకాన్, తదుపాధిభూతంలిఙ్గశరీరం, తదభిమానినో దేవాన్, తదధిష్ఠానం స్థూలశరీరం, సంసారరూపాశనాయాదీన్, తదభిమానినం తద్భోక్తారంచాన్తరేణనోపపద్యతఇతితత్సృష్టిం *అయమావసథ ఇత్యన్తేన గ్రన్థేన క్రమేణవక్ష్యన్ సంసరణాధిష్ఠానలోకసృష్టిముక్త్వా తత్పాలయితృదేవతాసృష్టీక్షణద్వారాసమష్టి స్థూలశరీరస్య, సమష్టిలిఙ్గశరీరస్య, తదభిమానినాందేవానా, ఞ్చ సృష్టింవక్తుమారభతే (స ఈక్షతేతి) తద్వ్యాచష్టే (సర్వప్రాణీతి) ఫలస్య తదుపాదానస్య తత్సాధనస్యచాధిష్ఠానభూతానిత్యర్థః అవ్యయానామనేకార్థత్వాన్నుశబ్దస్తుశబ్దార్థః. వైలక్షణ్యం లోకానామాహ (ఇమేన్వితి) (అహమితీతి) అన్యేక్షతేతిపూర్వేణాన్వయః. సమష్టిలిఙ్గశరీరతదభిమానినాంవిరాడవయవజన్యత్వాత్తదర్థంవిరాట్సృష్టిమాహ (ఏవమీక్షిత్వేతి) యద్యపిలోకోత్పత్తేఃపూర్వమేవాణ్డోత్పత్తిరుక్తాఅణ్డముత్పాద్యామ్భః ప్రభృతీన్ లోకానసృజతేతి భాష్యకారేణ- తథాపినైవోత్పత్తిరిహానూద్యతేలోకపాలసృష్ట్యర్థమితి నవిరోధఇతిభావః. అద్భ్య ఏవేత్యేవకారార్థమాహ (యేభ్య ఇతి) కులాలః

ఉ— తమభ్యతపత్తస్యాభితప్తస్య ముఖం నిరభిద్యత యథాణ్డం ముఖాద్వాగ్వాచోఽగ్నిర్నాసికే నిరభిద్యేతాం నాసికాభ్యాం ప్రాణః ప్రాణాద్వాయురక్షిణీ నిరభిద్యేతాం అక్షిభ్యాఞ్చక్షుశ్చక్షుష ఆదిత్యః కర్ణౌ నిరభిద్యేతాం కర్ణాభ్యాంశ్రోత్రం శ్రోత్రాద్దిశస్త్వ ఙ్నిరభిద్యత త్వచోలోమానిలోమభ్య ఓషధవనస్పత

శం. తం- పిణ్డంపురుషవిధముద్దిశ్యాభ్యతపత్ - తదభిధ్యానం - సఙ్కల్పం కృతవానిత్యర్థః. *యస్య జ్ఞానమయంతపఇతి శ్రుతేః. తస్యాభితప్తస్య- ఈశ్వరసఙ్కల్పేన తపసాఽభితప్తస్య పిణ్డస్య. ముఖంనిరభిద్యత- ముఖాకారంసుషిరమజాయత యథాపక్షిణో ఽణ్డంనిరభిద్యత. ఏవం తస్మాన్నిర్భిన్నాన్ముఖాద్వాక్ - కరణం-ఇన్ద్రియంనిరవర్తత. తదధిష్ఠాతాగ్నిస్తతో వాచోలోకపాలః. తథా నాసికేనిరభిద్యేతాం. నాసికాభ్యాం ప్రాణః. ప్రాణాద్వాయురితిసర్వత్రాధిష్ఠానంకరణందేవతాచత్రయంక్రమేణనిర్భిన్నమి

ఆ. పృథివ్యాః సకాశాన్మృత్పిణ్డమివేత్యన్వయః. (స్వావయవేతి) భూతానాంయః పరస్పరావయవసంయోజనేనాతిశ్లిష్టస్సంయోగః- తేనేత్యర్థః. ౩

విరాడుత్పత్తిముక్త్వాతదవయవేభ్యో లోకపాలోత్పత్తిమాహ (తంపిణ్డమిత్యాదినా) తపశ్శబ్దేనాభిధ్యానశబ్దితంజ్ఞానముచ్యతే- సకృత్వాదీత్యత్ర శ్రుతిమాహ (యస్యేతి) యస్యతపోజ్ఞానమేవ - సకృత్వాదీత్యర్థః. తతోవాచోలోకపాలోఽగ్నిర్వాగధిష్ఠాతానిరవర్తతేత్యన్వయః. యద్యపి వాగాదికరణజాతమపఞ్చీకృతభూతకార్యం- నముఖాదిగోళకకార్యం- తథాపి ముఖాద్యాశ్రయేతదభివ్యక్తేర్ముఖాద్వాగిత్యుక్తం. (నాసికాభ్యాం ప్రాణఇతి) అత్ర ప్రాణశబ్దేన ప్రాణవృత్తిసహితం ఘ్రాణేన్ద్రియముచ్యతే. (అధిష్ఠానమితి) గోళకమిత్యర్థః త్వక్ - గోళకం. లోమేతి- లోమసహచరితం స్పర్శనేన్ద్రియముచ్యతే. ఓషధివనస్పతయఇతి- ఓషధ్యాద్యధిష్ఠాతృదేవతావాయురుచ్యతే. * చిత్తమనుచేతోహృదయం *హృదయజ్ఞప్త్యాహృదయజ్ఞస్సత్యాదౌహృదయశబ్దస్యాన్తఃకరణార్థత్వ దర్శనాన్మనశ్శబ్దేనాపి

ఉ—— హృదయం నిరభిద్యత హృదయాన్మనో మనసశ్చ
న్ద్రమా నాభిర్నిరభిద్యత నాభ్యా అపానోఽపానాన్మృ
త్యుః శిశ్నం నిరభిద్యత శిశ్నాద్రేతో రేతస ఆపః॥ ౪

ఇతి ప్రథమః ఖణ్డః.

శం తి. అక్షిణీ. కర్ణౌ. త్వక్. హృదయం-అన్తఃకరణాధిష్ఠానం. మనః-అన్తఃకరణం. నాభిః- సర్వప్రాణనిబన్ధనస్థానం. తస్మాదపాన సంయుక్తత్వాదపాన ఇతి పాయ్విన్ద్రియముచ్యతే. తస్యాధిష్ఠాత్రీ దేవతా మృత్యుః. యథాన్యత్ర- తథా శిశ్నం నిరభిద్యత - ప్రజననేన్ద్రియస్థానం. ఇన్ద్రియం రేతో రేతోవిసర్గార్థత్వాత్సహ రేతసోచ్యతే. రేతస ఆప ఇతి........................ ౪

ఇతి ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ తస్యైవాభిధానే పానరుక్త్యమిత్యత ఆహ (హృదయమితి) (అన్తఃకరణాధిష్ఠానం) హృదయకమలముచ్యత ఇత్యర్థః (సర్వప్రాణనిబన్ధనస్థానమితి) గుదమూలమిత్యర్థః అపానశబ్దేన పాయ్విన్ద్రియలక్షణాయాం సమ్బన్ధమాహ (అపానేతి) నను శిశ్నం నిరభిద్యతేతి పర్యాయే శిశ్నరేతసోరుత్పత్త్యభిధానే స్త్రీయోన్యాదేరుత్పత్తిరనుక్తా స్యాదిత్యాశఙ్క్య శిశ్నశబ్దేనోపస్థేన్ద్రియస్థానం లక్ష్యతే, రేత ఇతి తద్విసర్గార్థత్వేన తత్సహితముపస్థేన్ద్రియం, అప్శబ్దేన తల్లక్షితపఞ్చభూతోపాధికః ప్రజాపతిశ్చోచ్యత, ఇత్యాహ (యథేతి) యథాఽన్యత్ర- పర్యాయాన్తరే స్థానం కరణం దేవతా చేతి త్రయముక్తం-ఏవమిహాపి శిశ్నాదిశబ్దైస్త్రయమప్యుచ్యత ఇత్యర్థః. (రేత ఇతి) ఇన్ద్రియముచ్యత ఇత్యన్వయః. తల్లక్షణాయాం సమ్బన్ధమాహ (సహ రేతసేతి) రేతసా సహితం. తత్సమ్బద్ధమిత్యర్థః. సమ్బన్ధముపపాదయతి (రేతోవిసర్గార్థత్వాదితి, ... ౪

ఇతి ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా

ప్రథమాధ్యాయే - ద్వితీయఃఖణ్డః.

ఉ— తా ఏతా దేవతాః సృష్టా అస్మిన్మహత్యర్ణవే ప్రాపతన్

---

౮౦. తా ఏతా అగ్న్యాదయో దేవతా లోకపాలత్వేన సఙ్కల్ప్య సృష్టా ఈశ్వరేణాస్మిన్ సంసారార్ణవే- సంసారసముద్రే మహతి- అవిద్యాకామకర్మప్రభవదుఃఖోదకే తీవ్రరోగజరామృత్యుమహాగ్రాహే అనాదావనన్తే అపారే నిరాలమ్బే విషయేన్ద్రియజనితసుఖలవలక్షణవిశ్రామే పఞ్చేన్ద్రియార్థతృష్ణామారుతవిక్షోభోత్థితానర్థశతమహోర్మౌ మహారౌరవాద్యనేకనిరయగతహాహేతి...

ఆ. ఏవం సమష్టిరూపమిన్ద్రియాణాం తదభిమానిదేవతానాఞ్చోత్పత్తిముక్త్వా అథ తాసాం దేవతానాం భోగయోగ్యాల్పవ్యష్టిదేహసృష్టిం తేషు దేవతానాం భోగార్థం వ్యష్టిరూపేణ ప్రవేశఞ్చ వివక్షుః సముపోద్ఘాతత్వేన క్షుత్పిపాసయోః సృష్టిం దర్శయతి (తా ఏతా ఇతి) తచ్ఛబ్దార్థమాహ (అగ్న్యాదయ ఇతి) ఏతచ్ఛబ్దార్థమాహ (లోకపాలత్వేనేతి) అశనాయాదిసృష్ట్యుపయోగిత్వేనైతాసాం స్వరూపాజ్ఞానపూర్వకం సంసారే బ్రహ్మాణ్డరూపే పతితత్వం- ఆసక్తత్వం- తన్మాత్రత్వాభిమానేన యద్బద్ధత్వం- తదాహ (అస్మిన్నితి) అర్ణవసాదృశ్యమాహ (అవిద్యేత్యాదినా) అవిద్యాది ప్రభవం దుఃఖమేవ సముద్రప్రవేశత్వగుణేనోదకమివోదకం యస్మిన్. తీవ్రరోగాదయ ఏవ భయఙ్కరత్వేన గ్రాహాః- నక్రాదయో యస్మిన్. తత్త్వజ్ఞానమన్తరేణ వినాశాభావాదనన్తే. అజ్ఞానాముత్తరావధ్యభావేనాపారే. విశ్రామస్థానాభావేన నిరాలమ్బే. సమీచీనవిశ్రామస్థానాభావేఽపి తదాభాసోఽస్తీత్యాహ (విషయేన్ద్రియేతి) విషయేన్ద్రియసమ్బన్ధజనితసుఖలేశరూపో విశ్రామో యస్మిన్. పఞ్చేన్ద్రియాణామర్థేషు - విషయేషు శబ్దాదిషు యా తృష్ణా - సైవ మారుతః. తత్కృతో యో విక్షోభః - తేనోత్థితాన్యనర్థశతాని - విషయసమ్పాదితాః క్లేశాః. త ఏవోర్మయో యస్మిన్. మహారౌరవాదయ ఏవానేకే నిరయాః - నరకవిశేషాః. తద్గతానాం, గర్భవాసతన్నిష్క్రమణబాల్యాదయో మరణాన్తాః యేఽనేకే నిరయాః - దుఃఖజనకత్వాత్. తద్గతానాం, హా యాని హా హేత్యాదీని కూజితాని- స్వ

శం. త్యాది కూజితాక్రోశనోద్భూతమహారవే సత్యార్జవదానదయా
ఽహింసాదమశమధృత్యాద్యాత్మగుణపాథేయపూర్ణజ్ఞానోడుపే
సత్సఙ్గసర్వత్యాగమార్గే మోక్షతీరే ఏతస్మిన్మహార్ణవే ప్రాప
తన్- పతితవన్తః. తస్మాదగ్న్యాదిదేవతాప్యయలక్షణాపియాగ
తిర్వ్యాఖ్యాతా జ్ఞానకర్మసముచ్చయానుష్ఠానఫలభూతా- సాపి
నాలంసంసారదుఃఖోపశమాయేత్యయమత్ర వివక్షితార్థః. యత
ఏవం- తస్మాదేవంవిదిత్వా పరం బ్రహ్మ ఆత్మా ఆత్మనః సర్వభూ

ఆ. ల్పధ్వనయః. ఆక్రోశనాని- మహాధ్వనయః తైరుద్భూతో మహారవో యస్మిన్. మ
హాపాతకాద్యనేకనిరయేతిహారే మహాపాతకజన్యానిరయా ఇతి ద్రష్టవ్యం. సంసా
రార్ణవస్యైవముద్భూతత్వే తస్య తరణాసమ్భవాన్మోక్షశాస్త్రానర్థక్యమిత్యాశఙ్క్య అ
వివేకినాం తథాత్వేఽపి వివేకినాం తత్తరణోపాయోఽస్తీత్యాహ (సత్యేతి) స
త్యాదయో యే ఆత్మగుణాః- త ఏవ పాథేయం- పథ్యశనం తేనపూర్ణం జ్ఞానమేవోడు
పః- ప్లవో యస్మిన్ సత్సఙ్గః సన్న్యాసశ్చేత్యేతావేవ మార్గౌ- జ్ఞానోడుపప్రవృత్తి
హేతూ యస్మిన్ మోక్షే సతి పునః సంసారార్ణవస్పర్శాభావాత్ స ఏవ తీరమివ తీరం
యస్మిన్ ఏతస్మిన్- ప్రత్యక్షసిద్ధేఽర్ణవే ఇత్యర్థః అత్ర పతనం నామ- స్వరూపాజ్ఞా
నేన సంసారే అహమభిమానేన సక్తత్వం నను సంసారార్ణవపతితత్వం, వక్ష్యమా
ణాశనాయాదిరోగ, ఇత్యాదిస్సర్వోఽపి జన్తస్తదభిమానినో జీవస్యవక్తవ్యః- న దేవ
తానాం. న చ తాసామపి తత్రాభిమానోఽస్తీతి తదుక్తమితి శఙ్కనీయం- తథాపి
ప్రాధాన్యతోఽభిమానినం జీవం విహాయ ప్రాధాన్యతోఽభిమానినీషు తదుక్తేర
భిప్రాయో వక్తవ్య ఇత్యత ఆహ (తస్మాదితి) యస్మాత్ సంసారార్ణవపతితత్వం తా
సాం - తస్మాదిత్యర్థః మహారౌరవాద్యనేకనిరయగతిరివేతిపారే ఉక్తనిరయగతిర్య
థా దుఃఖోపశమాయ నాలం - తథా సాపి నాలమితి పూర్వేణాన్వయః. తద్విదుషా
యాఽపి ప్రయోజనమాహ (యత ఏవమితి) (ఏవంవిదిత్వేతి) నాలమితి విది
త్వేత్యర్థః. ఆత్మనః సర్వభూతానాఞ్చాత్మా యః, *ఆత్మా వా ఇదమిత్యాదినా జగ
దుత్పత్త్యాది హేతుత్వేన చ యః ప్రకృతః,- స పరం బ్రహ్మ వేదితవ్య ఇత్యన్వయః న
ను * ఏష పన్థాః, ఏతత్కర్మైతద్బ్రహ్మైతత్సత్యమిత్యుపక్రమ్య * ఉక్తముక్తమి
తి నా ఇత్యాదినా కర్మసమ్బన్ధిసగుణబ్రహ్మత్వజ్ఞానస్యైవోక్తత్వాత్ తస్యైవ మో

ఊ— తమశనాయాపిపాసాభ్యామన్వవార్జత్ తావేనమబ్రువ

శం. తానాఙ్చ్రయోవక్ష్యమాణవిశేషణః ప్రకృతశ్చ జగదుత్పత్తిస్థితిసంహారహేతుత్వేన- ససర్వసంసారదుఃఖోపశమనాయ వేదితవ్యః. తస్మాదేషపన్థాః ఏతత్కర్మైతద్బ్రహ్మైతత్సత్యం-యదేతత్ పరబ్రహ్మాత్మవిజ్ఞానం- * నాన్యఃపన్థావిద్యతేఽయనాయేతిమన్త్రవర్ణాత్. తం- స్థానకరణదేవతోత్పత్తిబీజభూతం పురుషం ప్రథమోత్పాదితం పిణ్డమాత్మానమశనాయాపిపాసాభ్యామన్వవార్జత్- అనుగమితవాన్. సంయోజితవానిత్యర్థః. తస్య కారణభూతస్యాశనాయాదిదోషవత్త్వాత్ తత్కార్యభూతానామపి దేవతానామశనాయాదిమత్త్వం. తాస్తతోఽశనాయాపిపాసాభ్యాం పీడ్యమానావేనం- పితామహంస్రష్టారమబ్రువన్- ఉక్తవత్యః. ఆయతనం-అధిష్ఠానంనః-అస్మభ్యంప్రజానీహి- విధత్స్వ.

ఆ. క్షసాధనత్వం- నోక్తకేవలాత్మజ్ఞానమాత్రస్యేత్యాశఙ్క్య * ఏషపన్థా ఇత్యాదినా బ్రహ్మాత్మజ్ఞానమేవోక్తం- సకర్మసముచ్చితజ్ఞానం- తస్యోక్తవాక్యేన సంసారహేతుత్వావగమేన సత్యత్వాయోగాదిత్యాహ (తస్మాదేషపన్థా ఇతి) యస్మాత్ కర్మసహితస్య ప్రాణవిజ్ఞానస్య సంసారఫలత్వం- తస్మాత్ * ఏష ఇత్యనేనపదేన యద్బ్రహ్మాత్మవిజ్ఞానం- తదేవోక్తమిత్యన్వయః. * తమేవవిదిత్వాతి మృత్యుమేతి నాన్యఃపన్థావిద్యతేఽయనాయేత్యనేనాపి కేవలాత్మజ్ఞాన వ్యతిరిక్తపథనిషేధాద వ్యక్తమేవజ్ఞానం పన్థా ఇత్యాహ (నాన్యఇతి)* ఏషపన్థా ఇతి బ్రహ్మాత్మజ్ఞానముపక్రమ్యమధ్యే ప్రాణవిజ్ఞానోక్తిస్తు ప్రాణోపాసనయా చిత్తైకాగ్ర్యే సతి తత్ఫలాచ్చ వైరాగ్యే సతి * ఏషపన్థా ఇత్యుపక్రాన్తంముఖ్యంజ్ఞానంవక్తుంశక్యమిత్యభిప్రాయేణేతిభావః యద్యప్యేతద్వాక్యవ్యాఖ్యానావసరేకర్మమార్గోఽపిపద్ధిశబ్దార్థత్వేనోక్తః- తథాపి జ్ఞానమార్గోపాయత్వేనసహోక్తః- న ప్రాధాన్యేనేతిభావః. నను పిణ్డస్యాశనాయాదియోగేదేవతానాం కథం తద్వత్త్వం - యేనతాసామన్నాదనార్థమాయతనప్రశ్నఃస్యాత్ * యస్మిన్ప్రతిష్ఠితా ఇత్యనేనేత్యత ఆహ (తస్యేతి) (పితామహమితి) స్వజనకపిణ్డజనకమిత్యర్థః (అధిష్ఠానమితి) శరీరమిత్యర్థః.

ఉ— న్నాయతనం నః ప్రజానీహి యస్మిన్ ప్రతిష్ఠితా అన్నమదామేతి॥ ౧

తాభ్యో గామానయత్తా అబ్రువన్నవై నోఽయమలమితి తాభ్యోఽశ్వమానయత్తా అబ్రువన్నవై నోఽయమలమితి॥ ౨

శం. యస్మిన్నాయతనే ప్రతిష్ఠితాః సమర్థాస్సన్తోఽన్నమదామ- భక్షయామేతి. ౧

ఏవముక్త ఈశ్వరస్తాభ్యః- దేవతాభ్యో గాం - గవాకృతివిశిష్టం పిణ్డం తాభ్య ఏవాద్భ్యః పూర్వవత్ పిణ్డం సముద్ధృత్య మూర్ఛయిత్వా ఆనయత్ -దర్శితవాన్. తాః పునర్గవాకృతిం దృష్ట్వాఽబ్రువన్. నవై నః-అస్మదర్థమధిష్ఠాయాన్నమత్తుమయం- పిణ్డోఽలం. నవై అలం- పర్యాప్తం. నయోగ్య ఇత్యర్థః. గవి ప్రత్యాఖ్యాతే తథైవాశ్వమానయత్. (తా అబ్రువన్నవై నోఽయమలమితి) పూర్వవత్. ౨

ఆ నను విరాడ్దేహ ఏవాయతనం వర్తతే ఇత్యాశఙ్క్య తస్యాతిప్రాథత్వాత్ క్రమాపూర్వ తత్రస్థాతుంవయమసమర్థాః, అన్నఞ్చ తద్దేహపర్యాప్తంసమ్పాదయితుమసమర్థాః, అతోఽస్మద్యోగ్యంవ్యష్టిదేహం సృజస్వేత్యుక్తవత్య ఇత్యాహ (యస్మిన్నితి) యద్యప్యస్మదాదివ్యష్టిదేహంవినాపిచరుపురోడాశాదిహవిరదనమస్తి- తథాపి తదపిహవిరదనం వ్యష్టిదేవతాదేహమన్తరానాస్తీతిభావః. ౧

వ్యష్టిదేహసృష్టిమాహ (తాభ్య ఇతి) (మూర్ఛయిత్వేతి) నిబిడతయా పరస్పరావయవ సంయోజనేన సృష్ట్వేత్యర్థః. (నయోగ్య ఇతి)- శరీరస్యోపరిదన్తాభావేన దూర్వాదిమూలస్యోచ్ఛేత్తుమశక్యత్వాదిత్యర్థః (అశ్వమితి) తస్యోభయతోదన్తత్వేనోక్తదోషాభావాదిత్యర్థః. (నవై నోఽయమలమితి) అశ్వస్యాపి వివేకజ్ఞానాభావాదయోగ్యత్వాదిత్యర్థః ౨

ఉ— తాభ్యః పురుషమానయత్ తా అబ్రువన్ సుకృతం
బతేతి పురుషో వావ సుకృతం తా అబ్రవీద్యథాయత
నం ప్రవిశతేతి॥ 3

అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశత్

శం. సర్వప్రత్యాఖ్యానే తాభ్యః పురుషమానయత్ స్వయోనిభూ
తం. తాః స్వయోనిం పురుషం దృష్ట్వాఽఖిన్నాస్సత్యః సుకృతం-
శోభనమిదమధిష్ఠానం బతేత్యబ్రువన్. తస్మాత్ పురుషో వావ- పు
రుష ఏవ సుకృతం - సర్వపుణ్యకర్మహేతుత్వాత్. స్వయం వా
స్వేనైవాత్మనా స్వమాయాభిః కృతత్వాత్సుకృత ముచ్యతే.
తా దేవతా ఈశ్వరోఽబ్రవీత్ ఇష్టమాసామిదమధిష్ఠానమితి మ
త్వా. సర్వో హి స్వయోనిషు రమన్తే- అతో యథాయతనం,- య
స్య యద్వదనాదిక్రియాయోగ్యమాయతనం- తత్ప్రవిశతేతి. 3
తథాస్త్విత్యనుజ్ఞాం ప్రతిలభ్యేశ్వరస్య నగర్యామివ బలాధికృ

ఆ గవాశ్వగ్రహణస్య సర్వతిర్యగ్దేహోపలక్షకత్వాదిత్యభిప్రేత్యోక్తం (సర్వే తి) (స్వయోనిభూతమితి) స్వయోనిభూత విరాట్పురుషదేహ సజాతీయమిత్యర్థః. యస్మాత్ స్వకీయపరితోషద్యోతకేన సుకృతం బతేత్యనేన శబ్దేన పురుషదేహ ముక్తవత్యః- తస్మాత్తస్యేదానీమపి సుకృతత్వమిత్యాహ (తస్మాదితి) (స్వయం వేతి) ఈశ్వరేణ స్వేనైవ కృతం భృత్యాదికృతాపేక్షయా సుకృతం- సుష్ఠుకృతమిత్యర్థః. పృషోదరాదిత్వాత్ స్వయమితిస్థానే సుశబ్ద ఇత్యర్థః. ఏవం వ్యష్టిదేహ సృష్టిముక్త్వా తత్ర కరణానాం దేవతానాఞ్చ వ్యష్టిరూపేణ ప్రవేశమాహ (తా దేవతా ఇతి) ఇష్టత్వే హేతుమాహ (సర్వో హీతి) (ఆయతనమితి) గోళకరూప 3
స్థానమిత్యర్థః.

రాజ్ఞోఽనుజ్ఞాం ప్రతిలభ్య బలాధికృతాదయః - సేనాపత్యాదయో నగర్యాం యథా ప్రవిశన్తి- తద్వదీశ్వరస్యానుజ్ఞాం ప్రతిలభ్యాగ్నిః ప్రావిశదిత్యన్వయః. యద్యపి వాగభిమాన్యగ్నిః - స తు వాగేవ- తథాపి తస్య వాచం వినా ప్రత్యక్షమనుపలబ్ధేః, తస్యా అపి దేవతాం వినా స్వవిషయగ్రహణసామర్థ్యాభావాత్, తయోరేక

ఉ— వాయుః ప్రాణో భూత్వా నాసికే ప్రావిశదాదిత్యశ్చ
క్షుర్భూత్వాఽక్షిణీ ప్రావిశద్దిశః శ్రోత్రం భూత్వాక
ర్ణౌ ప్రావిశన్నోషధివనస్పతయో లోమాని భూత్వాత్వ
చం ప్రావిశం శ్చన్ద్రమా మనో భూత్వా హృదయం
ప్రావిశత్ మృత్యురపానో భూత్వా నాభిం ప్రావిశ
దాపో రేతో భూత్వా శిశ్నం ప్రావిశన్॥ ౪

తమశనాయా పిపాసే అబ్రూతామావాభ్యామ
ధిప్రజానీహీతి స తే అబ్రవీదేతా స్వేవ వాం దేవతా

శం. తాదయః అగ్నిర్వాగభిమానీ వాగేవ భూత్వా స్వాం యోనింము
ఖం ప్రావిశత్. తథోక్తార్థమన్యత్. వాయుర్నాసికే. ఆదిత్యోఽ
క్షిణీ. దిశః కర్ణౌ. ఓషధివనస్పతయస్త్వచం. చన్ద్రమా హృదయం.
మృత్యుర్నాభిం. ఆపః శిశ్నం ప్రావిశన్. ౪

ఏవం లబ్ధాధిష్ఠానాసు దేవతాసు నిరధిష్ఠానే సత్యావశనాయా
పిపాసే తం-ఈశ్వరమబ్రూతాం-ఉక్తవత్యౌ. ఆవాభ్యామధిష్ఠా

ఆ. ఫలీభావేనాభేదోక్తిరిత్యాహ (వాగేవేతి) యద్యపి దేవతానామీశ్వరేణ ప్రవే
శశ్చోదితః - తథాపి కరణైర్వినా తాసాం సౌదదనాదిభోగాసమ్భవాత్ తేషామపి
ప్రవేశోఽర్థాచ్చోదిత ఏవేతి తేషామపి సఉక్తః. ౪

అశనాయా పిపాసయోరపి వ్యష్టిదేహేఽపి కరణాధిష్ఠాతృదేవతాసమ్బన్ధం
వక్తుం తయోః ప్రశ్నమవతారయతి (ఏవమితి) (నిరధిష్ఠానే సత్యావితి) కార
ణీభూతే విరాడ్దేహేఽధిష్ఠానవిశేషో యది స్యాదశనాయా పిపాసయోరగ్న్యాదీ
నాం ముఖాదయ ఇవ- తర్హ్యావ్యష్టిదేహేపి తదేవస్యాత్తయోరధిష్ఠానం తేషామివ.
నత్వే తదస్తి- అతో నిరధిష్ఠానే తే. ఇత్యర్థః. విధత్స్వేత్యనన్తరం యస్మిన్ప్రతిష్ఠితే
అన్నమదావేతి శేషః. తత్రాధిష్ఠానవిశేషస్తావత్ యువయోః కారణే సమష్టిదే
హేఽభావాదిహాపి నాస్త్యేవ - కారణపూర్వకత్వాత్కార్యే ష్వధిష్ఠానస్య. అద
నస్తు యువయోర్ధర్మరూపత్వా, ద్ధర్మిణమనాశ్రిత్యధర్మస్య స్వాతన్త్ర్యాయోగా, చ్చే

ఉ— స్వాభజామ్యేతాసుభాగిన్యౌకరోమీతితస్మాద్యస్యైక
స్యైచదేవతాయైహవిర్గృహ్యతే భాగిన్యావేవాస్యా
మశనాయాపిపాసేభవతః॥ ఇతి ద్వితీయఃఖణ్డః. ౫

శం. నమభిప్రజానీహి- చిన్తయ. విధత్స్వేత్యర్థః. సః-ఈశ్వరఏవము
క్తస్తే-అశనాయాపిపాసేఅబ్రవీత్. నహియువయోర్భావరూ
పత్వాచ్చేతనావద్వస్త్వనధికృత్యాన్నాత్తృత్వం సమ్భవతి- త
స్మాదేతాస్వేవ- అగ్న్యాదిషు దేవతాస్వధ్యాత్మాధిదైవతాసు
వాం- యువాం ఆభజామి- వృత్తిసంవిభాగేనానుగృహ్ణామి. ఏ
తాసుభాగిన్యౌ-యద్దేవత్యోయోభాగోహవిరాదిలక్షణస్స్యాత్ -
తస్యాస్తేనైవభాగేనభాగిన్యౌ. భాగవత్యౌవాం కరోమీతి. సృ
ష్ట్యాదావీశ్వరఏవంవ్యదధాద్యస్మాత్ - తస్మాదిదానీమపి యస్యై
కస్యైచదేవతాయై అర్థాయహవిర్గృహ్యతే- చరుపురోడాశాది
లక్షణం- భాగిన్యావేవ- భాగవత్యావేవాస్యాం- దేవతాయామ
శనాయాపిపాసేభవతః. ఇతి ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్...... ౫

ఆ. తనావద్ధర్మిభూతదేవతాగతమేవాన్నాదనం యువయోరిత్యాహ (సఈశ్వరఇతి)
(భావరూపత్వాదితి) ధర్మరూపత్వాదిత్యర్థః. ధర్మిణోఽప్యచేతనస్య భోక్తృ
త్వాదర్శనాచ్చేతనావద్వస్త్విత్యుక్తం. (అధ్యాత్మేతి) అధ్యాత్మదేవతాః-వ్యష్టి
దేహగతదేవతాః. అధిదైవతదేవతాః- సమష్టివిరాడ్దేహగతాహవిర్భుజోఽగ్న్యా
దయః ప్రసిద్ధాః. తాస్విత్యర్థః. (వృత్తిసంవిభాగేనేతి) భాగైకదేశదానేనేత్య
ర్థః. ఏతదేవ స్పష్టీకరోతి (ఏతాసుభాగిన్యావితి) సాక్షాద్దేవతాసుభాగవత్త్వా
యోగాద్దేవతాభాగేనభాగవత్త్వం- అంశవత్త్వముక్తమితి వ్యాచష్టే (యదితి)
యద్దైవత్యః - యద్దేవతాసమ్బన్ధీయోభాగఃస్యాత్- తస్యాదేవతాయాః సమ్బన్ధినా
తేనైవభాగేనేత్యర్థః. (హవిరాదీతి) ఆదిశబ్దేన తత్తదిన్ద్రియవిషయోఽపిగృహ్య
తే. కరోమీతీత్యనన్తరముక్త్వేతిశేషః. ఉక్తమర్థమిదానీన్తనవ్యవహారేణదృఢీకర్తుం
తస్మాదిత్యాదివాక్యం. తద్వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) యస్మాత్సృష్ట్యాదావేవం
వ్యదధాత్- తస్మాదిత్యర్థః. హవిర్గ్రహణముపలక్షణం. అధిదైవతంహవిర్గృహ్యతే,
అధ్యాత్మం దేవతాయైశబ్దాదివిషయోగృహ్యత, ఇతి యోజ్యం. (భాగిన్యావేవేతి)

ప్రథమాధ్యాయే - తృతీయఃఖణ్డః

ఉ—— స ఈక్షతే మేనులోకాశ్చ

శం సః- ఏవమీశ్వర ఈక్షత- ఐక్షత. కథం. ఇమేను లోకాలోక

ఆ యద్యపి శబ్దాదివిషయేణ హవిషాచాగ్న్యాదిదేవతాతృప్త్యా తయోర్నాశ ఏవదృశ్య
తే- నతు తద్భాగేనభాగిత్వం- తథాపితయోః సర్వాత్మనానాశేపునః కాలాన్తరేతే
నస్యాతాం- అతః స్వరూపేణస్థితయోరేవతయోః కదాచిదిన్ద్రియదేవతానాం విష
యోన్ముఖతయాప్రేరకత్వరూపం కార్యోన్ముఖత్వం. కదాచి త్తదభావరూపోపశా
న్తి, రిత్యభ్యుపగన్తవ్యం. తథాచహవిషా దేవతాతృప్త్యావశనాయా పిపాసయోరపి
తృప్తిరూపశాన్తిర్దృశ్యతఇతి తద్భాగేన భాగవత్త్వముక్తమిత్యర్థః నచ చక్షురాది
నా రూపాదిగ్రహణదశాయామశనాయా పిపాసయోర్నాశాన్నిర్దృశ్యతేఇతి నసర్వ
త్రభాగవత్త్వం తయోరితిశఙ్క్యం - క్షుత్పిపాసార్తస్యాన్నపానదర్శనశ్రవణాదినా
ఽన్నపానప్రత్యాసత్తిపరితోషేణమనసితృష్ణాశాన్తేవశాతి - నతు యథాపూర్వం
బాధతఇతి చక్షురాదిష్వపి తయోర్భాగవత్త్వమిత్యుక్తంసాయణీయదీపికాయాం.
వస్తుతస్త్వశనాయా పిపాసాశబ్దేనేన్ద్రియాణాం స్వస్వవిషయగోచరా తృష్ణాకా
మావుచ్యేతే ※అన్నమదామేత్యత్రాప్యన్నాదనంస్వస్వవిషయగ్రహణమేవ- చక్షు
రాదీన్ద్రియదేవతానాం ముఖ్యాన్నాదనాసమ్భవాత్. తథాచ రూపాది విషయగ్ర
హణే తత్తద్విషయగోచరయోస్తయోఃపృథక్తృప్తిర్దృశ్యతఇతివాచ్యం- ఇన్ద్రియదే
వతానాం స్వస్వవిషయోన్ముఖతయా ప్రేరకత్వరూపకార్యోన్ముఖ్య నివృత్తిరూపో
పశాన్తిరేవపృథక్తయోస్తృప్తిరస్తీత్యుక్తత్వాత్. యద్యప్యగ్న్యవప్రవేశన,మశనా
యా పిపాసాదిమత్త్వం, తన్నిమిత్తమన్నాదన, మిత్యాదిసర్వం కార్యకరణసఙ్ఘా
తపఞ్జరాధ్యక్షస్యజీవస్య భోక్తురేవ- నేన్ద్రియదేవతాఽశనాయా పిపాసాదీనాం-
తథాపి తస్య వస్తుతోఽభోక్తృబ్రహ్మభూతస్య స్వతోభోక్తృత్వాయోగాదిన్ద్రి
యదేవతాద్యుపాధికృతఏవ తస్య భోక్తృత్వాది సర్వసంసారఇతివక్తుం తేష్వేవత
మారోప్యశ్రుత్యోచ్యతఇతి నదోషః — ఇతి ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా...... ౫

ఏవంభోగసాధనసృష్టిముక్త్వాభోగ్యసృష్టింవక్తుమారభతే (సఏవమితి) ను
శబ్దోక్తం వివక్షసంస్పష్టీకరోతి (లోకాఇత్యాదినా) పూర్వవల్లోకపాల ప్రార్థ

ఉ— లోకపాలాశ్చాన్నమేభ్యః సృజా ఇతి॥ ౧
సోఽపోఽభ్యతపత్ తాభ్యోఽభితప్తాభ్యో మూర్తిర
జాయత యా వై సా మూర్తిరజాయతాన్నం వై తత్ ॥ ౨

శం. పాలాంశ్చ మయా సృష్టా, అశనాయా పిపాసాభ్యాఞ్చ సంయోజితాః,- అతో నైషాం స్థితిరన్నమన్తరేణ. తస్మాదన్నమేభ్యః - లోకపాలేభ్యః సృజై - సృజే ఇతి. ఏవం హి లోకే ఈశ్వరాణా మనుగ్రహే నిగ్రహే చ స్వాతన్త్ర్యం దృష్టం స్వేషు- తద్వన్మహేశ్వరస్యాపి సర్వేశ్వరత్వాత్ సర్వాన్ ప్రతి నిగ్రహానుగ్రహే స్వాతన్త్ర్యమేవ. ౧

సః- ఈశ్వరోఽన్నం సిసృక్షుస్తా ఏవ- పూర్వోక్తా అప ఉద్దిశ్యాభ్యతపత్. తాభ్యోఽభితప్తాభ్య ఉపాదానభూతాభ్యో మూర్తిః- ఘనరూపం ధారణసమర్థం చ చరాచరలక్షణ మజాయత - ఉత్పన్నం. అన్నం వై తత్ - మూర్తిరూపం. యా వై సా మూర్తిరజాయత. ౨

ఆ. నాం వినా స్వయమేవాన్నం స్రష్టుం వితర్కితవానిత్యుక్తేః ప్రయోజనమీశ్వరత్వజ్ఞాపనమిత్యాహ (ఏవంహీతి) ౧

(అప ఇతి) పఞ్చభూతానీత్యర్థః. (అభ్యతపదితి) ఏతేభ్యో భూతేభ్యో మనుష్యాదీనామన్నభూతా వ్రీహ్యాదయో జాయన్తాం, మార్జారాదీనా మన్నభూతాని మూషకాదీని జాయన్తా, మితి పర్యాలోచనం - సఙ్కల్పం కృతవానిత్యర్థః. మూర్తిశబ్దేన కరచరణాదిమతోఽభిధానే వ్రీహ్యాదేరగ్రహణం స్యాత్. అత ఆహ (ఘనరూపమితి) కఠినమిత్యర్థః. నన్వమూర్తానామపి వాయుచన్ద్రికిరణాదీనామపి సర్పాదీన్ ప్రత్యన్నత్వమస్తీతి తత్సఙ్గ్రహార్థమాహ (ధారణసమర్థంచేతి) శరీరధారణసమర్థమిత్యర్థః. (చరాచరేతి) చరం మూషికాది. అచరం- వ్రీహ్యాదీత్యర్థః. యా వై సా మూర్తిరజాయత - అన్నం వై తదితి పూర్వేణాన్వయః. తచ్ఛబ్దార్థమాహ (మూర్తిరూపమితి) ౨

౩— తదేతదభిసృష్టంపరాఙత్యజిఘాంసత్ తద్వాచాజిఘృక్షత్తన్నాశక్నోద్వాచాగ్రహీతుం సయద్ధైనద్వాచాఽగ్రహైష్యత్

శం. తదేతత్-అన్నం లోకపాలానామభిముఖోత్సృష్టం సత్, యథా మూషకాదిర్మార్జారాదిగోచరే సన్ మమమృత్యురన్నాద ఇతి మత్వా పరాగఞ్చతీతి పరాఙ్ స, దత్తత్ పరాఙతీ త్యజిఘాంసత్-అతి గన్తుమైచ్ఛత్. పలాయితుం ప్రారభతేత్యర్థః. తదన్నాభిప్రాయం మత్వా స లోకలోకపాలసఙ్ఘాతః కార్యకరణలక్షణః పిణ్డః ప్రథమజత్వాదపశ్యన్నజిఘృక్షత్తత్. నాశక్నోద్వాచా- వదన క్రియయా గ్రహీతుం- ఉపాదాతుం. సః- ప్రథమజశ్శరీరీ యత్- యది హైతద్వాచా ఽగ్రహైష్యత్ - గృహీతవాన్ స్యాదన్నం-

---

ఆ. శబ్దాదిభోక్తృత్వమిన్ద్రియదేవతోపాధికం- నస్వతఆత్మన ఇత్యభిప్రాయేణ తాసాం శబ్దాదిభోగముక్త్వా ఇదానీమన్నపానభోక్తృత్వమప్యపానవృత్తి మత్ప్రాణోపాధికం- నస్వతఆత్మనఇత్యభిప్రాయేణ తస్యాభోక్తృత్వంపరిశేషాన్నిర్ధారయితుమాహ (తదేతదితి) ఉత్సృష్టంసత్. పరాఙ్సత్, అజిఘాంసదిత్యన్వయః. పరాఙ్పదంవ్యుత్పాదయతి (పరాగఞ్చతీతి) ఉక్తార్థేదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) యథేత్యనన్తరంపరాగఞ్చతి- తద్వదితిశేషః. (అతిగన్తుమైచ్ఛదితి) యద్యపి వ్రీహ్యాద్యచేతనాన్నస్య నైవమిచ్ఛాసమ్భవతి- తథాపిభోక్తృశరీరాన్తర్నప్రవిష్టం- కిన్తు బహిరేవస్థితమిత్యత్రతాత్పర్యం. కార్యకరణలక్షణఃపిణ్డస్తదన్నంవాచాఽజిఘృక్షదిత్యన్వయః• నన్విదానీమివ ప్రథమమేవాపానేనైవాన్న జిఘృక్షాతస్యకిమితినాసీదిత్యాశఙ్క్యాతస్యేదానీన్తనశరీరాపేక్షయా ప్రథమజత్వేన తదజ్ఞానాదిత్యాహ (ప్రథమజత్వాదితి) అస్మదాద్యపేక్షయేత్యర్థః. *యస్మిన్ ప్రతిష్ఠితాఅన్నమదామేత్యుపక్రాన్తస్య వ్యష్టిశరీరస్యసమష్టిపిణ్డాపేక్షయా ప్రథమజత్వాభావాత్. అపశ్యన్- అజానన్నిత్యర్థః. వదనక్రియయా ప్రథమజస్య పిణ్డస్య కారణస్యాన్నగ్రహణాసామర్థ్యం కార్యగతాసామర్థ్యేనద్యోతయతి (సప్రథమజఇతి) అత్ర

ఉ— అభివ్యాహృత్య హైవాన్నమత్రప్స్యత్ ॥ ౩

తత్ప్రాణేనాజిఘృక్షత్ తన్నాశక్నోత్ప్రాణేనగ్రహీ
తుం సయద్ధైనత్ప్రాణేనాగ్రహైష్యదభిప్రాణ్య హైవాన్న
మత్రప్స్యత్ ॥౪॥ తచ్చక్షుషాఽజిఘృక్షత్ తన్నాశక్నో
చ్చక్షుషా గ్రహీతుం సయద్ధైనచ్చక్షుషాఽగ్రహైష్యద్దృ
ష్ట్వా హైవాన్నమత్రప్స్యత్ ॥౫॥ తచ్ఛ్రోత్రేణాజిఘృక్షత్
తన్నాశక్నోచ్ఛ్రోత్రేణ గ్రహీతుం సయద్ధైత చ్ఛ్రోత్రే
ణాగ్రహైష్యచ్ఛ్రుత్వా హైవాన్నమత్రప్స్యత్ ॥౬॥ తత్త్వ
చాఽజిఘృక్షత్ తన్నాశక్నోత్త్వచాగ్రహీతుం సయద్ధై
నత్ త్వచాఽగ్రహైష్యత్ స్పృష్ట్వా హైవాన్న మత్ర
ప్స్యత్ ॥౭॥ తన్మనసాఽజిఘృక్షత్ తన్నాశక్నోన్మనసాగ్ర
హీతుం సయద్ధైనన్మనసాఽగ్రహైష్యద్ధ్యాత్వా హైవాన్న మ
త్రప్స్యత్ ॥౮॥ తచ్ఛిశ్నేనాజిఘృక్షత్ తన్నాశక్నోచ్ఛి
శ్నేన గ్రహీతుం సయద్ధైనచ్ఛిశ్నేనాగ్రహైష్య ద్విసృజ్య
హైవాన్నమత్రప్స్యత్ ॥ ౯

శం. తదా సర్వోఽపి లోకస్తత్కార్యభూతత్వాదన్నమభివ్యాహృత్యైవాత్రప్స్యత్ - తృప్తోఽభవిష్యత్. నచైతదస్తి - అతో నాశక్నోత్ పూర్వజోఽపి వాచా గ్రహీతుమిత్యవగచ్ఛామః. ౩

పూర్వేణ సమానముత్తరం. తత్ప్రాణేన. తచ్చక్షుషా. తచ్ఛ్రోత్రేణ. తత్త్వచా. తన్మనసా. తచ్ఛిశ్నేన. ౪-౫-౬-౭-౮-౯.

ఆ. ప్రథమమన్నపదం గృహీతవాన్స్యాదిత్యత్ర కర్మత్వేన సమ్బధ్యతే. (తత్కార్యభూతత్వాదితి) తదనన్తరభూతత్వాదిత్యర్థః. ఇదానీన్తనశరీరస్య పూర్వకాలీనవ్యష్టిశరీరకార్యత్వాభావాదితి. (అభివ్యాహృత్యేతి) వాచకశబ్దేనాభిధాయేత్యర్థః. పూర్వజోఽపీత్యస్యనాశక్నోదితి పూర్వేణాన్వయః. ౩

ప్రాణేన - ఘ్రాణేన. అభిప్రాణ్య- ఆఘ్రాయేత్యర్థః. ౪-౫-౬-౭-౮-౯.

ఉ— తదపానేనాజిఘృక్షత్ తదావయత్ సఏషోఽన్నస్యగ్రహోవాయుర్యద్వాయురన్నాయుర్వాఏషయద్వాయుః॥ ౧౦

స ఈక్షతకథంన్విదం

శం. తేనకరణవ్యాపారేణాన్నంగృహీతుమశక్నువన్ పశ్చాదపానేన వాయునా ముఖచ్ఛిద్రేణ తదన్నమజిఘృక్షత్. (తదావయత్) తదన్నమేవంజగ్రాహ. అశితవాన్. తేన సఏషః - అపానవాయురన్నస్యగ్రహః-అన్నగ్రాహక ఇత్యేతత్. యద్వాయుః - యో వాయుః. అన్నాయుః- అన్నబన్ధనోఽన్నజీవనో వై- ప్రసిద్ధం సఏషః - యో వాయుః. ౧౦

సఏవంసలోకలోకపాలసఙ్ఘాతస్థితిమన్ననిమిత్తాంకృత్వా పురపౌరతత్పాలయితృస్థితిసమాంస్వామీవ ఈక్షతకథంను- కేనప్ర

ఆ. (అపానేనేతి) ముఖచ్ఛిద్రేణాన్తర్గచ్ఛతా వాయునేత్యర్థః. అన్నాత్తృత్వమపి నిశ్వాసవృత్తిమతః ప్రాణస్యధర్మః - నాత్మనఃస్వతఇత్యేతత్ * తదేతదభిసృష్టంపరాత్యజిత్యాదినోక్తం. అస్య సన్దర్భస్య ప్రయోజనముపసంహరతి (తేనసఏషఇతి) యేనకారణేనాపానేనాన్నమశితవాన్- తేనేత్యర్థః అపానవృత్తిమతఃప్రాణస్యాన్నగ్రాహకత్వం ప్రసిద్ధ్యాదృఢీకర్తుమన్నాయురితివాక్యం వ్యాచష్టే (అన్నాయురితి) * అన్నమదామేత్యాది శ్రుత్యన్తరే ప్రాణస్యాన్నాయుష్ట్వం ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. ౧౦

ఏవం భోగాధికరణభూతానాం లోకానాం, భోగాయతనస్య సమష్టివ్యష్టిశరీరస్య, భోగోపకరణానాం వాగాదీనాం, సమష్టిశరీరే లోకపాలత్వేన వ్యష్టిశరీరేకరణాధిష్ఠాతృత్వేనచస్థితానాం దేవతానాం, భోక్తృప్రేరకయోరశనాయాపిపాసయోస్తత్ప్రయుక్తస్య కరణనిష్ఠస్య శబ్దాదివిషయగ్రహణలక్షణస్య భోగస్యా, పానవృత్తిమత్ప్రాణనిష్ఠస్యాన్నపానగ్రహణలక్షణస్యచ భోగస్యా, త్మనస్సంసారిత్వసిద్ధ్యర్థం సృష్టిమభిధాయేదానీంసంసారిణం భోక్తారందర్శయితుం స్రష్టురీశ్వరస్య విచారాంశందర్శయితుం సఈక్షతేతివాక్యంవ్యాచష్టే (సఏవమితి) పురస్య, పౌరాణాం- పురవాసినాం, తత్పాలయితౄణాం, రాజనియుక్తాధికారిణాం, స్థితి

ఉ— మద్భృతేస్యాదితి

శం. కారేణేతి వితర్కయన్. ఇదం మద్భృతే- మామన్తరేణ పురస్వామి
నమ్. యదిదం కార్యకరణసఙ్ఘాతకార్యం వక్ష్యమాణం - కథం ను
ఖలు మామన్తరేణ స్యాత్ పరార్థం సత్. యది వాచాఽభివ్యా
హృతమిత్యాది కేవలమేవ వాగ్వ్యవహరణాది - తన్నిరర్థకం న
కథఞ్చన భవేత్ - బలిస్తుత్యాదివత్. పౌరవన్ద్యాదిభిః ప్రయుజ్య
మానం స్వామ్యర్థం సత్తత్స్వామినమన్తరేణ-అసత్యేవ స్వామిని.
తద్వత్. తస్మాన్మయా పరేణ స్వామినాఽధిష్ఠాత్రా కృతాకృతఫల

ఆ. సమాం- తత్తుల్యామన్ననిమిత్తాం- అన్నార్థినాం సఙ్ఘాతస్థితిం కృత్వేత్యన్వయః. కృ
త్వేత్యుపలక్షణం. లోకాదీన్సృష్ట్వేత్యపి ద్రష్టవ్యం. పదార్థానుక్త్వా వాక్యార్థమా
హ (యదిదమితి) (వక్ష్యమాణమితి) * వాచాభివ్యాహృతమిత్యాదినా వక్ష్య
మాణమభివ్యాహరణాదికమిత్యర్థః. హేతుగర్భితమిదం శబ్దార్థస్య విశేషణం (పరా
ర్థం సదితి) పరార్థత్వాత్ పరార్థినం మామృతే కథం స్యాదిత్యర్థః. అన్యథార్థస్య క
థం శబ్దసూచితం వ్యతిరేకమాహ (యదీతి) కేవలం- భోక్తృరహితం వ్యాహరణా
దియత్ - తన్న కథఞ్చన భవేత్ - కథఞ్చిదపి న భవేదిత్యన్వయః. తత్ర హేతుః (నిర
ర్థకమితి) అర్థయత ఇత్యర్థః- పచాద్యచ్. అర్థయితా పురుషః. తద్రహితమిత్యర్థః.
అర్థయితా హి పురుషః స్వస్వప్రయోజనసిద్ధ్యర్థం వాగాదికం ప్రేరయతి - తదభావే
ప్రేరకాభావాద్వాగ్వ్యవహారాదికం న భవేదిత్యర్థః. యద్వా- అర్థః- ప్రయోజనం.
అర్థినోఽభావే తస్యార్థవత్త్వాభావాన్నిష్ప్రయోజనం సత్ తన్న భవేత్ - ప్రయోజనప్ర
యుక్తత్వాత్ సర్వప్రవృత్తేరితి. తత్ర దృష్టాన్తః (బలిస్తుత్యాదివదితి) ఏతదేవ వివృ
ణోతి (పౌరేతి) అత్ర యథాశబ్దో ద్రష్టవ్యః. యథా పౌరాదిభిః ప్రయుజ్యమా
నం బలిస్తుత్యాదికం స్వామినమన్తరేణ న భవేత్ - తద్వదిత్యన్వయః. స్వామినమన్తరే
ణేత్యస్య వ్యాఖ్యానం (అసత్యేవేతి) విచారస్య ఫలమాహ (తస్మాదితి) పరేణ-
అర్థాదన్యేన. స్వామినా- అర్థినా. వాగాదివ్యవహారకృతోపకారభాజా. అధిష్ఠా
త్రా- వాగాదిప్రేరకేణ. అధిష్ఠాతృత్వం చ - అయస్కాన్తవచ్చేతనస్య సన్నిధాన
మాత్రమేవ సాక్షితయా- న వ్యాపారణేత్యాహ (కృతేతి) కృతాకృతయోః సత్ఫల

శం. సాక్షిభూతేన భోక్త్రా భవితవ్యం పురస్యేవ రాజ్ఞా. యది నామైతత్సంహతకార్యస్య పరార్థత్వం పరార్థినశ్చేతనమన్తరేణ భవేత్ పురపౌరకార్యమివ తత్స్వామినమన్తరేణ (అథకోఽహం) కింస్వరూపః కస్య వా స్వామీ. యద్యహం కార్యకరణసఙ్ఘాతమనుప్రవిశ్య వాగాద్యభివ్యాహృతాదిఫలం నోపలభేయం రాజేవ పురమావిశ్యాధికృత పురుషకృతాకృతావేక్షణం- న కశ్చిన్మామయం సన్నేవం రూపశ్చేత్యధిగచ్ఛేద్విచారయేత్. విపర్యయే తు యోఽయం

ఆ. స్యచేత్యర్థః. ఫలసాక్షిత్వమేవ భోక్తృత్వమపీత్యాహ (భోక్త్రేతి) (రాజ్ఞేతి) అస్యేతి పదాధ్యాహారేణ ఇతి ఈక్షత ఇతి పూర్వేణాన్వయః. ఏవం వాగ్వ్యవహరణాదికార్యసిద్ధ్యర్థం మయా ప్రవేష్టవ్యమిత్యుక్త్వా ఆత్మస్వరూపబోధార్థఞ్చ మయా ప్రవేష్టవ్యమితి వక్తుం స ఈక్షత యది వాచాభివ్యాహృతమిత్యాద్యథ కోఽహమిత్యన్తం వాక్యం. తత్ప్రవేశప్రయోజనకథనార్థత్వేన కథం న్విదమితి వాక్యతుల్యత్వాత్ స ఈక్షత ఇత్యనేనైతద్వాక్యేన వ్యవహితమపీహైవ వాక్యం వ్యాచష్టే (యది నామేతి) సంహతస్య వాగాదిలక్షణస్య కార్యస్య పరార్థత్వం- పరోపకారరూపాభివ్యాహరణాదికారిత్వం పరార్థినం-ఉపకారభాజమన్తరేణ భవేదిత్యర్థః. అనేన యది వాచైవ కేవలయాఽభివ్యాహృతం భవేదిత్యేవకారాధ్యాహారేణ వాక్యం యోజితం. ఏవముత్తరత్రాపి యది ప్రాణేనైవాభిప్రాణితం భవేదిత్యాది ద్రష్టవ్యం. అభిప్రాణితం - ఆఘ్రాతం. అభ్యపానితం- అన్తర్గతం. భక్షితమిత్యర్థః. ఉక్తమేవ వాక్యార్థం స్పష్టీకరోతి (యద్యహమిత్యాదినా) (అయం సన్నితి) అయమాత్మాఽస్మి, స ఏవం రూపశ్చేతి నాధిగచ్ఛేదిత్యర్థః. అప్రవేశే స్వస్యానిర్మోక్షః స్యాదిత్యుక్త్వా ప్రవేశే తు సోఽస్తీతి ప్రవేశఫలమాహ (విపర్యయే త్వితి) ప్రవిశ్య అభివ్యాహృతాద్యుపలబ్ధే త్విత్యర్థః. సంవేదనరూపః సంశ్చేత్యధిగన్తవ్యోఽహం స్యామిత్యన్వయః. వేదనరూపత్వముపపాదయతి (యోఽయమితి) యోఽయం వాగాద్యభివ్యాహృతాదివేద- స సంవేదనరూపః ఇత్యధిగన్తవ్యః స్యామిత్యన్వయః. న చ వేదితుః కథం వేదనరూపత్వమితి వాచ్యం- వేదితురవేదనరూపత్వే తస్య వేదనాన్తరకర్మత్వం వాచ్యం. తస్మిన్ వేదనే వేదితైవ కర్తా చేత్- ఏకస్మిన్ వేదితరి కర్తృత్వం కర్మత్వఞ్చ విరుద్ధం ప్రసజ్యేత. అన్యో వేదితా కర్తా చేత్- తస్యాప్యన్యో వేదితేత్యనవస్థా స్యాదితి వేదితురేవ వేదనరూ

ఉ:— సఈక్షత కతరేణప్రపద్యా ఇతి సఈక్షత యదివాచా
ఽభివ్యాహృతంయదిప్రాణేనాభిప్రాణితం యదిచక్షు
షాదృష్టం యదిశ్రోత్రేణ శ్రుతం యదిత్వచాస్పృ
ష్టం యదిమనసాధ్యాతం యద్యపానేనాభ్యపానితం
యదిశిశ్నేనవిసృష్టమథకోఽహమితి॥ ౧౧

శం వాగాద్యభివ్యాహృతాదీద మితివేద - ససన్నిత్యసంవేదనరూప
శ్చాధిగన్తవ్యోఽహంస్యాం- యదర్థమిదంసంహతానాంవాగా
దీనామభివ్యాహృతాది. యథాస్తమ్భకుడ్యాదీనాం ప్రాసాదాది
సంహతానాంస్వావయవైరసంహతపరార్థత్వం- తద్వదితి. ఏవ
మీక్షిత్వాఽతః (కతరేణప్రపద్యా ఇతి) ప్రపదఞ్చమూర్ధా చా
స్యసఙ్ఘాతస్యప్రవేశమార్గౌ. అనయోఃకతరేణ మార్గేణేదం కా
ర్యకరణసఙ్ఘాతలక్షణం పురంప్రపద్యే- ప్రపద్యేయమితి. ౧౧

ఆ. పద్వంసిద్ధ్యతి అతఏవ శ్రుత్యన్తరే "కోఽయమాత్మేతి వయముపాస్మహే" సఆత్మేతి ప్రాప్త్య
ర్థాయ ప్రాణవేదనస్యావశ్యకత్వముక్తమితిభావః. తస్య వేదనరూపత్వే ప్రమాణము
క్త్వాఽస్తిత్వే ప్రమాణమాహ (యదర్థమితి) సంహతానాంవాగాదీనామభివ్యా
హృతాదియదర్థం- సోఽన్యోవాగాదిభిరసంహతఃసంశ్చేత్యధిగన్తవ్యఇతి పూర్వేణా
న్వయః. సంహతానామసంహతపరార్థత్వేదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) ఏతదుక్తం
భవతి- వాగాద్యభివ్యాహృతాదిస్వాసంహతపరార్థంభవితుమర్హతి- సంహతత్వాత్.
కుడ్యాదివత్ప్రాసాదాదివచ్చేతి. తద్వదితీత్యనన్తరం శ్రుతిగతంసఈక్షతేతిపదంద్ర
ష్టవ్యం. భాష్యేతుస్పష్టతయానోక్తం ప్రయోజనద్వయవశాత్ ప్రవేశస్యకర్తవ్య
త్వేసిద్ధే ప్రవేశద్వారవిచారస్యావసరఇతి ఇదానీంసఈక్షతకతరేణేతివాక్యంవ్యా
చష్టే (ఏవమీక్షిత్వేతి) (అతఇతి) యతఃప్రవేశస్య వాగాదివ్యవహారసిద్ధి
ర్నిత్యస్వరూపబోధశ్చేతి ప్రయోజనద్వయసిద్ధ్యర్థంకర్తవ్యత్వం-అతఇత్యర్థః. అస్తి
తిపాదేశరీరస్యాన్తఃప్రపద్యేఇత్యన్వయః కతరేణేతిపదంస్యహిత్వాతద్వ్యాఖ్యానుం
మార్గద్వయందర్శయతి (ప్రపదఞ్చేతి) ఇత్యాదినాగృహీతంపదంవ్యాఖ్యాతి (అన
యోఃకతరేణేతి) ప్రపద్యేయమితీత్యనన్తరం శ్రౌతంసఈక్షతేతిపదంద్రష్టవ్యం ౧౧

ఉ— స ఏతమేవ సీమానం విదార్యైతయా ద్వా
రా ప్రాపద్యత సైషా విదృతిర్నామ ద్వా

శం. ఏవమీక్షిత్వా న తావదస్మద్భృత్యప్రాణస్య మమ సర్వార్థాధికృతస్య ప్రవేశమార్గప్రపదాభ్యామధః ప్రపద్యే. కింతర్హి. పారిశేష్యాదస్య మూర్ధానం విదార్య ప్రపద్యేయమితి లోక ఇవేక్షితకారీ య ఈశ్వరః స్రష్టా- ఏతమేవ మూర్ధసీమానం- కేశవిభాగావసానం విదార్య- ఛిద్రం కృత్వా ఏతయా ద్వారా- మార్గేణేమం లోకం- కార్యకరణసఙ్ఘాతం ప్రాపద్యత- ప్రవివేశ. సేయం హి ప్రసిద్ధా ద్వాః- మూర్ధని తైలాదిధారణకాలే తద్రసాదిసంవేదనాత్ సైషా. విదృతిః- విదారితత్వాద్విదృతిర్నామ ప్రసిద్ధా ద్వాః

ఆ. అనన్తరం స ఈక్షత యది వాచేత్యాదివాక్యం పూర్వమేవ వ్యాఖ్యాతమితి తదుత్తరం స ఏతమేవ సీమానమితి వాక్యం వ్యాఖ్యాతుం తదపేక్షితమాహ (ఏవమీక్షిత్వేతి) పర్యాలోచ్యేత్యర్థః. భృత్యస్య ప్రవేశమార్గేణ స్వామినః ప్రవేశోఽనుచిత ఇత్యనేనైవ మార్గేణ ప్రవేశం నిశ్చితవానిత్యాహ (న తావదితి) (అస్యేతి) పిణ్డస్యేత్యర్థః. ప్రపద్యేయమితీత్యనన్తరం నిశ్చిత్యేతి శేషః. ఏవమపేక్షితముక్త్వా స ఏతమితి వాక్యం వ్యాచష్టే (లోక ఇవేతి) ఏవమీక్షిత్వా మూర్ధానం విదార్య ప్రపద్యేయమితి నిశ్చిత్యేమం సఙ్ఘాతం ప్రాపద్యత ఇత్యన్వయః. నను * నవ వై పురుషే ప్రాణాః * సప్త వై శీర్షణ్యాః ప్రాణా ద్వావవాఞ్చౌ * నవద్వారే పురే దేహీత్యాదిషు ద్వారనవకం ప్రసిద్ధం - న తు మూర్ధని ద్వారాన్తరమిత్యాశఙ్క్య ప్రత్యక్షతః * తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతీతి శ్రుతితశ్చ తస్య ప్రసిద్ధేర్నైవమితి వక్తుం సైషేతి వాక్యం తద్వ్యాచష్టే (సేయమితి) ప్రత్యక్షతః ప్రసిద్ధిం సైషేతి పదాభ్యాం దర్శయతి (మూర్ధనీతి) మూర్ధని చిరం విషవృక్షతైలాది ధారణకాలే తిక్తాది తద్రససంవేదనం దృశ్యత ఇతి సా ద్వాః ప్రత్యక్షతః ప్రసిద్ధేత్యర్థః. న కేవలం ద్వారః ప్రత్యక్షత ఏవ ప్రసిద్ధిః - కిన్తు తస్యాః విదృతిరితి నామ్నాపి ప్రసిద్ధిరిత్యాహ (విదృతిరితి) అనేనేశ్వరేణ స్వప్రవేశార్థమసాధారణతయా విదారితత్వాన్న భృత్యస్థానీయచక్షురాదిప్రవేశద్వారైస్సహ * నవ వై పురుషే ప్రాణా ఇత్యాదిపూర్వోక్త

ఉ— స్తదేతన్నాన్దనం తస్య త్రయ ఆవసథాః

శం. ఇతరాణితు శ్రోత్రాదిద్వారాణి భృత్యాదిస్థానీయ సాధారణ మార్గత్వాన్న సమృద్ధిని - నానన్దహేతూని. ఇదంతు ద్వారం పరమేశ్వరస్యైవ కేవలస్యేతి తదేతన్నాన్దనం- నన్దనమేవ నాన్దనమితి. దైర్ఘ్యం ఛాన్దసం. నన్దన్త్యనేన ద్వారేణ గత్వా పరస్మిన్ బ్రహ్మణీతి. తస్య- ఏవం సృష్ట్వా ప్రవిష్టస్య జీవేనాత్మనా రాజ్ఞ ఇవ స్వం పురం త్రయ ఆవసథాః- జాగరితకాలె ఇన్ద్రియస్థానం దక్షిణం చక్షుః, స్వప్నకాలెఽన్తర్మనః, సుషుప్తకాలె హృదయాకాశ, మిత్యేతత్. వక్ష్యమాణా వా త్రయ ఆవసథాః- పితృశరీరం,

ఆ. శ్రుతిషు పరిగణితమిత్యుక్తం భవతి. శ్రోత్రప్రసిద్ధిం వక్తుం తదేతన్నాన్దనమితి వాక్యం. తత్రైవ తదేవ నాన్దనం - నాన్యానీత్యుక్తమితి కృత్వా వ్యాచష్టె (ఇతరాణీత్వితి) (సమృద్ధీనీతి) సమ్యక్ బుద్ధిః - ఆనన్దో యేషు తానీతి విగ్రహః. హేతుశబ్దం భావప్రధానం స్వీకృత్య ఆనన్దం ప్రతి హేతుత్వం యేషామితి బహువ్రీహిణా హేతూనీతి నపుంసకత్వం ద్రష్టవ్యం. (నన్దత్యనేన ద్వారేణ గత్వేతి) అనేన * తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతీతి శ్రుతౌ ప్రసిద్ధిర్దర్శితా. ఈశ్వరస్యైవం ప్రవేశముక్త్వా తస్యైవ పూర్వోక్తకార్యకరణసఙ్ఘాతోపాధికసంసారమాహ (తస్యేతి) ఏవం పురం సృష్ట్వా జీవేనాత్మనా ప్రవిష్టస్య తస్య రాజ్ఞ ఇవ త్రయ ఆవసథాః- క్రీడాస్థానానీత్యర్థః. తాన్యేవాహ (జాగరితేతి) (చక్షురితి) చక్షుర్గోళకమిత్యర్థః. (మన ఇతి) మనసోఽధికరణం కణ్ఠస్థానమిత్యర్థః. * కణ్ఠే స్వప్నం సమాదిశేదితి శ్రుతేః. (హృదయాకాశమితి) హృదయావచ్ఛిన్న భూతాకాశ ఇత్యర్థః. యద్యపి బ్రహ్మణ్యేవ సుషుప్తౌ జీవో వర్తతే * సతా సోమ్య తదా సమ్పన్న ఇతి శ్రుతేః - తథాపి బ్రహ్మణోఽపి హృదయాకాశేఽవస్థానాత్తత్సమ్పన్నోఽపి తస్మిన్నేవ వర్తత ఇతి తథోక్తం. అన్యథా హృదయాకాశశబ్దేనైవ దహరాధికరణన్యాయేన బ్రహ్మాభిధానే తస్య త్రయస్స్వప్నా ఇతి వక్ష్యమాణ స్వప్నతుల్యత్వానుపపత్తిరితి. అతఏవ పక్షాన్తరమాహ (వక్ష్యమాణా వేతి) తానేవాహ (పితృశరీరమితి) నను * ఆత్మా వా ఇదమేకఏవేత్యద్వితీయత్వేనోక్తస్య కథమావసథానాం యోగ ఇత్యాశఙ్క్య

ఉ— త్రయః స్వప్నా అయమావసథోఽయమావసథోఽయమావసథ ఇతి॥ ౧౨

శం. మాతృగర్భాశయః, స్వఞ్చ శరీర, మితి. (త్రయః స్వప్నాః) జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్త్యాఖ్యాః. నను జాగరితం ప్రబోధరూపత్వాన్న స్వప్నః. నైవం- స్వప్న ఏవ. కథం. పరమార్థస్వాత్మప్రబోధాభావాత్, స్వప్నవదసద్వస్తుదర్శనా, చ్చ. అయమేవావసథశ్చక్షుర్దక్షిణం ప్రథమః. మన అన్తరం ద్వితీయః. హృదయాకాశస్తృతీయః. అయమావసథ ఇత్యుక్తానుకీర్తనమేవ. తేషు హ్యయమావసథేషు పర్యాయేణాత్మభావేన వర్తమానోఽవిద్యయా దీర్ఘకాలం గాఢం ప్రసుప్తః స్వాభావిక్యా న ప్రబుధ్యతే అనేకశతసహస్రానర్థసన్నిపాతజదుఃఖముద్గరాభిఘాతానుభవైరపి. ౧౨

ఆ ఆవసథానాం పృథక్త్వాత్పారమార్థికాద్వితీయత్వాయోగ ఇతి వక్తుం త్రయః స్వప్నా ఇత్యుక్తం తద్వ్యాచష్టే (త్రయః స్వప్నా ఇతి) స్వప్నతుల్యా ఇత్యర్థః జాగ్రదిత్యుపలక్షణం పిత్రాదిశరీరత్రయస్యాపి ద్రష్టవ్యం. తేషాం స్వప్నతుల్యత్వం నాస్తీతి శఙ్కతే (నన్వితి) అత్రాపి శరీరత్రయముపలక్షితం తత్ప్రతిబోధస్య స్వప్నప్రతిబోధతుల్యత్వాత్స్వప్నత్వమేవేత్యాహ (నైవమితి) తథా ప్రసిద్ధిర్నాస్తీతి శఙ్కతే (కథమితి) అవివేకినాం తథా ప్రసిద్ధ్యభావేఽపి వివేకినాం తల్లక్షణజ్ఞత్వాత్తథా ప్రసిద్ధిరస్తీత్యాహ (పరమార్థేతి) వస్తుతత్త్వతిరోధానేనాసద్వస్తుప్రతిభాసః స్వప్న ఇతి లక్షణం జాగరితమపి తథాభూతమేవ-బ్రహ్మస్వరూపతిరోధానాదవిద్యమానజగత్ప్రతిభాసాచ్చేత్యర్థః ఆన్తరం యన్మనః- తత్ ద్వితీయ ఆవసథ ఇత్యన్వయః అయమావసథ ఇత్యాదినా అర్థాన్తరం నోచ్యతే-ప్రాసాదభూమికావదుపర్యధోభావేన స్థితా ఏవ చక్షురాదయోఽఙ్గుల్యాదిభిః ప్రదర్శ్యన్తే ఇహాప్యావసథత్రయనిర్ధారణాయేత్యాహ (అయమావసథ ఇత్యుక్తానుకీర్తనమేవేతి) నన్వావసథశబ్దస్య గృహవిశేషవాచినః కథమత్ర ప్రయోగ ఇత్యాశఙ్క్య ఆవసథస్థితస్యేవైషు స్థితస్య దీర్ఘనిద్రాపన్నస్య తేషు సుప్తస్యేవ శీఘ్రప్రబోధాదర్శనాత్, గౌణ్యా వృత్త్యావసథత్వమిత్యాహ (తేషు హ్యయమితి) స్వాభావిక్యా అవిద్యయేత్యన్వయః అనుభవైరపీత్యనన్తరం ఇత్యేతే ఆవసథా ఇత్యుచ్యన్త ఇతి శేషః ౧౨

ఉ— సజాతోభూతాన్యభివ్యైక్షత్

శం. (సజాతఇతి) (సః) కదాచిత్ పరమకారుణికేనాచార్యేణాత్మజ్ఞానప్రబోధకృచ్ఛబ్దకర్ణ్యాం వేదాన్తమహాభేర్యాం తత్కర్ణమూలే తాడ్యమానాయాం సపతమేవ- సృష్ట్యాదికర్తృత్వేన ప్రకృతంపురుషం- పురిశయానమాత్మానంబ్రహ్మ-బృహత్తమం అన్తతకారేణైకేనలుప్తేనతతతమం- వ్యాప్తతమం-పరిపూర్ణమా

ఆ. జాగరితాదికంస్థూలకార్యస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతస్యధర్మః- నత్వాత్మనః- తద్భిన్నస్యాపి తస్మింస్తాదాత్మ్యాభిమానాత్తద్ధర్మవత్త్వమితివక్తుం సజాతఇతివాక్యం. తద్వ్యాచష్టే (సజాతఇతి) భూతాన్యేవాభిముఖ్యేన - తాదాత్మ్యేన వ్యాకరోత్- వ్యక్తంజ్ఞాతవానుక్తవాంశ్చ మనుష్యోఽహం కాణోఽహం సుఖ్యహమిత్యాది ప్రకారేణేత్యర్థః. తథాచ శ్రుత్యన్తరం * అనేనజీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్యనామరూపేవ్యాకరవాణీతి నను వ్యతిరిక్తాత్మజ్ఞానేసతి కథమయుక్తతాదాత్మ్యభ్రమ ఇత్యాశఙ్క్యాహ శ్రుతిః (కిమిహాన్యమితి) ఇహ- అస్మిఞ్ఛరీరేఽన్యం - వ్యతిరిక్తమాత్మానంవావదిషదిత్యాకాఙ్క్షాకోక్తవానిత్యర్థః సజ్ఞాతవానిత్యపి ద్రష్టవ్యం. ఇతిశబ్దోయస్మాదిత్యర్థే. యస్మాదేవం- తస్మాదభివ్యైక్షదితి. అధ్యారోపప్రకరణసమాప్త్యర్థోవా. ఇదంవాక్యంభాష్యకారైః స్పష్టత్వాదుపేక్షితం. లేఖకదోషాత్ పతితంవా. ఏవమధ్యారోపం ప్రదర్శ్య తత్రాపవాదార్థం సఏతమిత్యాదివాక్యంవ్యాచష్టే (సకదాచిదిత్యాదినా) యద్వా- సజాతఇత్యాదిరపవాదః. తస్మిన్పక్షేఏవంయోజనా-భూతానివ్యాకరోత్- విచిన్త్యాకరోత్. కిమిహాన్యవదస్యత్రాఽస్తి- నవేతివిచారితవానిత్యర్థః విచార్య చకిమన్యం- ఆత్మవ్యతిరిక్తం స్వతస్సత్తాకంవావదిషత్- వదిష్యామి. నకిఞ్చిదప్యాత్మవ్యతిరిక్తం వక్తుంశక్యమితి నిశ్చితవానిత్యర్థః. ఏవం పదార్థశోధనవతోవాక్యార్థజ్ఞానమాహ (సఏతమితి) * ఆచార్యవాన్ పురుషోవేదేతిశ్రుతేః తేనవినాస్వతోవాక్యార్థజ్ఞానం నసమ్భవతీత్యభిప్రేత్యాహ (పరమేణ) (వేదాన్తేతి) ఉపనిషత్ప్రతిపాద్యత్వాదాయస్యభేరీస్థానీయత్వం. తద్గతానాం * తత్త్వమసీత్యాదివాక్యానాం ప్రబోధజనకత్వమితిజ్ఞేయం. (పురిశయానమితి) మూర్ధస్యయాద్వారా ప్రవిశ్యేతిశేషః. (లుప్తేనేతి)

ఉ— కిమిహాన్యంవావదిషదితి సఏతమేవపురుషం బ్రహ్మ
తతమమపశ్య దిదమదర్శమితీ౩॥ ౧౩
తస్మాదిదన్ద్రో నామేదన్ద్రోహవై నామతమిదన్ద్రం
సన్తమిన్ద్రమిత్యాచక్షతే పరోక్షేణ పరోక్షప్రియా
ఇవహిదేవాః పరోక్షప్రియా ఇవహిదేవాః॥ ··· ౧౪

ఇతి తృతీయఃఖణ్డః.

ఇత్యైతరేయే ద్వితీయే ఆరణ్యకే చతుర్థోఽధ్యాయః.

ఉపనిషత్సు ప్రథమోఽధ్యాయః.

ఓమ్ తత్సత్.

శం. కాశవత్ ప్రబుధ్యఅపశ్యత్. కథం. ఇదం-బ్రహ్మమమాత్మనః స్వరూపమదర్శం-దృష్టవానస్మి. అహో ఇతి విచారణార్థా ప్లుతిః. ౧౩
యస్మాదిదమిత్యేవ యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ సర్వాన్తరమపశ్యత్- నపరోక్షేణ - తస్మాదిదంపశ్యతీతి ఇదన్ద్రో నామ పరమాత్మా. ఇదన్ద్రోహవై నామ- ప్రసిద్ధోలోక ఈశ్వరః. తమేవం ఇదన్ద్రంఇన్ద్రమితి పరోక్షాభిధానేనాచక్షతే బ్రహ్మవిదః సంవ్యవహారార్థంపూజ్యతమత్వాత్ ప్రత్యక్షనామగ్రహణభయాత్. తథాహి (పరోక్షప్రియాః) పరోక్షనామగ్రహణప్రియాః ఇ

ఆ. తేన సహేత్యర్థః. కింపరోక్షతయాజ్ఞాతమితిపృచ్ఛతి (కథమితి) తస్య కృతిత్వ ప్రఖ్యాపకేనవాక్యేన తస్యాపరోక్షత్వమాహ (ఇదమితి) ఇతీఇతి ప్లుతేరర్థమాహ (అహో ఇతి) * విచారణాపూర్వమితి విచారణార్థ ప్లుతేర్విహితత్వాత్ ప్లుత్యాసమ్యగ్బ్రహ్మజ్ఞాతంనవేతి విచార్యసమ్యగ్జ్ఞాతమితి నిశ్చిత్యాహో ఇతి స్వస్య కృతార్థత్వం ప్రఖ్యాపితవానిత్యర్థః- ౧౩
తస్యేదన్ద్ర ఇతినామ ప్రసిద్ధ్యాపి తస్య జ్ఞానస్యాపరోక్షత్వ మితివక్తుం తస్మాదిదన్ద్ర ఇతివాక్యం. తద్వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) యస్మాత్ సర్వాన్తరం బ్రహ్మ ఇద

౧౦ వ- ఏవహి - యస్మాద్దేవాః. కిముసర్వదేవానామపిదేవోమహే
శ్వరః. ద్విర్వచనంప్రకృతాధ్యాయ పరిసమాప్త్యర్థమ్. ౧౪
ఇతి తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

అస్మిన్నధ్యాయే ఏషవాక్యార్థః - జగదుత్పత్తిస్థితిలయకృద
సంసారీసర్వజ్ఞఃసర్వశక్తిఃసర్వవిత్ సర్వమిదంజగత్ స్వతోఽ
న్యద్వస్త్వన్తరమనుపాదాయైవాకాశాదిక్రమేణసృష్ట్వాస్వాత్మ
ప్రబోధనార్థంసర్వాణిచ ప్రాణాదిమచ్ఛరీరాణి స్వయంప్రవి

ఆ. మిత్యపరోక్షం- ప్రత్యగాత్మత్వేనాఽపశ్యదిత్యన్వయః. కథమిదన్ద్రనామత్వం అత
ఆహ (ఇదన్ద్రోహవాఇతి) నను * ఇన్ద్రోమాయాభిరిత్యాదా విన్ద్రప్రసిద్ధేర్న
త్విదన్ద్ర ఇత్యతఆహ (తమేవమితి) ఇదన్ద్రసైవసతః పరోక్షత్వార్థం అక్షర
లోపేనేన్ద్ర ఇత్యాహురిత్యర్థః. పరోక్షోక్తేఃప్రయోజనమాహ (పూజ్యేతి) పూ
జ్యానాం పరోక్షతయైవ నామవక్తవ్య మిత్యత్ర ప్రమాణమాహ (తథాహీతి)
(దేవాఇతి) పూజ్యాఇత్యర్థః అతఏవాచార్యా, ఉపాధ్యాయా, ఇత్యుక్త్వావేవ
ప్రీతింకుర్వన్తిలోకే- నతు విష్ణుమిత్రాదినామగ్రహణఇతిభావః. నామ్నఃపరోక్ష
త్వంనామ-యథార్థనామ్నో రూపాన్తరకరణేనస్వరూపాచ్ఛాదనమితిజ్ఞేయమ్ ౧౪
ఇతి తృతీయఖణ్డ భాష్యటీకా

అస్మిన్నధ్యాయే ఆత్మైకత్వ. లోకపాలసృష్ట్య, శనాయా పిపాసా సంయో
జనా, దీనాంబహూనామర్థానాముక్తత్వాత్ సర్వేషామపి వివక్షితత్వశఙ్కావారణా
యవివక్షితమర్థమాహ (అస్మిన్నితి) సర్వేష్వపి శరీరేష్వేకఏవాత్మా, సఏవపర
మేశ్వర, ఇతివక్ష్యమాణోఽర్థఏతచ్ఛబ్దార్థః (వాక్యార్థఇతి) వివక్షితఇతిశేషః.
కథ మయమేవార్థో వివక్షితఇత్యాశఙ్క్య పూర్వసన్దర్భ పర్యాలోచన యేత్యాహ
(జగదిత్యాదినా) యద్యపి లోకాదిసృష్ట్యా అన్నసృష్ట్యాచోత్పత్తిస్థితీ ఏవోక్తే-
తథాప్యుత్పత్తిస్థిత్యుక్త్యాఅర్థాత్ ప్రలయోఽప్యుక్తప్రాయఇతిలయకృదిత్యుక్తం.
లోకపాలాదీనామేవ భోక్తృత్వోక్త్యా అసంసారీత్యుక్తం. సామాన్యతస్సర్వంజా
నాతీతి సర్వజ్ఞః. విశేషతః- సర్వప్రకారేణాపిసర్వంజానాతీతిసర్వవిత్. సృష్టేవ
త్యనేన జగత్కార్యత్వాత్తద్వ్యతిరేకేణ నాస్తీత్యుక్త్వాప్రత్యగాత్మన స్తదభేద
మాహ (స్వాత్మేతి) నకేవలం ప్రవేశోక్త్యైవ తదభేదః- కిన్తు తదభేదజ్ఞానోక్తే

శం. వేశ, ప్రవిశ్యచ స్వమాత్మానం యథాభూతమిదం బ్రహ్మాస్మీతి సాక్షాత్ ప్రత్యబుధ్యత, తస్మాచ్చ సఏవసర్వశరీరేష్వేక ఏవాత్మా-నాన్యఇతి. అన్యోఽపి సమఆత్మాబ్రహ్మాస్మీత్యేవంవిద్యాదితి. * ఆత్మావాఇదమేకఏవాగ్రఆసీత్ * బ్రహ్మాతతమమితిచోక్తం. అన్యత్రచ. సర్వగతస్య సర్వాత్మనోవాలాగ్రమాత్రమప్యప్రవిష్టంనాస్తీతికథంసీమానంవిదార్య ప్రాపద్యత పిపీలికేవ సుషిరం. నన్వత్యల్పమిదంచోద్యం-బహుచాత్రచోదితవ్యం. అకరణస్సన్నీక్షత, అనుపాదాయకిఞ్చిల్లోకానసృజత, అద్భ్యఃపురుషం సముద్ధృత్యామూర్ఛయత్, తస్యాభిధ్యానాన్ముఖాదినిర్భిన్నం, ముఖాదిభ్యశ్చాగ్న్యాదయో లోకపాలాః, తేషాఞ్చాశనాయాది సం

ఆ శ్చేత్యాహ (ప్రవిశ్యచేతి) (ప్రత్యబుధ్యతేతి) యస్మాత్ సర్వశరీరేష్వేకస్యైవప్రవేశఉక్తః, యస్మాచ్చ ప్రవిష్టస్య బ్రహ్మతయాజ్ఞానముక్తం, తస్మాత్ సర్వశరీరేష్వేకఏవాత్మా, సచసర్వజ్ఞఈశ్వరఏవ- నాన్య, ఇత్యేషవాక్యార్థో వివక్షితఇతి పూర్వేణాన్వయః *సమఆత్మేతివిద్యాదితి సంహితోపనిషద్గతవాక్యశేషోఽప్యేతమేవార్థమాహేత్యాహ (అన్యోఽపీతి) (సమఇతి) సర్వభూతేష్వేక ఇత్యర్థః * సఈక్షతేత్యాది సస్పర్శాదయమస్యః ప్రతీయతఇత్యుక్తంపూర్వం- ఇదానీముపక్రమోపసంహారాభ్యామప్యేషఏవార్థః ప్రతీయతఇత్యాహ (ఆత్మావా ఇతి) * సదేవసోమ్యేదమగ్రఆసీత్ * తదేతద్బ్రహ్మాపూర్వమిత్యాదౌ చాద్వితీయత్వముక్తమిత్యాహ (అన్యత్రచేతి) ప్రవేశవాక్యాదాత్మనఏకత్వముక్తం తదయుక్తం- తస్యైవాసఙ్గతార్థత్వాదితిశఙ్కతే (సర్వగతస్యేతి) అశరీరత్వాద్విదారయితృత్వం, సర్వగతత్వాత్ప్రవేశశ్చ నసఙ్గచ్ఛతఇత్యర్థః కిం ప్రతీయమానార్థేఽసఙ్గతత్వం- ఉతవివక్షితార్థే ఆద్యేసర్వస్యాప్యసఙ్గతార్థత్వేనసర్వస్యాప్యప్రామాణ్యంస్యాత్. నచవేదస్యతద్యుక్తమిత్యాహ (నన్వితి) చక్షురాదికరణైరీక్షణం ప్రసిద్ధం, మృదాద్యుపాదానవతఏవ స్రష్టృత్వం, హస్తాభ్యామేవసముద్ధరణసంమూర్ఛనే, ఇత్యశరీరస్య తదసఙ్గతం. శస్త్రాదినామూర్తేనవిదారణం- నత్వమూర్తానాం. ముఖాదిభ్యోఽగ్న్యాద్యుత్పత్తౌ తస్య దాహాదిహింస్యాత్ మూర్తస్యైవా

శం. యోజనం, తదాయతనప్రార్థనం, తదర్థం గవాదిప్రదర్శనం, తేషాఞ్చ యథాయతనం ప్రవేశనం, సృష్టస్యాన్నస్య పలాయనం, వాగాదిభిస్తజ్జిఘృక్షా, ఏతత్సర్వం సీమావిదారణప్రవేశసమమేవ. అస్తు తర్హి సర్వమేవేదమనుపపన్నం. న- అత్రాత్మావబోధార్థమాత్రస్యవివక్షితత్వాత్ సర్వోఽయమర్థవాద ఇత్యదోషః. మాయావివద్వా మహామాయావీ దేవః సర్వజ్ఞః సర్వశక్తిః సర్వమేతచ్చరాచరం. సుఖావబోధప్రతిపత్త్యర్థం లోకవదాఖ్యాయి

ఆ. న్యేన సంయోజనం కర్తుం శక్యం- నాశనాయాదేరమూర్తస్య అగ్న్యాదీనాం శరీరసృష్టేః పూర్వం ప్రార్థనాయా అయోగః తదా గవాదిశరీరాభావాత్, స్వయం చాశరీరత్వా. దర్శనాయోగః తేషామశరీరత్వాదమూర్తత్వాత్ ప్రవేశానుపపత్తిః అన్నస్యాచేతనస్య పలాయనానుపపత్తిః వాగాదీనాం హస్తాదివద్వస్త్వాదానాసామర్థ్యాత్ తైః తజ్జిఘృక్షానుపపత్తిః అతస్సర్వమసఙ్గతార్థమిత్యర్థః తర్హి సర్వమప్రమాణమస్త్వితి కశ్చిచ్ఛఙ్కతే (అస్త్వితి) వివక్షితార్థవిషయం భుఙ్క్స * ప్రజాపతిరాత్మనో వపాముదఖిదదిత్యాదీనామివ ప్రామాణ్యాసమ్భవేనాప్రామాణ్యం న కస్యచిదపియుక్తం. వివక్షితాన్వేచ నాఽసఙ్గతిరితి ద్వితీయం దూషయతి (నేతి) లోకే స్వయమేవ ద్వారం కృత్వాఽనేకేషు గృహేషు ప్రతిష్ఠితస్య దేవదత్తస్యైకత్వదర్శనాత్తద్వదిహాత్మన ఏకత్వమితి బోధయితుం విదారణప్రవేశనే ఉచ్యేతే స తు సోఽర్థో వివక్షితః- వివక్షితాత్మైకత్వబోధద్వారతయోక్తత్వాత్ ప్రాశస్త్యార్థద్వారతయోక్తవపోత్ఖననాదివదర్థవాదత్వమిత్యర్థః అసత ఏవ ప్రవేశాదేరిహోక్తిరిత్యఙ్గీకృత్య తస్య గుణార్థవాదత్వం వపోత్ఖననాది వాక్యవదుక్త్వా * అగ్నిర్హిమస్య భేషజమితివద్భూతార్థవాదత్వమఙ్గీకృత్యాహ (మాయావీతి) మాయయాఽఘటితమపి సర్వముపపద్యతే- అఘటితఘటకత్వాత్తస్యా ఇత్యర్థః. అనేన సృష్ట్యాదేరఘటితార్థత్వాద్దృష్టసర్వసంసారాదివన్మృషాత్వమేవేతి సృష్టికర్తుమఘటితమపి సృష్ట్యాదిశ్రుత్యా దర్శితమిత్యుక్తం న స్యాత్ ఆత్మావబోధశ్చేద్వివక్షితః- తర్హి సాక్షాదేవ స ఉచ్యతాం- కిమనేన ప్రపఞ్చేనేత్యత ఆహ (సుఖేతి) అవబోధః- అవబోధనం ప్రతిపాదనం సుఖేన వక్తుః ప్రతిపాదనార్థం, సుఖేన శ్రోతుః ప్రతిపత్త్యర్థం, చేత్యర్థః స చ లోకస్య

శం. కాదిప్రపఞ్చ ఇతియుక్తతరః పక్షః. నహి సృష్ట్యాఖ్యాయికాదిపరిజ్ఞానాత్ కిఞ్చిత్ ఫలమిష్యతే. ఐకాత్మ్యస్వరూపపరిజ్ఞానాత్త్వమృతత్వం ఫలం సర్వోపనిషత్ప్రసిద్ధం. స్మృతిషు చ గీతాద్యాసు * సమం సర్వేషు భూతేషు తిష్ఠన్తం పరమేశ్వరమిత్యాది. నను త్రయ ఆత్మానః. భోక్తా కర్తా సంసారీ జీవ ఏకః సర్వలోకశాస్త్రప్రసిద్ధః, అనేకప్రాణికర్మఫలోపభోగయోగ్యానేకాధిష్ఠానవల్లోకదేహని

ఆ. ష్ట్యాదేర్మానాన్తరాగోచరత్వేనాపూర్వత్వాత్ తత్పరత్వమేవాఖ్యాయికాయా అస్త్విత్యాశఙ్క్యాపూర్వత్వేఽపి తత్ప్రతిపత్త్యా ఫలాభావాత్, ఫలవజ్జ్ఞానే శ్రుతేస్తాత్పర్యనియమాత్, అన్యథా రుద్రరోదనాదేరప్యపూర్వత్వేన తత్రాపి తాత్పర్యాపత్తేర్న సృష్ట్యాదౌ తాత్పర్యమిత్యాహ (నహీతి) ఆత్మప్రతిపత్తౌ తు ఫలదర్శనాత్తత్పరత్వమేవ యుక్తమిత్యాహ (ఐకాత్మ్యేతి) (సర్వేతి) * ఏతావదరే ఖల్వమృతత్వం * తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతి * విద్వానమృతస్సమభవ దిత్యాదిషు జ్ఞానాదమృతత్వం సిద్ధమిత్యర్థః. * సమం సర్వేషు భూతేష్విత్యనేనైకాత్మ్యముక్త్వా * సమం పశ్యన్హి సర్వత్ర- న హినస్త్యాత్మనాత్మానమితి తజ్జ్ఞానాదమృతత్వముక్తమిత్యాహ (స్మృతిషు చేతి) * యజ్జ్ఞాత్వాఽమృతమశ్నుత ఇత్యాదిరాదిశబ్దార్థః. * సోఽహం స చ త్వం స చ సర్వమేత దాత్మస్వరూపం త్యజ భేదమోహం। ఇతీరితస్తేన స రాజవర్యస్తత్యాజ భేదం పరమార్థదృష్టి రిత్యైకాత్మ్యముక్త్వా * స చాపి జాతిస్మరణాప్తబోధ స్తత్రైవ జన్మన్యపవర్గమాపేత్యాది విష్ణుపురాణమాదిశబ్దార్థః. ఆత్మైక్యమేవాస్యాఖ్యాయస్యార్థ ఇత్యుక్త్వా ఏతదేవ స్థిరీకర్తుమాశఙ్కతే (నన్వితి) జీవ ఈశ్వరో నిర్విశేషం బ్రహ్మ చేతి త్రయ ఆత్మాన ఇత్యర్థః. తత్ర జీవోఽహంకర్తేతి లోకే, * ఏష హి ద్రష్టా స్ప్రష్టా * యజేత స్వర్గకామ ఇత్యాదిశాస్త్రే, చ ప్రసిద్ధ ఇత్యాహ (భోక్తేతి) (ఏక ఇతి) త్రయాణాం మధ్యే ఏక ఇత్యర్థః. యో లోకదేహనిర్మాణేన లిఙ్గేనావగమ్యతే సర్వజ్ఞ ఈశ్వరః - స ద్వితీయ ఇత్యాహ (అనేకేతి) అనేకేషాం- విచిత్రాణాం ప్రాణినాం యాన్యనేకాని- విచిత్రాణి కర్మఫలాని. తదుపభోగయోగ్యాని యాన్యనేకాని- విచిత్రాణ్యధిష్ఠానాని- స్థానవిశేషాః- తద్వన్తో లోకా దేహాశ్చ. తేషాం నిర్మాణేన లిఙ్గేనేత్యర్థః. ఇదం విశేషణం కర్తుః సర్వజ్ఞ

శం. ర్మాణేనలిఙ్గేన యథాశాస్త్రప్రదర్శితేన పురప్రాసాదాదినిర్మాణలిఙ్గేన తద్విషయకౌశలజ్ఞానవాన్ తత్కర్తా తక్షాదిరివ ఈశ్వరః సర్వజ్ఞో జగతః కర్తా ద్వితీయశ్చేతన ఆత్మాఽవగమ్యతే, * యతో వాచో నివర్తన్తే * నేతి నేతీత్యాదిశాస్త్రప్రసిద్ధ ఔపనిషదః పురుషస్తృతీయః,- ఏవమేతే త్రయ ఆత్మానోఽన్యోన్యవిలక్షణాః. తత్ర కథమేక ఏవాత్మాఽద్వితీయోఽసంసారీతి జ్ఞాతుం శక్యతే. తత్ర జీవ ఏవ తావత్ కథం జ్ఞాయేత. నన్వేవం జ్ఞాయతే శ్రోతా మన్తా ద్రష్టా ఆదేష్టా ఆఘోష్టా విజ్ఞాతా ప్రజ్ఞాతేతి. నను విప్రతిషిద్ధం - విజ్ఞాయతే యః శ్రవణాదికర్తృత్వేన, * అమతో మన్తాఽవిజ్ఞాతో విజ్ఞాతేతి, చ. తథా * న మతేర్మన్తారం మన్వీథా న విజ్ఞాతేర్విజ్ఞాతారం

ఆ. త్యర్థం. (యథాశాస్త్రప్రదర్శితేనేతి) * స ఇమాల్లోకానసృజతేత్యాదిశాస్త్రప్రదర్శితలిఙ్గేనేత్యర్థః. అనుమానే దృష్టాన్తమాహ (పురేతి) అచేతనం ప్రధానం స్వయమేవ విచిత్రజగదాకారేణ పరిణమతే- న తు సర్వజ్ఞోఽధిష్ఠాతా కశ్చిదితి సాఙ్ఖ్యాః. తన్నిరాసాయాహ (చేతన ఇతి) చేతనానధిష్ఠితస్యాచేతనస్య స్వతః ప్రవృత్త్యదర్శనాదవశ్యం సర్వజ్ఞశ్చేతనోఽధిష్ఠాతాఽఙ్గీకార్య ఇత్యర్థః. తృతీయమాహ (యత ఇతి) ఏకస్యైవ రూపభేదేన భేద ఇత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) (అన్యోన్యేతి) అన్యోన్యవిరుద్ధధర్మవత్త్వాద్దహనతుహినవద్భిన్నా ఇత్యర్థః. తత్ర జీవస్య యత్కర్తృత్వభోక్తృత్వాదివైలక్షణ్యముక్తం- తదసిద్ధం- తస్య మానాన్తరావిషయత్వేన తద్ధర్మవత్తయా ప్రమాతుమశక్యత్వాత్. అతో న భేద ఇత్యభిప్రాయేణ పరిహరతి సిద్ధాన్తీ (తత్ర జీవ ఏవేతి) (కథమితి) తస్యాజ్ఞేయత్వాభావే కర్తృత్వాది ధర్మవిశిష్టతయాపి స జ్ఞాతుం న శక్యత ఇత్యర్థః. అవిజ్ఞాతాభిప్రాయప్రకారః ప్రశ్నం మత్వాశఙ్క్యతే (నన్వితి) ఆదేష్టా- వర్ణాత్మకశబ్దవక్తా. ఆఘోష్టా- ధ్వన్యాత్మకశబ్దవక్తేత్యర్థః. పూర్వవాక్యే * స ఏషోఽశ్రుతోఽమతోఽవిజ్ఞాత ఇతి విజ్ఞేయత్వస్య ప్రతిషేధాత్తస్మిన్ తద్విరుద్ధం జ్ఞేయత్వమిత్యాహ (నను విప్రతిషిద్ధమితి) యః శ్రవణాదికర్తృత్వేన విజ్ఞాయతే- స ఏవామతోఽవిజ్ఞాతశ్చేత్యేతద్విప్రతిషిద్ధమిత్యన్వయః. శ్రుత్యన్తరవిప్రతిషిద్ధం చేత్యాహ (తథా న మతేరితి)

శం. విజానీయాఇత్యాదిచ. సత్యం- విప్రతిషిద్ధం- యదిప్రత్యక్షేణ జ్ఞాయతేసుఖాదివత్, ప్రత్యక్షజ్ఞానంచనివార్యతే * నమతేర్మ న్తారమిత్యాదినా, జ్ఞాయతేతుశ్రవణాదిలిఙ్గేన- తత్రకుతోవిప్ర తిషేధః. ననుశ్రవణాదిలిఙ్గేనాపికథంజ్ఞాయతే. యావతాయదా శృణోత్యాత్మా- శ్రోతవ్యశ్శబ్దస్తదా. తస్యశ్రవణాదిక్రియయైవ వర్తమానత్వాన్మననవిజ్ఞానక్రియేన సమ్భవతఆత్మనిపరత్ర వా. త థాన్యత్రాపి మననాదిక్రియాసు. శ్రవణాదిక్రియాశ్చ స్వవిషయే

ఆ. మతేః- మనోవృత్తేర్మన్తారం- సాక్షిణమిత్యర్థః. ఆదిపదేన * అమతోమన్తా ఽవి జ్ఞాతోవిజ్ఞాతేత్యాదిసఙ్గ్రహః. శ్రుత్యోః ప్రామాణ్యావిశేషా ద్విప్రతిషేధానుప పత్తేః ప్రత్యక్షేణావిజ్ఞేయత్వమనుమానేనవిజ్ఞేయత్వంచోచ్యతే తాభ్యామితిశఙ్కతే పూర్వవాదీ (సత్యమితి) ఆత్మనియుగపజ్జ్ఞానద్వయాయోగాత్ శ్రవణాదికాలే మననవిజ్ఞానయోరసమ్భవాత్ శ్రవణాదినామననవిజ్ఞానరూపాత్మవిషయక మన్యవిష యకంవాఽనుమితిజ్ఞానంనసమ్భవతీత్యాహసిద్ధాన్తీ (నను శ్రవణాదీతి) శ్రవణక్రి యయైవ సహావర్తమానత్వాత్- శ్రవణక్రియాధారత్వాదాత్మనివిషయే పరవిషయే వాతస్య మననవిజ్ఞానక్రియే నసమ్భవత ఇత్యర్థః. అత్ర ప్రకరణే మననవిజ్ఞానశబ్దా భ్యామనుమితిరుచ్యతే - ఆత్మనస్తద్విషయత్వస్యైవేహ శఙ్కావాదినోక్తత్వాదితి. తర్హి శ్రవణమననయోర్యుగపదసమ్భవే అన్యవిషయకమననక్రియయా ఆత్మామన్త వ్యఇత్యాశఙ్క్య విజాతీయక్రియాద్వయవత్ సజాతీయక్రియాద్వయమపి యుగప న్నసమ్భవతీత్యాహ (తథేతి) (మననాదిక్రియాస్వితి) మననాదిక్రియాన్తరమపి నసమ్భవతీతి శేషః. నను మననక్రియాహిలిఙ్గం. నచలిఙ్గంకరణం-అతీతలిఙ్గేనాప్య నుమితిదర్శనాత్. కింతు లిఙ్గజ్ఞానంకరణం. నచ తస్యాప్యనుమితికాలేసత్త్వనియ మః- పూర్వక్షణసత్త్వమాత్రేణ కరణత్వోపపత్తేరితి తయోర్యౌగపద్యాభావేఽపి నదోషఇతిచేన్న- శ్రవణమననాదిలిఙ్గవిజ్ఞానస్య సాక్షిరూపస్య స్వతో విశేషాభా వేన శ్రవణాదినిరూపితత్వవేషేణైవ తస్యానుమాపకత్వస్య వక్తవ్యత్వేన తత్సత్తా యాఅపి తత్కాలేవక్తవ్యత్వాదితిభావః. నను తర్హి బాహ్యగోచరశ్రవణాదిక్రియ యామన్తరనుమానంమాభూత్- కింతు బాహ్యగోచరశ్రవణాదిక్రియైవాత్మానమపివి షయీకరిష్యతీత్యత ఆహ (శ్రవణాదిక్రియాశ్చేతి) స్వవిషయగోచరాఏవ-

శం ష్వేవ. నహిమన్తవ్యాదన్యత్ర మన్తుర్మననక్రియా సమ్భవతి. నను మనసః సర్వమేవమన్తవ్యం. సత్యమేవం- తథాపిసర్వమపి మన్తవ్యం మన్తారమన్తరేణనమన్తుంశక్యం. యద్యేవం-కింస్యాత్. ఇదమత్రస్యాత్- సర్వస్యయోఽయంమన్తా- సమన్తైవేతి నమన్తవ్యఃస్యాత్. నచద్వితీయోమన్తుర్మన్తాఽస్తి. యదాసఆత్మనైవమన్తవ్యః- తదాయేనచాత్మనామన్తవ్యః, యశ్చమన్తవ్యః,- ఆత్మానౌద్వౌప్రసజ్యేయాతాం. ఏకఏవవాఽఽత్మాద్విధామన్తృమన్త

ఆ నతు స్వాశ్రయగోచరా ఇత్యర్థః కిఞ్చ- * నమతేర్మన్తారం మన్వీథా ఇత్యాత్మనో మన్తవ్యత్వనిషేధాత్ మన్తర్యాత్మని మననక్రియా నసమ్భవతీత్యాహ (నహీతి) (అన్యత్రేతి) ఆత్మనీత్యర్థః కుఠారాదిక్రియాయాః దారుణోఽన్యత్ర వ్యాపారాదర్శనాదిత్యర్థః నను * మనసోవశే సర్వమిదంబభూవేతి శ్రుతేః సర్వస్యమనోవిషయత్వాదాత్మన్యపి మన్తవ్యత్వమేవేతి శఙ్కతే (ననుమనసఇతి) ఏవమపి మనసః కరణత్వాత్, క్రియాయాశ్చ కర్తారమన్తరాఽనుపపత్తేః కర్మన్తాఽవశ్యమఙ్గీకర్తవ్యఇతిసిద్ధాన్తీతావదాహ (సత్యమేవమితి) (తథాపీతి) * నమన్వీథాఇతి విశేషశ్రుత్యామన్తవ్యత్వనిషేధాత్ అభ్యుపగమ్యోచ్యతేఇతి సూచయత్యపిశబ్దః అస్తు మన్తురావశ్యకత్వం- తావతాకింస్యాదితిశఙ్కతే (యద్యేవమితి) ఏవం సత్యాత్మనోమన్తవ్యత్వాభావస్సిధ్యతీత్యాహ (ఇదమితి) కుతఏతదితిచేత్- తత్రవక్తవ్యం కిమాత్మనోమననేస్వయమేవమన్తా - ఉతాన్యోవేతి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి (సర్వస్యేతి) ఏకత్రకర్తృకర్మభావస్య విరోధాన్మన్తుర్మన్తవ్యత్వంనసమ్భవతీత్యర్థః. ద్వితీయేసమన్తాఅనాత్మా- ఆత్మావేతి వికల్ప్యఆద్యేఆహ (నచేతి) ద్వితీయ ఇత్యనన్తరమనాత్మేతిశేషః అనాత్మనోఽచేతనస్యమన్తృత్వానుపపత్తేరిత్యర్థః. ద్వితీయమనువదతి (యదేతి) అస్మిన్పక్షేఏకస్మిన్శరీరేఆత్మద్వయంస్యాదిత్యాహ (తదేతి) చశబ్దౌపరస్పరసముచ్చయార్థౌ యేనచాత్మనాఽఽత్మామన్తవ్యో యశ్చాత్మా మన్తవ్యఇత్యన్వయః తృతీయాన్త ప్రథమాన్తయచ్ఛబ్దాభ్యాముక్తౌద్వావాత్మానౌస్యాతామిత్యర్థః ఏతద్దోషపరిహారాయైకస్యైవాత్మనఏకాంశేనమన్తృత్వం, అంశాన్తరేణమన్తవ్యత్వం, మిత్యుక్తౌ సావయవత్వంస్యాదిత్యాహ (ఏకఏవేతి)

శం. వ్యత్వేనద్విశకలీభవేద్వంశాదివత్. ఉభయథాప్యనుపపత్తిరేవ. యథా ప్రదీపయోః ప్రకాశ్య ప్రకాశకత్వానుపపత్తిః సమత్వాత్ – తద్వత్. నచ మన్తుర్మన్తవ్యే మననవ్యాపారశూన్యః కాలోఽస్త్యాత్మమననాయ. యదాపి లిఙ్గేనాత్మానం మనుతే మన్తా – తదాపి పూర్వవదేవ లిఙ్గేన మన్తవ్య ఆత్మా యః, యశ్చ తస్య మన్తా – తౌ ద్వౌ ప్రసజ్యేయాతాం – ఏక ఏవ వా ద్విధేతి పూర్వోక్తో దోషః. న ప్రత్యక్షేణ నాప్యనుమానేన జ్ఞాయతే చేత్ – కథముచ్యతే * స మ ఆత్మేతి విద్యాదితి, కథం వా * శ్రోతా మన్తేత్యాది. నను

ఆ. అస్తు కో దోష ఇత్యాశఙ్క్యాత్మభేదే తయోరైకమత్యాయోగాద్విరుద్ధదిక్క్రియతయా శరీరమున్మథ్యేత, సావయవత్వేఽనిత్యత్వేన కృతహానాదికం స్యాదితి దోషమాహ (ఉభయథేతి) భిన్నయోరపి సమానస్వభావయోర్దీపయోః కర్తృకర్మభావాదర్శనాదాత్మభేదపక్షే ఆత్మశకలభేదపక్షే వా తయోః సమానస్వభావత్వాదభిన్నపక్ష ఇవ కర్తృకర్మభావో న సమ్భవతీత్యనుపపత్త్యన్తరమాహ (యథేతి) * పరాఞ్చి ఖాని వ్యతృణత్స్వయమ్భూస్తస్మాత్పరాఙ్పశ్యతి నాన్తరాత్మన్నితి శ్రుత్యా కరణానాం బహిర్విషయత్వనియమస్యాత్మవిషయత్వాభావస్య చోక్తత్వాత్, * యన్మనసా న మనుతే ఇతి శ్రుతేశ్చ మనసో బహిర్విషయే మన్తవ్య ఏవ వ్యాపారః – నాత్మనీత్యాహ (నచ మన్తురితి) నన్వేవం సతి * కశ్చిద్ధీరః ప్రత్యగాత్మానమైక్షత్ * మనసైవానుద్రష్టవ్యమిత్యాదీనాం కా గతిరితి వాచ్యం – మనసో బహిర్విక్షేపాభావే నైకాత్మ్యేన తత్త్వాత్మా స్వయమేవ ప్రకాశత ఇతి తదర్థత్వాత్. అన్యథా పూర్వోక్తన్యాయోపబృంహితాఽమతోఽవిజ్ఞాత ఇత్యాదిబహుశ్రుతివ్యాకోపః స్యాదితి భావః. ఏవమాత్మనః సాక్షాన్మనసా మన్తవ్యత్వపక్షే ఏకస్మిన్ శరీరే ఆత్మభేద, స్తస్య శకలీభావో, వా స్యాదిత్యుక్తదోషమనుమితివిషయత్వపక్షేఽప్యాహ (యదాపీతి) ఏవం * అమతోఽవిజ్ఞాత ఇతి శ్రుత్యా న్యాయోపబృంహితయా సర్వాత్మనా జ్ఞేయత్వాభావాదితి స్థితం. తత్ర పూర్వవాదీ శఙ్కతే (న ప్రత్యక్షేణేతి) (కథమితి) జ్ఞేయత్వప్రతిపాదకశ్రుతేః శ్రోతృత్వాదిధర్మవత్త్వప్రతిపాదకశ్రుతేశ్చానుపపత్తిరిత్యర్థః తత్ర * విద్యాదితి శ్రుతావితరనిషేధే సతి స్వప్రకాశత్వేన స్వతః స్ఫురణమేవోచ్యతే – న తు కర్మతయా వేద్యత్వమితి పరిహారం వక్ష్యమ ఇత్యభిప్రేత్య శ్రోతృత్వాదిశ్రుతౌ పరిహారమాహ (నన్వితి) తత్ర కిం ధర్మవత్త్వ

౪౦. శ్రోతృత్వాదిధర్మవానాత్మా. అశ్రోతృత్వాదిప్రసిద్ధమాత్మనః కిమత్రవిషమంపశ్యసి. యద్యపి తవనవిషమం - మమతువిషమం ప్రతిభాతి. కథం. యదాఽసౌ శ్రోతా- తదానమన్తా. యదామన్తా- తదానశ్రోతా. తత్రైవం సతిపక్షే శ్రోతామన్తా, పక్షేన శ్రోతానాపిమన్తా. తథాఽన్యత్రాపిచ. యదైవం- తదా శ్రోతృత్వాదిధర్మవానాత్మా-అశ్రోతృత్వాదిధర్మవాన్వేతిసంశయస్థానే

అ. ప్రతిపాదనస్యాకాఙ్క్షితత్వాత్పృచ్ఛ్యతే- కింవా శ్రోతృత్వాది ప్రతిపాదనేనాశ్రోతృత్వాదికమప్రసిద్ధమిత్యుచ్యతేవేతి వికల్ప్యాద్యః- నిత్యమేవ శ్రోతృత్వాదిధర్మాఙ్గీకారాదిత్యాహ (శ్రోతృత్వాదీతి) * న శ్రోతానమన్తేత్యాదిశ్రుతేర్నిత్యమేవాశ్రోతృత్వాద్యపి- ప్రామాణికత్వాత్ అతోనద్వితీయోఽపీత్యాహ (అశ్రోతృత్వాదీతి) ఉభయోరవిరోధశ్చోత్తరత్రవక్ష్యమాణ ఇతిభావః. ఏవఞ్చ * శ్రోతామన్తా * నశ్రోతానమన్తేతి, చోభయశ్రవణేసతి శ్రోతృత్వాదిధర్మవానేవేత్యన్యతర పరిగ్రహేవైషమ్యం తవనయుక్తమిత్యాహ (కిమత్రేతి) నన్వశ్రోతృత్వశ్రుతేరన్యపరత్వోపపత్తేర్నవైషమ్యమిత్యాశఙ్క్య కాలభేదేనోభయోరపి దర్శనాదన్యతరస్యాన్యపరత్వే హేత్వభావాచ్ఛ్రోత్రైవేత్యాది శ్రుత్యర్థాఙ్గీకారే వైషమ్యంస్యాదేవేత్యాహ (యద్యపీతి) అశ్రోతృత్వాది ప్రసిద్ధమనాత్మన ఇతిపాఠే సన్నితి వాక్యమపి శఙ్కానర్గతమేవ. * శ్రోతామన్తేత్యాది శ్రుత్యా శ్రోతృత్వాది ధర్మవానాత్మా- నను తత్ కథం స్యాదిత్యన్వయః. నను * న శ్రోతేత్యాది శ్రుతేరశ్రోతృత్వాది ధర్మవత్త్వమాత్మన ఇత్యాశఙ్క్య లోకప్రసిద్ధేర్నైవమితి సపివాహ (అశ్రోతృత్వాదీతి) ఉభయోరప్యాత్మధర్మత్వశ్రవణేసమానేఽన్యతరస్యానాత్మధర్మత్వాభిధానమయుక్తమితి సిద్ధాన్తీదూషయతి (కిమత్రేతి) నను లోకప్రసిద్ధిబలాదనాత్మధర్మత్వనిశ్చయాన్నవైషమ్యమిత్యాశఙ్క్యనిరాకరోతి (యద్యపీతి) అశ్రోతృత్వాదేరాత్మధర్మత్వేఽపి ప్రసిద్ధేరవిశేషాత్ శ్రుత్యనురోధేనోభయోరప్యాత్మధర్మత్వమితిప్రశ్నపూర్వకమాహ (కథమితి) ఇతరత్సర్వంసమానం త్వయాహికాదాచిత్కజ్ఞానేననిత్యమేవ శ్రోతృత్వాదికమఙ్గీక్రియతే- తదయుక్తమిత్యాహ (యదాఽసావితి) మన్తేత్యనన్తరం నతునిత్యమేవ శ్రోతామన్తావేతిశేషః. (తథాఽన్యత్రాపీతి) ద్రష్టృత్వజ్ఞాతృత్వాదావప్యేవమేవకాదాచిత్కత్వమిత్యర్థః.

శం. కథంతవనవైషమ్యం. యదాదేవదత్తోగచ్ఛతి-తదానస్థాతా-గన్తై
వ. యదాతిష్ఠతి-నగన్తా- స్థాతైవ. తదాఽస్యపక్షఏవగన్తృత్వం
స్థాతృత్వఞ్చ-ననిత్యంగన్తృత్వంస్థాతృత్వంవా-తద్వత్. తథైవా
త్రకాణాదాదయఃపశ్యన్తి-పక్షేప్రాప్తేనైవశ్రోతృత్వాదినాఆత్మో
చ్యతే*శ్రోతామన్తేత్యాది. సంయోగజత్వమయౌగపద్యఞ్చజ్ఞా
నస్యహ్యేచక్షతే. దర్శయన్తిచ *అన్యత్రమనాఅభూవంనాదర్శ
మిత్యాది, యుగపత్ జ్ఞానానుత్పత్తిర్మనసోలిఙ్గమితి,చన్యాయ్యం.
భవత్వేవం- కింతవనేష్టం- యద్యేవంస్యాత్. అస్త్వేవం – తవే

ఆ. శ్రోతృత్వాదేఃపాక్షికత్వం దృష్టాన్తేనస్పష్టీకరోతి (యదేతి) తదాస్యేత్యత్రయ
దైవమితి పదమధ్యాహృత్యయదైవంవ్యవస్థా- తదాఽస్యపక్షఏవగన్తృత్వమితి వా
క్యంయోజ్యం (తద్వదితి) శ్రోతృత్వాదికమపిననిత్యమిత్యర్థః. అత్రాన్తరే అవిది
తాభిప్రాయాః కాణాదాదయఉభయమపి కాదాచిత్కమేవాస్త్వితి చోదయన్తీ
త్యాహ (తథైవాత్రేతి) నను సిద్ధాన్తినాపి శ్రోతృత్వా శ్రోతృత్వయోరఙ్గీకార
స్య సిద్ధాన్తితత్వాత్ కథంభేదఇత్యాశఙ్క్య తన్మతేనిత్యసాక్షిణో నిత్యమేవ శ్రోతృ
త్వం, కాదాచిత్కజ్ఞానస్యభ్రమత్వేన తదభావేనచ నిత్యమేవాశ్రోతృత్వం, అస్మ
న్మతేతు కాదాచిత్కజ్ఞానేనైవ శ్రోతృత్వాదికమితివిశేషమాహ (సంయోగజత్వ
మితి) జ్ఞానస్య కాదాచిత్కత్వే అయౌగపద్యేచ యథాక్రమం ప్రమాణమాహ
(దర్శయన్తిచేతి) (యుగపదితి) యది మనోనస్యాత్- తర్హి చక్షురాదీన్ద్రి
యాణాం యుగపదేవరూపాదిభిః సమ్బన్ధే యుగపదేవసర్వేన్ద్రియైః సర్వవిషయక
జ్ఞానానిస్యుః- సామగ్ర్యాస్సత్త్వాత్. నచ తథాఽస్తి- అతః క్రమేణ తత్తదిన్ద్రి
యసంయోగిఅణుపరిమాణం మనోఽఙ్గీకర్తవ్యం. తథాచ యుగపత్సర్వేన్ద్రియైర్మ
నస్సంయోగాభావాన్న యుగపత్సర్వవిషయకంజ్ఞానం. అతో యుగపద్రూపాది
సర్వవిషయకజ్ఞానానుత్పత్తిలిఙ్గేన మనోస్తీతివదన్తో యుగపత్సర్వజ్ఞానానుత్పత్తిరి
త్యుక్తవన్తఇత్యర్థః. ఇమమర్థంన్యాయ్యం పశ్యన్తీతిపూర్వేణాన్వయః. కాణాదాది
మతే సిద్ధాన్తినాప్రదర్శితేసతి తస్మిన్ కాణాదాదిరీత్యాశ్రుతిద్వయోపపత్తే రాత్మనః
శ్రోతృత్వాదిధర్మసిద్ధేశ్చ తథైవాస్త్వితిపూర్వపక్షీతటస్థోవా సిద్ధాన్తినం ప్రతిశఙ్కతే
(భవత్వితి) యద్యేవంన్యాయ్యంస్యాత్- ఏవమేవభవతు. కింతవనేష్టమిత్యర్థః.

శం. ష్టం చేత్. శ్రుత్యర్థస్తు న సమ్భవతి. కిం న శ్రోతా మన్తేత్యాదిః శ్రుత్యర్థః. *న శ్రోతా న మన్తేత్యాదివచనాత్. నను పాక్షికత్వేన ప్రత్యుక్తం త్వయా. న - నిత్యమే* శ్రోతృత్వాద్యభ్యుపగమాత్ * నహి శ్రోతుః శ్రుతేర్విపరిలోపో విద్యత ఇత్యాది శ్రుతేః. ఏవం తర్హి నిత్యమేవ శ్రోతృత్వాద్యభ్యుపగమే ప్రత్యక్షవిరుద్ధా యుగపజ్జ్ఞానోత్పత్తిరజ్ఞానాభావశ్చాత్మనః కల్పితః స్యాత్ - తచ్చానిష్టమిత్. నోభయదోషోపపత్తిః- ఆత్మనః శ్రుత్యాది శ్రోతృత్వాది ధర్మ

ఆ. ఆత్మనః కాదాచిత్కజ్ఞానేన శ్రోతృత్వాదిధర్మవత్త్వస్య శ్రుత్యనభిమతత్వాన్న తన్నాశ్యమితి సిద్ధాన్తితం పక్షం దూషయతి (అన్యేవమితి) నను * శ్రోతా మన్తేతి శ్రుత్యా తద్ధర్మవత్త్వప్రతిపాదనాదనభిమతత్వమసిద్ధమితి శఙ్కతే (కింనేతి) * న శ్రోతేతి శ్రుత్యావిశేషతః కాలత్రయేఽపి శ్రోతృత్వాదిధర్మరాహిత్య ప్రతిపాదనాత్ తద్ధర్మవత్త్వమనభిమతమేవేతి సిద్ధాన్తీ ఉత్తరమాహ (న శ్రోతేతి) యదాఽసౌ శ్రోతేత్యాదినా శ్రోతృత్వాదేః పాక్షికత్వస్యత్వయైవోక్తత్వాత్, జ్ఞానాదపక్ష ప్రదర్శనవేళాయాంచ కాదాచిత్కజ్ఞానేన తదుపపాదనాత్, పాక్షిక శ్రోతృత్వాది తదభావవిషయతయా శ్రుతిద్వయస్యోపపత్తిరితి శఙ్కతే (నన్వితి) అపాక్షికత్వేన శ్రోతృత్వతదభావయోః శ్రుతిభ్యాం స్వరసతః ప్రతీతేః పాక్షికత్వేన తత్సఙ్కోచో నయుక్త ఇతి స్వాభిప్రాయం వివృణ్వన్ సిద్ధాన్త్యాహ (న నిత్యమేవేతి) నను శ్రుతేరనిత్యత్వేనతత్ఘటితం శ్రోతృత్వమప్యనిత్యమితి సఙ్కోచ ఆవశ్యకః. అత ఆహ (నహీతి) శ్రుతేః శ్రోతృత్వస్య చానిత్యత్వవచనం శ్రుతివిరుద్ధమిత్యర్థః. శ్రుతిమత్యాదీనాం నిత్యత్వే యుగపత్సర్వజ్ఞానం స్యాత్, కదాచిదపి కస్యచిదపి జ్ఞానస్యాభావో న స్యాత్- శ్రుత్యాదిశబ్దితానాం సర్వేషాం జ్ఞానానాం నిత్యత్వాత్,. న చేష్టాపత్తిః - ప్రత్యక్షవిరోధాత్. అతో * నహి శ్రోతుః శ్రుతేరిత్యాది శ్రుతేరన్యపరత్వం వక్తవ్యమితి శఙ్కతే (ఏవం తర్హీతి) ఇతి శబ్దః శఙ్కాసమాప్త్యర్థః. పరిహరతి (నోభయేతి) యుగపజ్జ్ఞానోత్పత్తి రజ్ఞానాభావశ్చే త్యుభయదోషస్యోపపత్తిః- సమ్భవో నాస్తీత్యర్థః. శ్రోతృత్వాదేర్నిత్యత్వే కథముభయదోషాభావ ఇత్యాశఙ్క్యాత్మస్వరూపభూతసాక్షిరూపశ్రుత్యాదేర్నిత్యత్వేఽపివృత్తిరూపకాదాచిత్కశ్రుత్యాదేరప్యభ్యుపగమాదుక్తదోషాభావ ఇతి పరిహరన్ నిత్యశ్రోతృత్వాదికం దర్శయతి (ఆ

శం॰ వత్త్వశ్రుతేః. అనిత్యానాంమూర్తానాంచ చక్షురాదీనాం దృష్ట్యాద్యనిత్యమేవ సంయోగ వియోగధర్మిణాం. యథాఽగ్నేర్జ్వలనంతృణాదిసంయోగజత్వాత్ - తద్వత్. నతు నిత్యస్యామూర్తస్యాసంయోగవిభాగధర్మిణః సంయోగజదృష్ట్యాద్యనిత్యధర్మిత్వం సమ్భవతి. తథాచ శ్రుతిః * నహి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపోవిద్యత ఇత్యాదిః. ఏవం తర్హి ద్వే దృష్టీ- చక్షుషోఽనిత్యా దృష్టిః, నిత్యాచాత్మనః,. తథాచ ద్వే శ్రుతీ- శ్రోత్రస్యానిత్యా, ఆత్మస్వరూపస్యచ నిత్యా,. తథామతి విజ్ఞాతీ బాహ్యాబాహ్యే. ఏవంహ్యేవ- తథాచేయంశ్రుతిరుపపన్నాభవతి * దృష్టేర్ద్రష్టా శ్రుతేః శ్రోతా ఇత్యాద్యా. లోకేఽపిప్రసిద్ధం చక్షుషస్తిమిరా

ఆత్మనఇతి) ఆత్మనః స్వరూపభూతంయత్ శ్రుత్యాది - శ్రోత్రజన్యవృత్తిమత్సాక్షిరూపం - తద్వశాద్వ్యచ్ఛిత్త్యాది - తద్ధర్మవత్త్వస్య * శ్రోతామన్తేత్యాది శ్రుతేరిత్యర్థః అనిత్యశ్రుత్యాదికం తర్హి కథమిత్యాశఙ్క్య తద్దర్శయతి (అనిత్యానామితి) తేషామనిత్యత్వమాహ (మూర్తానామితి) దృష్ట్యాదేరనిత్యత్వే హేతుమాహ (సంయోగేతి) సంయోగజన్యత్వాద్దృష్ట్యాదేరనిత్యత్వమిత్యర్థః జ్వలనమిత్యనన్తరమనిత్యమిత్యనుషఙ్గః నన్వయద్యనిత్యదృష్ట్యాద్యభ్యుపగమ్యేత- తర్హి తద్వదేవాత్మనోఽపి ధర్మోఽస్తు - కింనిత్యదృష్ట్యాదినేత్యతఆహ (నత్వితి) నిత్యత్వాదమూర్తత్వం అమూర్తత్వాత్ సంయోగాది ధర్మరహితత్వం. తతః సంయోగజదృష్ట్యాద్యసమ్భవఇత్యతఆత్మనో నిత్యదృష్ట్యాద్యభ్యుపగన్తవ్యమిత్యర్థః. శ్రుతితోఽపి నిత్యదృష్ట్యాదిసిద్ధిరిత్యాహ (తథాచేతి) నిత్యానిత్యదృష్టిద్వయాఙ్గీకారే గౌరవమితిశఙ్క్యతే (ఏవంతర్హీతి) శ్రుతిప్రామాణ్యాత్ ద్వైవిధ్యాఙ్గీకారే గౌరవం ప్రామాణికమిత్యాహ (ఏవంహ్యేవేతి) (తథాచేతి) చోఽవధారణే తథైవేత్యర్థః (దృష్టేర్ద్రష్టేతి) దృష్టివిషయకదృష్టిమానితి తదర్థః. తత్రవిషయవిషయిభావస్యైకస్మిన్నసమ్భవాద్దృష్టిద్వయం ప్రతీయతఇతిదృష్టిద్వైవిధ్యే సత్యేవేయం శ్రుతిరుపపద్యతే- నాన్యథేత్యర్థః తిమిరరోగస్యాగమేనష్టాదృష్టిః- అపాయేచ జాతాదృష్టిరితి ప్రతీతేర్జన్మనాశయోగినీ అనిత్యాదృష్టిరేకా, తదీయ జన్మనాశసాక్షిభూతా, ద్వితీయాదృష్టిః. రస్తీతి లోకేఽపి ప్రతీయతఇత్యాహ (లోకేఽపీతి)

౫౦. గమాపాయయోర్నష్టాదృష్టి, జాతాదృష్టి, రితి చక్షుర్దృష్టేరని
త్యత్వం. తథాచ శ్రుతి మత్యాదీనామపి. ఆత్మదృష్ట్యాదీనాఞ్చ
నిత్యత్వం ప్రసిద్ధమేవలోకే - వదతిహ్యుద్ధృతచక్షుః స్వప్నేఽ
ద్యమయా భ్రాతాదృష్టఇతి, తథాఽవగతబాధిర్యః స్వప్నే శ్రు
తోమన్త్రోఽద్యేత్యాది,. యదిచక్షుస్సంయోగజైవాత్మనో నిత్య
దృష్టిస్తన్నాశేన శ్యేత-తదోద్ధృతచక్షుః స్వప్నే నీలపీతాదీన్నప
శ్యేత్, * నహి ద్రష్టుర్దృష్టే రిత్యాద్యాచ శ్రుతి రనుపపన్నా
స్యాత్,. * తచ్చక్షుః పురుషేయేనస్వప్నం పశ్యతీత్యాద్యాచ

ఆ. చక్షుర్దృష్టేరనిత్యత్వమిత్యుపలక్షణం. ఆత్మదృష్టేర్నిత్యత్వం ప్రసిద్ధమిత్యపి ద్రష్ట
వ్యం. (తథాచ శ్రుతిమత్యాదీనామపీతి) నిత్యత్వమనిత్యత్వఞ్చ ప్రసిద్ధమిత్యను
షఙ్గః. ఆత్మదృష్ట్యాదీనాం నిత్యత్వే హేత్వన్తరమాహ (ఆత్మదృష్ట్యాదీనాంచేతి)
స్వప్నే చక్షుషోఽభావేఽపి దృష్టేస్సత్త్వాత్ నానచక్షుర్జన్యేతినిత్యైవేత్యర్థః చ
క్షుఃస్వప్నేఽప్యనుపరతమితి యదికశ్చిద్బ్రూయాత్- తం ప్రత్యుక్తముద్ధృత చ
క్షురితి. తస్య చక్షుస్సత్త్వాశఙ్కైవనాస్తీత్యర్థః. (అవగతేతి) అవగతం- నిశ్చితం
బాధిర్యంయస్యేత్యర్థః. నచ స్వప్నేదృష్ట్యాదే శ్చక్షురాద్యజన్యత్వాత్ కథందృష్టి
శ్రుత్యాదిశబ్దవాచ్యత్వమితివాచ్యం- రూపాదివిషయకాపరోక్షజ్ఞానస్యైవదృష్ట్యా
దిశబ్దవాచ్యత్వాదితిభావః. ఉక్తమర్థంవిపర్యయే బాధకోక్త్యాద్రఢయతి (యదీతి)
(నపశ్యేదితి) దర్శనహేతోశ్చక్షుషోఽభావాదిత్యర్థః. నచేదందర్శనంస్మృతిరితి
వాచ్యం- తథాసతిసన్నిహితత్వేనాపరోక్షావభాసోనస్యాత్. నచ తదంశే భ్రమఇ
తివాచ్యం- బాధకాభావాత్. పూర్వమననుభూత భ్రాత్రాదిదర్శనంచనస్యాదితిభా
వః. ఇదముపలక్షణం. సుఖమహమస్వాప్సమితిపరామర్శహేతుభూతస్సుషుప్తికా
లీనానుభవోఽపి నిత్యోఽభ్యుపగన్తవ్యః - తదానీంసర్వకరణానామభావేనానిత్యా
నుభవాభావాదిత్యపిద్రష్టవ్యం. న కేవలం ప్రత్యక్షస్యానుపపత్తిః- శ్రుతిరప్యనుపప
న్నాస్యాదిత్యాహ (నహిద్రష్టురితి) * నహిశ్రోతుః శ్రుతేర్విపరిలోపోవిద్యత
ఇత్యాద్యాఇత్యాద్యాచేత్యనేనగృహ్యతే. (తచ్చక్షురితి) చష్టేఇతిచక్షుః- ద్రష్టా.
సాక్షీ. పురుషే- ఆత్మని. శరీరేవా. యేనస్వప్నంపశ్యతి- తచ్చక్షుః- సాక్షీ. (ఇత్యా
ద్యాచ శ్రుతిరితి) అనుపపన్నాస్యాదిత్యనుషఙ్గః. *స్వప్నాన్తంజాగరితాన్తంచఉ

శం శ్రుతిః. నిత్యాత్మదృష్టిర్బాహ్యా నిత్యదృష్టేర్గ్రాహికా. బాహ్యా దృష్టిశ్చోపజనాపాయాద్యనిత్యధర్మవత్త్వాద్గ్రాహికాయా ఆత్మదృష్టేస్తద్వదవభాసత్వం. అతోఽనిత్యత్వాది భ్రాన్తినిమిత్తం లోకస్యేత్యయుక్తం. యథా భ్రమణాది ధర్మవదలాతాది వస్తువిషయేదృష్టిరపి భ్రమతీవ-తద్వత్. తథాచశ్రుతిః * ధ్యాయతీవలేలాయతీవేతి. తస్మాదాత్మదృష్టేర్నిత్యత్వాన్న యౌగపద్యమయౌగపద్యంవాస్తి. బాహ్యానిత్యదృష్ట్యుపాధివశాత్ లోకస్య తార్కికాణాంచాగమసమ్ప్రదాయవర్జితత్వాదనిత్యా ఆత్మనోదృ

ఆ భాష్యేనానుపశ్యతీత్యాదిరాద్యశఙ్కా: నన్వాత్మదృష్టేర్నిత్యత్వే కథం తత్రానిత్యత్వప్రతీతిః, కథంవా లోకస్యానిత్యైవసర్వాపిదృష్టిరితినిశ్చయ, శ్చేత్యాశఙ్క్య- గ్రాహ్యా నిత్యదృష్టిగతమనిత్యత్వాది సర్వం గ్రాహికాయాం నిత్యదృష్టావాభాసతే- గ్రాహ్యాయఃపిణ్డగతవర్తులత్వాదిధర్మాణాం గ్రాహకాగ్న్యాదావాభాసదర్శనాత్. అతోలోకస్య తథాప్రతీతిరుపపద్యత ఇత్యాహ (నిత్యేత్యాదినా) (తద్వదవభాసత్వమితి) గ్రాహ్యావదవభాసమానత్వ మిత్యర్థః గ్రాహ్యధర్మస్య గ్రాహకే భానందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (యథా భ్రమణాదీతి) ఆదిశబ్దేనగమనాదిగృహ్యతే. ద్వితీయేన ధావత్ పత్న్యాది. (ధ్యాయతీవేతి) గ్రాహ్యబుద్ధిగతం ధ్యానాదికం గ్రాహకే సాక్షిణిభాసత ఇతి శ్రుత్యర్థః ఏవంచయత్పూర్వవాదినాయుగపదనేకజ్ఞానోత్పత్తిః ప్రత్యక్షవిరుద్ధాస్యాదిత్యుక్తం- తత్ పరిహృతమిత్యాహ (తస్మాదితి) తస్మాదిత్యస్యార్థమాహ (ఆత్మదృష్టేరితి) అనేకనిరూపితత్వాద్యౌగపద్యస్య, తదభావరూపత్వాదయౌగపద్యస్యైక, కస్యాందృష్టౌ తదుభయమపినాస్తీత్యర్థః నన్వాత్మదృష్టేర్నిత్యత్వే కథం పరీక్షకుశలానాం నైయాయికానాం సర్వస్యచభ్రమః స్యాదిత్యాశఙ్క్య * నరేణావరేణ ప్రోక్తఏష సువిజ్ఞేయో బహుధాచిన్త్యమానః *నైషాతర్కేణమతిరాపనేయా ప్రోక్తాఽన్యేనైవసుజ్ఞానాయప్రేష్ఠేత్యాదిశ్రుతేః స్వబుద్ధ్యాజ్ఞాతుమశక్యత్వావగమాత్, సమ్ప్రదాయపరమ్పరయైవజ్ఞాతవ్యత్వావగమా, చ్చ తేషాం తద్రహితత్వాద్భ్రమోయుక్త ఇత్యాహ (బాహ్యానిత్యేతి) న కేవలంజ్ఞానభేదకల్పనైవ తేషాంభ్రమః- కిన్త్వాత్మభేదకల్పనాప్యేతన్మూలోభ్రమ

శం. ష్టిరితి భ్రాన్తిరుపపన్నైవ. జీవేశ్వరపరమాత్మభేదకల్పనా చైతన్ని మిత్తైవ. తథాఽస్తి, నాస్తి, అస్తినాస్తీ, త్యాద్యాశ్చ యావన్తో వాఙ్మనసయోర్భేదా యత్రైకం భవన్తి- తద్విషయాయాః నిత్యాయాః దృష్టేర్నిర్విశేషాయాః. అస్తినాస్త్యేకం నానా, గుణవదగుణం, జానాతి న జానాతి, క్రియావదక్రియం, ఫలవదఫలం, సబీ

ఆ. ఏవేత్యాహ (జీవేశ్వరేతి) (ఏతన్నిమిత్తైవేతి) జ్ఞానానిత్యత్వ తద్భేదకల్పనా నిమిత్తైవ. నిత్యానిత్యజ్ఞానవతోర్జీవేశ్వరయోః, క్వచిత్రజ్ఞానవతాఞ్చ జీవానాం, పరమాత్మన, శ్చైకత్వం న సమ్భవతీతి యుక్త్యాభాసేన తద్భేదకల్పనాదిత్యర్థః కిఞ్చ- * ఆత్మనైవాయం జ్యోతిషాస్తే * అయమాత్మా బ్రహ్మ సర్వానుభూః * ప్రజ్ఞానఘన ఏవేత్యాదిశ్రుతిభ్య ఆత్మన ఏవ నిత్యదృష్టిరూపత్వా, దాత్మనశ్చ * సర్వాః ప్రజాయత్రైకం భవన్తీత్యాదినా సర్వకల్పనానాం తన్మాత్రత్వేన తద్వ్యతిరేకేణాభావోక్తేర్నిర్విశేషత్వా, త్తద్రూపాయా అపి దృష్టేర్నిర్విశేషత్వాత్తస్యామస్తీత్యాద్యాస్సర్వాః కల్పనాః భ్రాన్తినిమిత్తా ఏవేత్యాహ (తథాఽస్తీతి) యావన్తో వా గ్భేదాః నామవిశేషాః, మనసో భేదరూపవిశేషా,శ్చ యత్రాత్మన్యేకం భవన్తి * సర్వే వేదా యత్రైకం భవన్తి సర్వాః ప్రజా యత్రైకం భవన్తీత్యాదిశ్రుతేః - తద్విషయాయాః- తత్స్వరూపాయాః అత ఏవ నిత్యాయాః నిర్విశేషాయాః దృష్టేః అస్తీత్యాదికల్పనా ఆస్తికానాం, నాస్తీతి కల్పనా శూన్యవాదినాం, అస్తినాస్తీతి కల్పనా. దిగమ్బరాణాం, అన్యేషాఞ్చ యథా యథం సావయవత్వాదికల్పనా, సా సర్వాపి తథా- భ్రాన్తినిమిత్తైవేతి పూర్వేణాన్వయః. నను తేతే తార్కికా ఆత్మనోఽస్తిత్వాదీన్ తర్కేణ సాధయన్తి- అతో న తేషాం భ్రాన్తినిమిత్తత్వమిత్యాశఙ్క్య శ్రుతివిరుద్ధత్వా, దసఙ్గే ఆత్మన్యనుపపత్తే, స్తేషాం కల్పనానాం సత్త్వే మోక్షానుపపత్తే, శ్చ తేషాం తార్కికాణాం కల్పనా న ప్రమాణపథమారోహతీత్యాహ (అస్తినాస్తీతి) సుషుప్తౌ న జానాత్య, న్యత్ర జానాతీ, తి కాదాచిత్కజ్ఞానవత్త్వకల్పనా వైశేషికాదీనాం. ఆత్మా పరలోకం ప్రతిగచ్ఛతీతి కేషాఞ్చిత్ క్రియావత్త్వకల్పనా. ఇహైవ స్థిత్వా శరీరాన్తరం గృహ్ణాతీత్యన్యేషాం. దేహాత్మవాదే క్షణికవిజ్ఞానవాదే వా అఫలం- పరలోకస్థాయినోఽభావాత్. అన్యేషాం ఫలవత్. దేహాత్మ క్షణికవాదిపక్షే ఏవ కర్మతద్వాసనానామాశ్రయాభావాత్ పరలోకే నిర్బీజం. నిత్యాత్మవాది

శం. జం నిర్బీజం, సుఖం దుఃఖం, మధ్యమమమధ్యమం, శూన్యమశూన్యం, పరోఽయమహమన్య, ఇతి వా సర్వవాక్ప్రత్యయాగోచరే పరే యో వికల్పయితుమిచ్ఛతి – స నూనం ఖమపి చర్మవద్వేష్టయితుమిచ్ఛతి, సోపానమివ చ పద్భ్యామారోఢుమిచ్ఛతి, జలే ఖే చ మీనానాం వయసాం చ పదం దిదృక్షతే, – * నేతి నేతి * యతో వాచో నివర్తన్త ఇత్యాది శ్రుతిభ్యః, * కోఽద్ధా వేదేత్యాది మన్త్రవర్ణాత్,. కథం తర్హి తస్య సమ ఆత్మేతి వేదనం. బ్రూహి కేన ప్రకారేణ తమహం సమ ఆత్మేతి విద్యాం. అత్రాఖ్యాయికామాచక్షతే- కశ్చిత్కిల మనుష్యో ముగ్ధః కైశ్చిదుక్తః కస్మింశ్చిదపరాధే సతి ధిక్

ఆ. సాంసబీజం. (దుఃఖం) అసుఖరూపం వైశేషికాదివాదే. యద్వా- విజ్ఞానవాదే సోపప్లవచిత్తసన్తతిరూపస్య సంసారిణో హేయత్వాఙ్గీకారాద్దుఃఖరూపత్వమాత్మనః. శరీరమధ్యవర్తత ఇతి దిగమ్బరాణాం మతే. అన్యేషాం తు తద్బహిరప్యస్తీత్యమధ్యమం. (పరోఽయమితి) మత్తః పరోఽయం, అహం తతోఽన్య, ఇతి ప్రత్యక్పరాగ్భేదాదికల్పనా. అస్తీత్యాద్యాః పరోఽయమహమన్య ఇత్యన్తాః కల్పనాః వాక్ప్రత్యయాగోచరే - వాఙ్మనసాగోచరే యో వికల్పయితుమిచ్ఛతీత్యన్వయః (ఆరోఢుమితి) అత్ర ఖమిత్యనుషజ్యతే జలే మీనానాం, ఖే వయసామిత్యన్వయః. వాఙ్మనసభేదా ఆత్మని న సన్తి- తదగోచరత్వాదిత్యత్ర క్రమేణ శ్రుతిద్వయమాహ (నేతి నేతీతి) వాఙ్మనసాగోచరత్వే శ్రుత్యన్తరమాహ (కోఽద్ధేతి) అద్ధా- సాక్షాద్వేదేతి మనోగోచరత్వం, క ఇహ ప్రవోచదితి వాగ్గోచరత్వం, చ నిషేధతీత్యర్థః. వాఙ్మనసాగోచరత్వే శ్రవణమననయోరసమ్భవాదాత్మనో వేదనం న సమ్భవతీతి శఙ్కతే (కథమితి) తర్హి మమాస్యాత్మవేదనమిత్యాశఙ్క్య శ్రుతేరసతి శఙ్క్యత్వాదాత్మవేదననిషేధాయోగాత్ శ్రోతాయం పృచ్ఛామీత్యాహ (బ్రూహీతి) కేన ప్రకారేణ సమ ఆత్మేతి విద్యాం - తం ప్రకారం బ్రూహీత్యన్వయః. * నేతి నేతీత్యాది శ్రుత్యుదాహరణేనేతరనిషేధేనైవ తస్య స్వప్రకాశస్య బోధ ఇతి వేదనప్రకారస్యోక్తత్వాత్, ప్రకారాన్తరస్యాత్రాభావాదనేనైవ ప్రకారేణావిషయతయా వేదితవ్య ఇతి మత్వా సాపహాసముత్తరమాహ (అత్రాఖ్యాయికామితి) (ముగ్ధ ఇతి) మూఢ ఇత్యర్థః. (స్థావరా

శం. త్వంనాసిమనుష్యఇతి. సముగ్ధతయాఆత్మనోమనుష్యత్వంప్రత్య
యితుం కశ్చిదుపేత్యాహబ్రవీతుభవాన్ కోఽహమస్మీతి. సత
స్య ముగ్ధతాం జ్ఞాత్వాఆహక్రమేణ బోధయిష్యామీతి. స్థావరా
ద్యాత్మభావమపోహ్యనత్వమమనుష్యఇత్యుక్త్వా ఉపరరామ. ము
గ్ధఃసతంప్రత్యాహభవాన్ మాంబోధయితుం ప్రవృత్తస్తూష్ణీం
బభూవ- కింనబోధయతీతి. తాదృగేవ తద్భవతోవచనం. నాస్య
మనుష్యఇత్యుక్తే మనుష్యత్వమాత్మనో నప్రతిపద్యతేయః- సక
థం మనుష్యోఽసీత్యుక్తేఽపి మనుష్యత్వమాత్మనః ప్రతిపద్యేత.
తస్మాద్యథాశాస్త్రోపదేశఏవాత్మావబోధవిధిః-నాన్యః. నహ్యగ్నే
ర్దాహ్యం తృణాద్యన్యేన కేనచిద్దగ్ధుంశక్యం. అతఏవశాస్త్రం ఆ
త్మస్వరూపంబోధయితుం ప్రవృత్తంసదమనుష్యత్వప్రతిషేధనే
నైవ * నేతినేతీత్యుక్త్వోపరరామ. తథా * అనన్తరమబాహ్య
మయమాత్మాబ్రహ్మసర్వానుభూరిత్యనుశాసనం * తత్త్వమసి

ఆ. దీతి) నత్వం స్థావరాదిరూపఇత్యుక్తేస్త్వత్వర్థః. నన్వితరనిషేధేన తద్భేదేజ్ఞాతేఽపి
త్వమేవంభూతఇత్యనభిధానే అహమేవంభూతఇతి జ్ఞానాభావాత్తదర్థం విధిముఖేన
బోధనంకార్యం. అత ఆహ (నాసీతి) అపరోక్షతయా ప్రతీయమానవస్తుని వి
పర్యయేణ గృహీతే విపర్యయనిరాసమాత్రే యత్నః కార్యః. నతు స్వరూపబోధే-
తస్య స్వయమేవప్రతీతేః. తథాపిచేన్న బోద్ధుం శక్నోతి - తర్హి మూఢత్వాదుప
దేశానర్హఏవ సఇత్యర్థః. అతః ప్రకృతేఆత్మనోనిత్యాపరోక్షస్యాహంమనుష్యఇత్యా
దినాఆరోపాత్తద్రూపేణ ప్రతీతేస్తస్య * నేతినేతి * యతోవాచోనివర్తన్తఇతీత
రనిషేధకృతేస్వప్రకాశస్యనియమేన ప్రతీతిసమ్భవాదయమేవోపదేశప్రకారః-
నాన్యఇత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) నను శాస్త్రం వినాప్యన్యతో విధిముఖేనా
త్మావబోధోఽస్తీత్యతఆహ (నహ్యగ్నేరితి) శాస్త్రైక సమధిగమ్యత్వాదాత్మనో
నహేత్వన్తరేణ బోధస్సమ్భవతీత్యర్థః. శాస్త్రీయోఽప్యవబోధప్రకారోఽయమే
వ- నాన్యఇతీతరనిషేధమాత్రేణోపరమాన్నిశ్చీయతఇత్యాహ (అతఏవేతి) *ఇ
త్యనుశాసనమితి పదేనార్థాదనుశాసనాన్తరనిషేధా దప్యేవమేవేత్యాహ (తథాన
న్తరమితి) * తత్త్వమసీత్యత్రాపి తత్పదార్థ సామానాధికరణ్యేన త్వంపదార్థే *
ర్త్యత్వాదినిషేధేనైవ తస్య బ్రహ్మత్వబోధఇత్యాహ (తత్త్వమసీతి)* తత్రైన

౧౦ * యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేదిత్యేవ
మాద్యపి. యావదయమేవం యథోక్తమిమమాత్మానం న వేత్తి-
తావదయం బాహ్యానిత్యదృష్టిలక్షణముపాధిమాత్మత్వేనోపే
త్యావిద్యయోపాధిధర్మానాత్మనో మన్యమానో బ్రహ్మాదిస్తమ్బప
ర్యన్తేషు దేవతిర్యఙ్నరయస్థానేషు పునఃపునరావర్తమానోఽవి
ద్యాకామకర్మవశాత్ సంసరతి.........................*

ఇతి శ్రీగోవిన్ద భగవత్పూజ్య పాదశిష్యస్య
పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ
ఐతరేయోపనిషద్భాష్యే, ప్రథమాధ్యాయభాష్యమ్.
ఓమ్ తత్సత్.

ఆ. కంపశ్యేదితి దర్శనక్రియాకర్మత్వనిషేధాదప్యవేద్యతయైవాత్మనో జ్ఞానమిత్యాహ
(యత్ర త్వస్యేతి) (ఏవమాద్యపీతి) వేద్యత్వంనిషేధతీతి శేషః. తస్మాదాత్మనః
కర్తృత్వాది ధర్మవత్తయా ప్రమాణేన జ్ఞాతుమశక్యత్వాత్తద్ధర్మవత్త్వప్రతీతేరజ్ఞాన
మూలత్వేన భ్రమత్వాత్ సంసారిత్వేన ప్రతీతస్య వస్తుతో బ్రహ్మమాత్రత్వాదనేనై
వన్యాయేనేశ్వరస్యాపి సర్వజ్ఞత్వాదేరౌపాధికత్వేన భ్రమత్వాద్భేదమానాభావాత్త
స్యాపి వస్తుతో బ్రహ్మమాత్రత్వాత్, స్వతన్త్రయఆత్మానః- కిన్త్వాత్మైకఏవాఖణ్డైకరస
ఇత్యభిప్రేత్య- ఏవంభూతస్య కథం సంసారప్రతీతిరిత్యాశఙ్క్యాత్మనః సంసార
స్యాజ్ఞానతదౌపాధికత్వముత్తరాధ్యాయసఙ్గత్యుపయోగితయాఽఽహ (యావద
యమితి) (బాహ్యానిత్యదృష్టిలక్షణమితి) ప్రత్యగాత్మనో బాహ్యమన్తఃకరణ
వృత్తిం. వృత్తివృత్తిమతోరభేదాదన్తఃకరణమిత్యర్థః ....*

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య
శ్రీమద్భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం - ఐతరేయోపనిషద్భాష్య టీకాయాం
ప్రథమాధ్యాయభాష్యటీకా.
ఓమ్ తత్సత్.

శ్రీ

ఐతరేయోపనిషత్.

ద్వితీయాధ్యాయే - ప్రథమః ఖణ్డః.

ఉ— పురుషే హ వా అయమాదితో గర్భో భవతి

శం. సఏవం సంసరన్నాత్తదేహేన్ద్రియ సఙ్ఘాతం త్యజతి, త్యక్త్వాఽన్యముపాదత్తే. పునఃపునరేవమేవ నదీస్రోతోవజ్జన్మమరణప్రబన్ధావిచ్ఛేదేన వర్తమానః కాభిరవస్థాభిర్వర్తత ఇత్యేతమర్థం దర్శయన్త్యాహ శ్రుతిః వైరాగ్యహేతోః. అయమేవ - అవిద్యాకామకర్మవాన్. యజ్ఞాదికర్మకృత్వా అస్మాల్లోకాద్ధూమాది క్రమేణ చన్ద్రమసం ప్రాప్య క్షీణకర్మా వృష్ట్యాది క్రమేణేమంలోకం ప్రాప్యాన్నభూతః పురుషాగ్నౌ హుతః తస్మిన్ పురుషే హ

ఆ. ఏవమధ్యారోపాపవాదాభ్యామాత్మతత్త్వం నిరూప్య ఉక్తాత్మతత్త్వజ్ఞానే వైరాగ్యం హేతురితి తదర్థం జీవావస్థాః ప్రపఞ్చయన్ద్వారాత్ * తస్య త్రయ ఆవసథా ఇత్యుపక్షిప్తం శరీరత్రయఞ్చ ప్రపఞ్చయితుం పఞ్చమాధ్యాయమవతారయన్ భూమికాం కరోతి (సఏవమితి) యావదయమిత్యారభ్యాపాఉత్తరాధ్యాయస్యభూమికా. ఇదానీ మధ్యాయమవతారయతి (సఏవమితి) (ఇత్యేతమర్థమితి) ఇతిజిజ్ఞాసాయామవస్థారూపమేతమర్థమిత్యర్థః. (వైరాగ్యహేతోరితి) వైరాగ్యార్థమిత్యర్థః. జీవావస్థారూపస్య జన్మత్రయస్యాత్యన్తబీభత్సరూపత్వాత్ తద్విచారేణ వైరాగ్యంభవతీతిభావః. పురుషే హ వా అయమిత్యత్రేదం శబ్దార్థమాహ (అయమిత్యాదినా) మోక్షమార్గాసంవిదార్యప్రవిశ్యస్థితః- సోఽయమిత్యుచ్యత ఇత్యర్థః. (యజ్ఞాదీతి) * అథయఇమే గ్రామే ఇష్టాపూర్తేదత్తమిత్యుపాసతే తేధూమమభిసమ్భవన్తీత్యాదినా పఞ్చాగ్నివిద్యాయామయమర్థః ప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః. (అన్నభూతఇతి) వ్రీహ్యాద్యన్నసంశ్లిష్టః. (పురుషాగ్నౌహుతః) పురుషేణ భక్షిత ఇత్యర్థః. (తస్మిన్నితి) యేన పురుషేణ భక్షితః- తస్మిన్నిత్యర్థః. పురుషే హ వా అయం- సంసారీ ఆదితః- ప్రథమతః. స్త్రీగర్భప్రవేశాత్ పూర్వం గర్భో భవతీతి ప్రథమమన్వయః. పురుషే స్త్రియామివ గర్భో నదృశ్యతే ఇత్యాశఙ్క్య భక్షితస్యా

ఉ— యదేతద్రేతస్తదేతత్సర్వేభ్యోఽఙ్గేభ్యస్తేజః సమ్భృ
తమాత్మన్యేవాత్మానం బిభర్తి తద్యదా స్త్రియాం

శం. వై అయం- సంసారీ రసాదిక్రమేణాదితః- ప్రథమం రేతోరూపేణ గర్భీభవతీతి- తదాహ- యదేతత్ పురుషే రేతః- తేన రూపేణేతి. తచ్చైతద్రేతోఽన్నమయస్య పిణ్డస్య సర్వేభ్యః అఙ్గేభ్యో రసాదిలక్షణేభ్యస్తేజః- సారరూపం శరీరస్య సమ్భృతం - పరినిష్పన్నం. తత్ పురుషస్యాత్మభూతత్వాదాత్మా. తమాత్మానం- రేతోరూపేణగర్భీభూతం. ఆత్మానమాత్మన్యేవ- స్వశరీరేఏవబిభర్తి- ధారయతి. తత్- రేతో యదా- యస్మిన్కాలే. భార్యా ఋతుమతీ. తస్యాం యోషాఽగ్నౌ స్త్రియాం సిఞ్చత్యుపగచ్ఛన్- అథ- త

ఆ. న్నస్య రసాదిక్రమేణ రేతోరూపేణపరిణామే సతి తత్సంశ్లిష్టస్యాపి తత్రైవ రేతస్సంశ్లేషేణ రేతోభావే సతి తేన రూపేణ పురుషస్య శరీరే విద్యమానత్వస్య సగర్భ ఇత్యాహ (రసాదీతి) రసాదీత్యాది శబ్దేన శోణితమాంసాదిగృహ్యతే. రసాదిక్రమేణ యదేతత్ పురుషే రేతః- తేన రేతోరూపేణగర్భీభవతీతియత్- తదాహేతిపశ్చాదన్వయః కార్యః. నను తస్య గర్భత్వమప్రసిద్ధమిత్యాశఙ్క్య స్త్రియేవ తస్యపురుషేణ భృతత్వాద్గార్భ్యావృత్త్యా గర్భత్వమితివక్తుం తదేతదిత్యాది బిభర్తీత్యన్తంవాక్యం తద్వ్యాచష్టే (తచ్చైతదితి) (రసాదిలక్షణేభ్య ఇతి) రసాదిధాతుసముదాయరూపత్వాచ్ఛరీరస్య తేషాం తదవయవత్వం. చరమధాతుత్వాచ్చ రేతసశ్శరీరస్య సారరూపత్వంచేత్యర్థః. (ఆత్మభూతత్వాదితి) ఆత్మాభిమానవిషయశరీరభూతత్వాత్. తమాత్మానం గర్భీభూతం- బిభర్తీతివక్ష్యమాణానుషఙ్గేణవాక్యం పూరణీయం. ఉక్తమర్థం శ్రుత్యక్షరారూఢంకరోతి (ఆత్మానమాత్మనీతి) అత ఆత్మానమిత్యస్య నపునరుక్తిదోషః. ఏవం పితృశరీరరూపమావసథం, తత్ర రేతోరూపేణావస్థానం, చోక్త్వా మాతృదేహరూపావసథం, తత్ర గర్భరూపేణావస్థానం, చ దర్శయితుం పితృశరీరాన్నిర్గమనరూపం జన్మదర్శయతి (తద్రేత ఇతి) యదేత్యుక్తం కాలంవిశదయతి (భార్యేతి) పఞ్చాగ్నివిద్యాయాం * యోషావావ గౌతమాగ్నిరిత్యాదినాఽయమర్థో దర్శిత ఇతివక్తుం యోషాగ్నావిత్యుక్తం (ఉపగచ్ఛ

ఉ— సిఞ్చత్యథైతజ్జనయతి తదస్య ప్రథమంజన్మ॥ ··· ౧

ఇతి ప్రథమఃఖణ్డః.

తత్ స్త్రియా ఆత్మభూయం గచ్ఛతి యథా స్వమఙ్గం తథా తస్మాదేనాంనహినస్తిసాస్యైతమాత్మానమత్రగతంభావయతి॥ ౧

శం. థైతత్-రేతఆత్మనోగర్భభూతంజనయతిపితా. తత్-అస్యపురుషస్య స్థానాన్నిర్గమనం రేతస్సేకకాలే రేతోరూపేణాస్య-సంసారిణఃప్రథమంజన్మ- ప్రథమావస్థాభివ్యక్తిః. తదేతదుక్తం పురస్తాత్ *అసావాత్మాఽముమాత్మానమిత్యాదినా. ······ ౧

ఇతి ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

తత్-రేతోయస్యాం స్త్రియాంసిక్తంసత్- తస్యా ఆత్మభూయం-ఆత్మావ్యతిరేకతాం యథాపితుః- ఏవంగచ్ఛతి- ప్రాప్నోతి. యథాస్వమఙ్గం- స్తనాది. తథా- తద్వదేవ. తస్మాద్ధేతోరేనాం- మాతరంసగర్భాంనహినస్తిపిటకాదివత్. యస్మాత్ స్తనాది స్వాఙ్గవదాత్మభూయంగతం- తస్మాన్నహినస్తి- నబాధత ఇత్యర్థః. సా-అన్తర్వత్నీఏతమస్య- భర్తురాత్మానమత్ర-ఆత్మనఉద

ఆ. న్నితి) భార్యాం సఞ్జచ్ఛన్నిత్యర్థః అస్యరేతోరూపేణ స్థానాన్నిర్గమన మిత్యన్వయః. రేతో భార్యాయాంసిఞ్చతీత్యత్రవాక్యాన్తరంసంవాదయతి (తదేతదితి) అసావాత్మా- పురుషః అముమాత్మానం- స్వీయం రేతోరూపమాత్మానంఅస్మైఆత్మనే- భార్యారూపాయసఞ్జచ్ఛతీత్యర్థః.................... ౧

ఇతి ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

నను స్త్రీశరీరే ప్రవిష్టంపురుషస్యరేతః స్త్రియాఉపద్రవకారిస్యాత్ శరీరలగ్నబాణవదిత్యాశఙ్క్యోక్తం తత్ స్త్రియాఇత్యాది. తదేతద్వ్యాచష్టే (తద్రేతోయస్యామితి) పిటకాః- వ్రణరూపగ్రన్థివిశేషాః. తద్వన్నహినస్తీతివ్యతిరేకేణ దృష్టాన్తః అక్షరార్థముక్త్వా పిణ్డితార్థమాహ (యస్మాదితి) అత్రప్రసఙ్గాత్ స్త్రియాసావధానేన గర్భరక్షణం కర్తవ్యమితివిధత్తె (నేతి) భావయతి- భావ

ఉ— సాభావయిత్రీ భావయితవ్యా భవతి తం స్త్రీ గర్భం బిభర్తి సోఽగ్ర ఏవ కుమారం జన్మనోఽగ్రేఽధి భావయతి స యత్ కుమారం జన్మనోఽగ్రేఽధిభావయత్యాత్మా

శం. రే ప్రవిష్టం- గతం బుద్ధ్వా భావయతి- వర్ధయతి. పరిపాలయతి గర్భవిరుద్ధాశనాది పరిహార మనుకూలాశనా ద్యుపయోగం చ కుర్వతీ. ౧

సా భావయిత్రీ- వర్ధయిత్రీ భర్తురాత్మనో గర్భభూతస్య భావయితవ్యా- రక్షయితవ్యా చ భర్త్రా భవతి. న హ్యుపకార ప్రత్యుపకారమన్తరేణ లోకే కస్య చిత్ కేన చిత్ సమ్బన్ధ ఉపపద్యతే. తం గర్భం స్త్రీ యథోక్తేన గర్భధారణవిధానేన బిభర్తి- ధారయతి. ప్రాగ్జన్మనః; సః- పితా అగ్ర ఏవ- పూర్వమేవ. కుమారం జాతమాత్రం, జన్మనోఽధి- ఊర్ధ్వం జన్మనః. జాతం కుమారం, జాతకర్మాదినా భావయతి. సః- పితా యత్ పుత్రం జాతకర్మాదినా యద్భావయతి- తదాత్మానమేవ భావయతి. పితురాత్మైవ హి పుత్రరూపేణ జాయతే. త

ఆ. యేదిత్యర్థః. పాలనోపాయమాహ (గర్భవిరుద్ధేతి) ౧

తస్యాప్యన్తర్వత్న్యా రక్షణం విధత్తే (సాభావయిత్రీతి) చశబ్దస్యైవేత్యత్ర సమ్బన్ధః. సాపీత్యర్థః. తస్యా భావయితవ్యత్వే హేతుమాహ (న హీతి) స్త్రీపురుషయోః పరస్పరోపకారకత్వముక్త్వా తయోః పుత్రసాధ్యవక్ష్యమాణపుణ్యకర్మప్రతినిధిత్వరూపప్రత్యుపకారసిద్ధ్యర్థం పుత్రం ప్రత్యుపకారకత్వమాహ (తమితి) అగ్ర ఇత్యత్రైవశబ్దో జన్మనః పూర్వకాలం వదతి. ద్వితీయో జననకాలం, అధిశబ్దోఽనన్తర కాలం వదతీతి వ్యాచష్టే (ప్రాగ్జన్మన ఇత్యాదినా) పూర్వమేవేత్యస్య వివరణమాహ (జాతమాత్రమితి) జాయమానమిత్యర్థః (జాతకర్మాదినేతి) జన్మనః ప్రాక్ సీమన్తాదినా, జననకాలే సుఖనిష్క్రమణార్థం మన్త్రజలప్రోక్షణాదినా, అనన్తరం జాతకర్మాదినే, త్యర్థః పిత్రా జాతకర్మాదికం కర్తవ్యమిత్యభిధాయ తత్ స్తౌతి (స పితేతి) (ప్రవిశతీత్యాదీతి) * గర్భో భూత్వా స మాతరం। తస్యాం పునర్నవో భూత్వా దశమే మాసి జాయత ఇతి మన్త్రశేషః మోక్షప్రకరణే పుత్రోత్పాదనస్య

౬— నమేవ తద్భావయత్యేషాంలోకానాంసన్తత్యాఏవం
సన్తతాహీమేలోకాస్తదస్య ద్వితీయంజన్మ॥ ... ౨

ఇతి ద్వితీయఃఖణ్డః.

శం. థాహ్యుక్తం * పతిర్జాయాంప్రవిశతీత్యాది. తత్కిమర్థమాత్మానం పుత్రరూపేణ జనయిత్వాభావయతి. ఉచ్యతే (ఏషాంలోకానాంసన్తత్యై) అవిచ్ఛేదాయేత్యర్థః. విచ్ఛిద్యేరన్హీమే లోకాః పుత్రోత్పాదనాది యదినకుర్యుః. తేచ పుత్రోత్పాదనాదికర్మావిచ్ఛేదేనైవసన్తతాహిప్రబన్ధరూపేణవర్తన్తే యస్మాదిమేలోకాః- తస్మాత్తదవిచ్ఛేదాయతత్కర్తవ్యం. నమోక్షాయేత్యర్థః. తదస్య- సంసారిణఃపుంసః కుమారరూపేణ మాతురుదరాద్యన్నిర్గమనం - తత్ రేతోరూపాపేక్షయా ద్వితీయంజన్మ-ద్వితీయావస్థాభివ్యక్తిః. ౨

ఇతి ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ. విధానాత్పుత్రోత్పాదనంమోక్షసాధనమిత్యభిప్రాయేణపృచ్ఛతి (తత్కిమర్థమితి) * నకర్మణానప్రజయేత్యాదిశ్రుతేర్మోక్షప్రకరణేపుత్రోత్పాదనోక్తిర్వైరాగ్యార్థేత్యభిప్రేత్యప్రకృత శ్రుత్యోత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) అత్ర లోకశబ్దేనలోకసాధనీభూతాఃపుత్రపౌత్రాదయోగృహ్యన్తే. తేషాం సన్తత్యైఇత్యర్థః. పుత్రోత్పాదనేనైవోక్తానాం లోకానాంసన్తతత్వంప్రసిద్ధమితివక్తుమేవం సన్తతాహీతివాక్యంవ్యాచష్టే (తేచేతి) స్వేనపుత్రోత్పాదనేవిధిశఃకృతేసతి స్వపుత్రోఽపి తథా, తత్పుత్రోఽపితథే, త్యేవం లోకసన్తతిర్భవతీత్యర్థః. పుత్రోత్పాదనస్య లోకసన్తతిరేవ ప్రయోజనమితివదన్త్యాశ్రుత్యా తస్య మోక్షసాధనత్వం నిరస్తమిత్యాహ (నమోక్షాయేత్యర్థఇతి) ఏవం ప్రసఙ్గాద్గర్భధారణాదివిధిముక్త్వాప్రకృత వైరాగ్యార్థం ద్వితీయంజన్మదర్శయతి (తదస్యేతి) ... ౨

ఇతి ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

ఉ— సోఽస్యాయమాత్మా పుణ్యేభ్యః కర్మభ్యః ప్రతిని
ధీయతే అథాస్యాయమితర ఆత్మా కృతకృత్యో వయోగతః

శం. అస్య- పితుః సోఽయం- పుత్రః ఆత్మా పుణ్యేభ్యః - శాస్త్రోక్తేభ్యః కర్మభ్యః- కర్మనిష్పాదనార్థం ప్రతినిధీయతే- పితుఃస్థానే. పిత్రా యత్కర్తవ్యం- తత్కరణాయ ప్రతినిధీయత ఇత్యర్థః. తథా చ సమ్ప్రత్తివిద్యాయాం వాజసనేయకే పిత్రాఽనుశిష్టోఽహం బ్రహ్మాహం యజ్ఞ ఇత్యాది ప్రతిపద్యత ఇతి. అథ- అనన్తరం పుత్రే నివేశ్యాత్మనో భారమస్య- పుత్రస్యేతరోఽయం పిత్రాత్మా కృతకృత్యః - కర్తవ్యాదృణత్రయాద్విముక్తః కృతకర్తవ్య ఇత్యర్థః.

ఆ. ఏవం పితృశరీరేఽత్యన్తాశుచౌ అత్యన్తాశుచిరేతోరూపేణావస్థానం, తతోఽపి నిర్గమనం, తతో మాతురుదరే మలమూత్రాక్రాన్తే విష్ఠాక్రిమివదవస్థానం, తతో యోనిద్వారా నిర్గమనం, చేత్యాద్యత్యన్తం కష్టమిత్యుక్త్వా- జన్మానన్తరమపి న స్వాతన్త్ర్యం - కిన్తు పితృనియోగాత్తత్పారతన్త్ర్యేణ సర్వదా కర్మానుష్ఠాతవ్యమితి వదన్ పుత్రేణ కర్తవ్యం పితురుపకారాన్తరం దర్శయతి సోఽస్యేతి వాక్యం వ్యాచష్టే (అస్యేతి) పితుర్ద్వావాత్మానౌ- దేహౌ. స్వదేహః పుత్రదేహశ్చేతి. తత్ర పుత్రస్యోపయోగమాహ (సోఽయమితి) పుత్రస్య ప్రతినిధిత్వమన్యత్రాప్యుక్తమిత్యాహ (తథేతి) సమ్ప్రత్తిః- సమ్ప్రదానం. స్వకర్తవ్యస్య పుత్రే స్థాపనం. తద్యత్రోచ్యతే- సా సమ్ప్రత్తివిద్యేత్యర్థః. యదా తు పితా ప్రైష్యన్మన్యతే- స్వస్య పరలోకగమనం నిశ్చినోతి. అథ పుత్రమాహ త్వం బ్రహ్మ త్వం యజ్ఞస్త్వం లోక ఇతి. మయాఽధ్యేతవ్యం బ్రహ్మ - వేదః. తత్త్వం – త్వయాఽధ్యేతవ్యం, మయా కర్తవ్యోఽయం యజ్ఞస్త్వం - త్వయా కర్తవ్యః, మయా సమ్పాద్యో లోకస్త్వం- త్వయా సమ్పాద్య ఇతి. ఏవం పిత్రాఽనుశిష్టస్సన్ పుత్రః అహం బ్రహ్మాహం యజ్ఞోఽహం లోక ఇతి ప్రతిపద్యతే - అహం బ్రహ్మాధ్యేష్యే, యజ్ఞాన్ కరిష్యే, లోకం సమ్పాదయిష్యామి, తి స్వీకరోతీత్యుక్తమిత్యర్థః. అనేన స్వశరీరస్య తృతీయావస్థోక్తా. నను కిమర్థం పుత్రం ప్రతినిదధాతి- స్వయమేవ కరోత్విత్యాశఙ్క్యాస్వస్య మరణాత్కర్తుమశక్తే రిత్యభిప్రాయేణోక్తం అథాస్యాయమితి. తద్వ్యాచష్టే

ఉ— గతః ప్రైతి స ఇతః ప్రయన్నేవ పునర్జాయతే తదస్య తృతీయం జన్మ

శం. వయోగతః- గతవయాః. జీర్ణస్సన్ ప్రైతి- మ్రియతే. స ఇతః- అస్మాత్ ప్రయన్నేవ - శరీరం పరిత్యజన్నేవ తృణజలూకావద్దేహాన్తరముపాదదానః కర్మచితం పునర్జాయతే. తత్ -అస్య మృత్వా ప్రతిపత్తవ్యం యత్ - తత్తృతీయం జన్మ. నను సంసరతః పితుస్సకాశాద్రేతోరూపేణ ప్రథమం జన్మ, తస్యైవ కుమారరూపేణ మాతుర్ద్వితీయం జన్మోక్తం. తస్యైవ తృతీయే జన్మని వక్తవ్యే ప్రేతస్య పితుర్యజ్జన్మ - తత్తృతీయమితి కథముచ్యతే. నైష దో

ఆ. (అథేతి) ఏవకారార్థం మధ్యేవిలమ్బాభావం దర్శయతి (తృణజలూకేతి) తృణజలూకా తృణస్యాన్తం గత్వా తృణాన్తరమాక్రమ్యాత్మానం- దేహం పూర్వస్మాత్ తృణాదుపసంహరతి- పూర్వతృణం ముఞ్చతి. ఏవమేవాయమాత్మా దేహాన్తరం పరిగృహ్య పూర్వదేహం ముఞ్చతీతి మధ్యేవిలమ్బాభావః శ్రుత్యన్తరేణోక్త ఇత్యర్థః. కర్మచితం దేహాన్తరముపాదదానః పునర్జాయత ఇత్యన్వయః. యద్యపి దేవయాన పితృయాణమార్గాభ్యాం గచ్ఛతాం లోకాన్తర ఏవ శరీరగ్రహణముక్తం * ఉభయవ్యామోహాత్తత్సిద్ధేరితి స్మృతే * ఆకాశాచ్చన్ద్రమసమేష సోమో రాజేతి శ్రుతేః. స తు పూర్వదేహత్యాగకాల ఏవ- తథాపి * సవిజ్ఞానో భవతి సవిజ్ఞానమేవాన్వవక్రామతీతి శ్రుతౌ వాసనామయం భావిశరీరముత్క్రాన్తికాల ఏవ గృహ్ణాతీత్యుక్తత్వాత్ తదభిప్రాయం తృణజలూకానిదర్శనమిదం ద్రష్టవ్యం. (తదస్యేతి) యన్మృత్వా ప్రతిపత్తవ్యం- తదస్య తృతీయం జన్మేత్యన్వయః. యస్య జన్మద్వయముక్తం- తస్యైవ తృతీయం జన్మ వక్తవ్యం- ఔచిత్యాత్. అన్యథా అస్య పితుః పూర్వజన్మద్వయస్యానుక్తత్వేన ఇదమస్య పితుస్తృతీయం జన్మేత్యసమ్బద్ధాపత్తేరితి శఙ్కతే (నన్వితి) (ప్రేతస్యేతి) మ్రియమాణస్యేత్యర్థః. * యత్కుమారం భావయతి ఆత్మానమేవ తద్భావయతి * సోఽస్యాయమాత్మేతి చ పితాపుత్రయోరభేదస్యోక్తత్వాత్ పుత్రస్యోక్తం జన్మద్వయం పితురేవ. తస్యైవ చ తృతీయోక్తిరిత్యవిరోధ ఇత్యాహ (నైష దోష ఇతి) యద్వా - పితుర్మరణానన్తరం పునర్జన్మన్యుక్తే పుత్రస్యాప్యేవ

ఉ— తదుక్తమృషిణా॥ ౪

ఇతి తృతీయఃఖణ్డః.

శం. షః- పితాపుత్రయోరైకాత్మ్యస్యవివక్షితత్వాత్. సోఽపిపుత్రః స్వపుత్రేభారంనిధాయేతఃప్రయన్నేవపునర్జాయతేయథాపితా. తదన్యత్రోక్తమితరత్రాప్యుక్తమేవభవతీతిమన్యతేశ్రుతిః- పితాపుత్రయో రేకాత్మ్యత్వాత్. ఏవం సంసరన్నవస్థావ్యక్తిత్రయేణ జన్మమరణప్రబన్ధారూఢఃసర్వోలోకఃసంసారసముద్రే నిపతితఃకథం చిద్యథాశ్రుత్యుక్తమాత్మానంవిజానాతియస్యాం కస్యాఞ్చిదవస్థాయాం- తదైవముక్తసర్వసంసారబన్ధనః కృతకృత్యోభవతీత్యేతద్వస్తుతత్త్వమృషిణా- మన్త్రేణాప్యుక్తమిత్యాహ. ఇతి తృతీయఖణ్డభాష్యమ్. ౧

ఆ. మేవ జన్మజ్ఞాతుంశక్యతఇత్యభిప్రాయేణపితురిత్యుక్తమిత్యాహ (సోఽపిపుత్రఇతి) యథాపితేత్యనన్తరం తతశ్చ పుత్రస్యైవ తృతీయంజన్మోక్తమితిశేషః. ఏవఞ్చ తదస్య తృతీయంజన్మేతివాక్యే తచ్ఛబ్దేన తత్ప్రకారత్వముచ్యతే. అస్యేతి పుత్రఉచ్యతే. అస్య- పుత్రస్య తత్ప్రకారంతృతీయంజన్మేతివాక్యార్థఇతిభావః. నను పర్యాయద్వయోక్తం జన్మయథాపుత్రగతం- ఏవం తృతీయపర్యాయోక్తమపిసాక్షాత్పుత్రగతమేవోచ్యతాం- కింతయోరైకాత్మ్యవివక్షయేత్యాద్యపరిహారేచోద్యమాశఙ్క్యాహ (తదన్యత్రోక్తమితి) అయంభావః- పుత్రస్యపితరంప్రత్యుపకారప్రదర్శనార్థం తత్ప్రతినిధిత్వోక్తే పితాస్వయమేవకర్మకరోతు - కింప్రతినిధినేత్యాశఙ్క్యతత్పరిహారార్థం పితుర్మరణాభిధానం ప్రసక్తమితిమరణానన్తరం నవక్తవ్యమితి తృతీయంజన్మలాఘవార్థం తస్మిన్నేవోక్తమితి. ఇదన్తు జన్మత్రయం సర్వేషాం పూర్వేషామప్యస్తీతి ప్రదర్శయితుఞ్చ పుత్రేవక్తవ్యమపి తృతీయంజన్మ పితర్యుక్తమితి. పూర్వాధ్యాయేఅధ్యారోపప్రకరణోక్తమావసథత్రయం వైరాగ్యార్థమిహప్రపఞ్చ్య- తస్మిన్నేవాధ్యాయే తస్యసంసారస్యనివర్తకత్వేనతదపవాదార్థం యత్తత్త్వజ్ఞానముక్తం *సఏతమేవేత్యాదినా-తత్సఫలంప్రపఞ్చయితుంతదుక్తమృషిణేత్యాదిగ్రన్థః. తత్రతచ్ఛబ్దార్థమాహ (ఏవమిత్యాదినా) (ఏతద్వస్త్వితి)

ఉ— గర్భేనుసన్నన్వేషామవేదమహం దేవానాంజ
నిమానివిశ్వా శతంమాపురఆయసీరరక్షన్నధః శ్యేనో
జవసానిరదీయమితి ।

౪౦. గర్భే- మాతుర్గర్భాశయేఏవసన్. న్వితివితర్కే. అనేకజన్మా
న్తరభావనాపరిపాకవశాదేషాందేవానాం - వాగగ్న్యాదీనాం
జనిమాని- జన్మాని. విశ్వా - విశ్వాని. సర్వాణ్యన్వవేదం - అ
హామహోఅనుబుద్ధవానస్మీత్యర్థః. శతం- అనేకాః. బహ్వ్యః
మా - మాంపురఃఆయసీః - ఆయస్యః. లోహమయ్యఇవాఽభే
ద్యాని శరీరాణీ త్యభిప్రాయః. అరక్షన్- రక్షితవత్యస్సంసార
పాశనిర్గమనాదధోఽధః. పశ్యన్ శ్యేన ఇవజాలంభిత్వాజవసా-
ఆత్మజ్ఞానకృత సామర్థ్యేన నిరదీయం- నిర్గతోఽస్మి. అహో.

ఆ. సంసారసముద్రపతనం, తతస్తత్త్వజ్ఞానాచ్చ తన్నివృత్తి. రిత్యేతదద్భుతమిత్యర్థః.
(ఆహేతి) బ్రాహ్మణమితిశేషః ౧

ఇతి తృతీయఖణ్డ భాష్యటీకా.

(భావనేతి) ఆత్మానాత్మ వివేకభావనేత్యర్థః (వాగగ్న్యాదీనామితి)
ఉక్తానిజన్మాని- శరీరగ్రహణరూపాణి. తదుపలక్షితస్సర్వోఽపి సంసారో వాగాది
కరణ తదధిష్ఠాతృదేవాదిసఙ్ఘాతస్య లిఙ్గశరీరస్యైవ- నత్వ సఙ్గస్యాపాపినోమమేత్య
ర్థః. అనేనపదార్థవివేకపూర్వకమాత్మజ్ఞానముక్తం. యద్వా- సర్వజ్ఞాదాత్మనస్స
కాశాదేవైషాం జన్మానీత్యన్వవేదం- ఏతజ్జన్మహేతుభూతంమూలకారణమాత్మానం
జ్ఞాతవానస్మీత్యర్థః. యద్యపిగర్భే శ్రవణాదిజ్ఞానసామగ్రీనాస్తి- తథాపిపూర్వజన్మ
కృతశ్రవణాది సామగ్రీవశాదేవ ప్రతిబన్ధనివృత్తౌ సత్యామపిగర్భేజ్ఞానోత్పత్తిః సమ్భ
వతీతిభావః, ఇతఃపూర్వకాలీనంబన్ధందర్శయతి (శతమితి) (అభేద్యానీతి)
తత్త్వజ్ఞానమన్తరా తత్ప్రవాహావిచ్ఛేదాదిత్యర్థః. (అధోఽధఇతి) అధోలోకే
ష్వేవ. నికృష్టలోకేష్వేవారక్షన్నిత్యర్థః. యద్వా- అధఇతి శ్రౌతంపదం అథేత్య
ర్థేవ్యాచష్టే (అధోఽధఇతి) అధ- అనన్తరం. ఇదానీమిత్యర్థః. మన్త్రద్రష్టు
రభిప్రాయమాహ (అహోఇతి) ఇదమాశ్చర్యం మమసంవృత్తమితి. ఏతదభి

ఉ— గర్భఏవైతచ్ఛయానో వామదేవఏవమువాచ॥ ౧
సఏవం విద్వానస్మాచ్ఛరీరభేదాదూర్ధ్వ ఉత్క్ర
మ్యాముష్మిన్

శం గర్భఏవశయానో వామదేవ ఋషిరేవమువాచైవైతత్. ౧
సః - వామదేవ ఋషిర్యథోక్తమాత్మానమేవం విద్వాన్ (అస్మాచ్ఛరీరభేదాత్) శరీరస్య - అవిద్యా పరికల్పితస్యాయస్య వదనిర్భేదస్య జననమరణాద్యనేకానర్థశతావిష్టశరీరప్రబన్ధస్య పరమాత్మజ్ఞానామృతోపయోగజనితవీర్యకృతభేదాత్. శరీరోత్పత్తిబీజావిద్యాదినిమిత్తోపమర్దహేతోశ్శరీరవినాశాదిత్యర్థః. ఊర్ధ్వః- పరమార్థభూతస్సన్నధోభావాత్సంసారా దుత్క్రమ్యాస్య జ్ఞానవిద్యోతితామలసర్వాత్మభావమాపన్నస్సన్నముష్మిన్- యథోక్తేఽజరేఽమరేఽమృతేఽభయే సర్వజ్ఞేఽపూర్వేఽనపరేఽనన్తేఽబాహ్యే ప్రజ్ఞానామృతైకరసేప్రదీపవన్నిర్వాణమత్యగ

ఆ. ప్రాయేణ మన్త్రద్రష్టృనామనిర్దేశపూర్వకం తస్య తాత్పర్యంవక్తుం గర్భఏవైతదిత్యాదిబ్రాహ్మణం తద్వ్యాచష్టే (గర్భఇత్యాదినా) ఏతత్- పూర్వబ్రాహ్మణోక్తమర్థజాతం ఏవం- మన్త్రోక్తప్రకారేణోవాచేత్యన్వయః ౧
జ్ఞానస్యావ్యభిచారితయా ఫలవత్త్వజ్ఞాపనాయవామదేవేనఫలం ప్రాప్తమితి వక్తుం సఏవంవిద్వానితివాక్యంవ్యాచష్టే (సవామదేవఇతి) శరీరస్య పునరుత్పత్తిశఙ్కాం వారయతి (శరీరోత్పత్తీతి) తత్త్వజ్ఞానేనావిద్యాదినాశాదిత్యర్థః. (పరమార్థభూతస్సన్నితి) ఊర్ధ్వశబ్దస్యోపరితనవాచిత్వాత్, పరమార్థవస్తునఏవ కదాచిదప్యధోభావరూపనికర్షాభావేన నిరఙ్కుశోపరితనభావా. దూర్ధ్వశబ్దార్థత్వ మిత్యర్థః ప్రసిద్ధంస్వర్గలోకంవారయతి (అముష్మిన్యథోక్తఇతి) ఇన్ద్రియాగోచరత్వేనాముష్మిన్నితినిర్దేశః స్వర్గశబ్దస్య నిరతిశయసుఖసామాన్య వాచిత్వా, ద్బ్రహ్మనన్దస్యైవ తథావిధత్వా, త్తస్యైవ ముఖ్యస్వర్గత్వం వైశేషికస్యతు స్వర్గత్వమాపేక్షికమిత్యర్థః ఉక్తస్య స్వర్గస్య బ్రహ్మరూపస్య స్వస్మాద్భేదమాశఙ్క్యా

ఉ— స్వర్గేలోకే సర్వాన్ కామానాప్త్వాఽమృతః సమ
భవత్ సమభవత్ ॥ ౬

ఇతిచతుర్థఃఖణ్డః.

ఇత్యైతరేయే ద్వితీయే ఆరణ్యకే పఞ్చమోఽధ్యాయః.

ఉపనిషత్సు ద్వితీయోఽధ్యాయః.

ఓమ్ తత్సత్.

శం అముష్మిన్ స్వర్గేలోకే - స్వస్మిన్నాత్మని. స్వే స్వరూపే. అమృతః సమభవదాత్మజ్ఞానేనపూర్వం ప్రాప్తకామతయా జీవన్నేవ సర్వాన్ కామానాప్త్వేత్యర్థః. ద్విర్వచనం సఫలస్య సోదాహరణస్యాత్మజ్ఞానస్య పరిసమాప్తిప్రదర్శనార్థమ్. ౬

ఇతి చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీగోవిన్ద భగవత్పూజ్య పాదశిష్యస్య
పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ
ఐతరేయోపనిషద్భాష్యే, ద్వితీయాధ్యాయభాష్యమ్.

ఓమ్ తత్సత్.

ఆ. హ (స్వస్మిన్నితి) ఆత్మశబ్దస్యాన్తఃకరణాద్యర్థత్వం వారయతి (స్వేస్వరూప ఇతి) అస్మిన్ స్వర్గే మర్త్యదేహాదిభావం విహాయస్వాత్మభావేనైవస్థిత ఇత్యాహ (అమృత ఇతి) ఉక్తస్వర్గలోకేసర్వకామావాప్తిరితి భ్రమంవారయతి (పూర్వ మితి) జీవన్ముక్తిదశాయామాప్తకామతయా సర్వాత్మత్వేనేత్యర్థః. (సోదాహర ణస్యేతి) ఉదాహరణం వామదేవఇత్యర్థః. ఇతి చతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా...... ౬

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య
శ్రీమద్భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం - ఐతరేయోపనిషద్భాష్య టీకాయాం
ద్వితీయాధ్యాయభాష్యటీకా.

ఓమ్ తత్సత్

శ్రీ

ఐతరేయోపనిషత్.

తృతీయాధ్యాయే - ప్రథమః ఖణ్డః.

ఉ— కోఽయమాత్మేతి వయముపాస్మహే

శం. బ్రహ్మవిద్యాసాధనకృతసర్వాత్మభావఫలావాప్తిం వామదే
వాద్యాచార్యపరమ్పరయా శ్రుత్యాఽవద్యోత్యమానాం బ్రహ్మ
విత్పరిషద్యత్యన్తప్రసిద్ధాముపలభమానా ముముక్షవో బ్రాహ్మ
ణా అధునాతనా బ్రహ్మజిజ్ఞాసవోఽనిత్యాత్ సాధనలక్షణాత్
సంసారాదాజీవభావాద్వ్యావృత్సవో విచారయన్తోఽన్యోన్యం
పృచ్ఛన్తి. కథం. యంన్వాత్మానమయమాత్మేతి సాక్షాద్వయము
పాస్మహే- కః స ఆత్మేతి. యఞ్చాత్మానమయమాత్మేతి సాక్షాదు
పాసీనో వామదేవోఽమృతః సమభవత్ - తమేవవయముపాస్యా

ఆ. ఓమ్- పూర్వస్మిన్నధ్యాయే జన్మత్రయనిరూపణేన వైరాగ్యంనిరూపితంజ్ఞానో
త్పత్త్యర్థం. నచ పదార్థశోధనంవినా వైరాగ్యమాత్రేణ జ్ఞానోత్పత్తిరితి పదార్థ
శోధనపూర్వకం వాక్యార్థం కథయితుం తృతీయోఽధ్యాయఇత్యభిప్రేత్య పదార్థ
శోధనేఽధికారిణందర్శయన్ వాక్యమవతారయతి (బ్రహ్మవిద్యేతి) (వామ
దేవాద్యాచార్యేతి) ఆదిశబ్దేన * తద్యోయోదేవానాం ప్రత్యబుధ్యత సఏవ
తదభవదిత్యాదినా ఉక్తాదేవాదయోగృహ్యన్తే (అధునాతనాఇతి) పూర్వోక్త
రీత్యావైరాగ్యోత్పత్త్యర్థమిదం (ఆజీవభావాదితి) సంసారస్యహేతుభూతాద
విద్యా తత్కార్యేష్వాత్మభావసహితాద్వ్యావర్తితుం - సంసారం పరిత్యక్తుమిచ్ఛ
న్తఇత్యర్థః విచారప్రకారమేవ వాక్యాన్వయేనస్పష్టీకర్తుంపృచ్ఛతి (కథమితి)
నన్వయమాత్మేతివిశేషతోనిశ్చయేసకఇతి ప్రశ్నానుపపత్తిః, తద్విచారేణవానకి
ఞ్చిత్ప్రయోజన, మిత్యాశఙ్క్యాత్మానంవిశినష్టి (యఞ్చేతి) ఉపాస్మహే- ఉ
పాసితుం ప్రవృత్తాఇత్యర్థః వామదేవోయమాత్మానముపాస్యామృతోఽభవత్-
వయమపి తమాత్మానముపాసితుంప్రవృత్తాః సకఇతిప్రశ్నార్థఇత్యర్థః ఉపాస

ఉ— కతరఃసఆత్మా

శం. స్మహే - కోనుఖలుసఆత్మేతి. ఏవం జిజ్ఞాసాపూర్వ మన్యోన్యం పృచ్ఛతామతిక్రాన్తవిశేషవిషయ శ్రుతి సంస్కారజనితాస్మృతి రజాయత * తంప్రపదాభ్యాం ప్రాపద్యత బ్రహ్మేమంపురుషం *సఏతమేవసీమానం విదార్యైతయాద్వారా ప్రాపద్యత - ఏతమేవపురుషంద్వే బ్రహ్మణీఇతరేతర ప్రాతికూల్యే నప్రతిపన్నేఇ

ఆ నంనామ- ఉప- సామీప్యం ఐక్యం తేనైవనిరుపచరితసామీప్యత్వాదైక్యేనాప రోక్షీకృత్యాసనం- తద్రూపేణావస్థానంయత్- తదుచ్యతే. యద్వా- అహంసుఖీ త్యాదివ్యవహారేషు తమేవ వయముపాస్మహే- తమేవాత్మత్వేన స్వీకృత్యస్థితాః అనాత్మనోఽహమితి ప్రతీత్యనుపపత్తేః సఆత్మాకఇతివిచారార్థః నచాయమాత్మేతినిశ్చయేవిచారాయోగః- తస్యైవకార్యకరణసఙ్కీర్ణత్వేన విచారోపపత్తేరితి. నను భూతానాం వ్యాకరణార్థయః ప్రవిష్టః- సఏవాత్మేతి నిర్ధారణసమ్భవా ద్విచారానుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్య- ఏవమపిద్వయోః ప్రవిష్టత్వేన స్మర్యమాణత్వాన్ననిర్ధారణమితివక్తుంద్వయోఃప్రవిష్టత్వంస్మృతమిత్యాహ (ఏవంజిజ్ఞాసేతి) (అతిక్రాన్తేతి) అతిక్రాన్తా- పూర్వముక్తాయావిశేషా- దేహేప్రవిష్టా ప్రాణాత్మానౌ. తద్విషయశ్రుతిజన్యానుభవజన్యసంస్కారజనితాస్మృతిరిత్యర్థః. తామేవస్మృతింస్వరూపతోదర్శయతి (తంప్రపదాభ్యామితి) తమిమంపురుషం- పురుషశరీరం ప్రపదాభ్యాం- పాదాగ్రాభ్యాంబ్రహ్మ- అపరబ్రహ్మరూపః ప్రాణః ప్రవిష్ట ఇత్యర్థః. అన్యస్య ప్రవేశే శ్రుతిమాహ (సఏతమితి) శ్రుతిభ్యాం లబ్ధమర్థమాహ (ఏతమేవేతి) అత్ర ఇతిశ్రుతిభ్యా మిత్యధ్యాహృత్యఇతిశ్రుతిభ్యా మితరేతరప్రాతికూల్యేన - ఇతరేతరాభిముఖతయా ఏతమేవపురుషంశరీరం ప్రతిపన్నే- ప్రవిష్టేద్వేబ్రహ్మణీఇతి స్మృతిరజాయతేత్యన్వయః నతు ఏతమేవ పురుషమిత్యనేన *ఏతమేవపురుషంబ్రహ్మతతమమపశ్యదితివాక్యం, ద్వేబ్రహ్మణీఇత్యనేన*ద్వేబ్రహ్మణీవేదితవ్యేఇతివాక్య, ఞ్చ ద్వయోః ప్రవేశమానతయోపన్యస్తమితి భ్రమితవ్యం-ఆద్యవాక్యేద్వయోఃప్రవేశాప్రతీతేః, ద్వితీయేచ శబ్దబ్రహ్మపరబ్రహ్మణోరభిధానేన తయోర్ద్వయోఃప్రవేశేమానత్వాయోగా, దితి. తథాపితయోర్ద్వయోఃకథమాత్మత్వ

శం. తి. ఇతి తేచాస్య పిణ్డస్యాత్మభూతే. తయో రన్యతర ఆత్మోపాస్యోభవితుమర్హతి. యోఽత్రో పాస్యః- కతరోఽనుసఆత్మేతివిశేషనిర్ధారణార్థంపునరన్యోన్యం పప్రచ్ఛు ర్విచారయన్తః. పునస్తేషాం విచారయతాం విశేషవిచారణాస్పదవిషయామతిరభూత్. కథం. ద్వేవస్తునీఅస్మిన్పిణ్డేఉపలభ్యేతే- అనేకభేదభిన్నేనకరణేన యేనోపలభతే, యశ్చైకఉపలభతే - కరణాన్తరోపలబ్ధవిషయ

ఆ. శఙ్కేత్యతఆహ (ఇతీతి) తయోరన్యతరేణాపివినాశరీరస్థిత్యభావాత్ తయోరాత్మత్వశఙ్కేత్యర్థః. ఏవంవిచారాపేక్షితామాత్మద్వయస్మృతిముక్త్వావిచారమాహ (తయోరన్యతరఇతి)* ఆత్మా వా ఇదమేకఏవేత్యేకస్యైవ జ్ఞేయత్వోపక్రమాన్నద్వయోరుపాస్యత్వమిత్యర్థః. (కతరోఽనుసఆత్మేతి) యఉపాస్యఆత్మా-సకతరఇత్యన్వయః. (పప్రచ్ఛురితి) కతరస్సఆత్మేతివాక్యేనేతిశేషః. ఏవం విచారేక్రియమాణేఽతిపరిశుద్ధాన్తఃకరణత్వాత్తేషాంప్రపదాభ్యాంప్రపన్నేకరణత్వేనాఽనాత్మత్వనిశ్చయో, మూర్ధ్నాప్రవిష్టేఉపలబ్ధృత్వేనాత్మత్వనిశ్చయ, శ్చాభూదిత్యాహ (పునరిత్యాదినా) (విశేషేతి) విచారణాస్పదప్రాణాత్మద్వయవిషయాఏకస్మిన్కరణత్వేనా, పరస్మిన్నుపలబ్ధృత్వేన, చ ప్రకారేణవిశేషరూపామతిరజాయతేత్యర్థః. ననుద్వయోస్సత్త్వేఇయంవిశేషమతిఃస్యాత్- తదేవనాస్తీతిశఙ్కతే (కథమితి) చక్షుషాపశ్యామీత్యాదిప్రకారేణద్వయోః ప్రతీతేర్నైవమిత్యాహ (ద్వే ఇతి) యేనోపలభతే, యశ్చోపలభతే, తేద్వేఉపలబ్ధికర్తృకరణేవస్తునీఉపలభ్యేతే ఇత్యన్వయః. తత్రకిం కరణమిత్యతఆహ (అనేకేతి) చక్షుశ్శ్రోత్రాద్యనేకభేదభిన్నేనేత్యర్థః. అనేనయదనేకాత్మకచక్షురాదికరణసఙ్ఘాతాత్మకంప్రాణస్వరూపం- తత్సంహతత్వాత్ పరార్థమితిపరశేషత్వేన కరణమిత్యుక్తం ఉపలబ్ధరిత్వనేకాత్మకత్వాభావాన్నపరార్థత్వేనశేషత్వం - కిన్తు శేషిత్వమేవేతివస్తుమేక ఇత్యుక్తం. అనేన కరణస్యపరార్థత్వంపరం- శేషిణమన్తరాఽనుపపన్నం సత్పరంవ్యతిరిక్తముపలబ్ధారంగమయతీతి తస్మిన్నపి తత్ప్రమాణమిత్యుక్తం ఇదానీం కరణానామేవోపలబ్ధృత్వం- తద్వ్యతిరిక్తఉపలబ్ధానాస్తీతివదన్తంనాస్తికం ప్రతిప్రమాణాన్తరమాహ (కరణాన్తరేతి) పూర్వం చక్షుషారూపందృష్ట్వా పశ్చాదుద్గృతచక్షుః స్మరతిరూపమద్రాక్షమితి, తథా- యోఽహమద్రాక్షం - సఏవేదానీం

ఉ— యేనవ్వారూపంపశ్యతియేనవాశబ్దం శృణోతియేనవా గన్ధానాజిఘ్రతి యేనవా వాచం వ్యాకరోతి యేనవా స్వాదుచాస్వాదుచవిజానాతి॥ ౧

యదేతద్ధృదయం మనశ్చైతత్

శం. స్మృతిప్రతిసన్ధానాత్,. తత్ర నతావద్యేనోపలభతే- సఆత్మాభవితుమర్హతి. కేన పునరుపలభతఇతి. ఉచ్యతే-యేనవాచక్షుషా రూపంపశ్యతి, యేనవా శృణోతిశ్రోత్రేణశబ్దం, యేనవాఘ్రాణభూతేన గన్ధానాజిఘ్రతి, యేనవా వాక్కరణభూతేనవాచంనామాత్మికాంవ్యాకరోతి గౌరశ్వఇత్యేవమాద్యాం సాధ్వసాధ్వీతి చ, యేనవాజిహ్వాభూతేనస్వాదుచాస్వాదుచవిజానాతీ, తి. ౧

కింపునస్తదేకమనేకధాభిన్నంకరణమితి. ఉచ్యతే-యదుక్తం పురస్తాత్ *ప్రజానాంరేతోహృదయం* హృదయస్థంరేతోమ

ఆ. స్మృతిప్రతిసన్ధానాదితి.- ఉభయోరన్యతరస్యోపలబ్ధృత్వేసత్యన్యేనానుభూతేऽన్యస్య స్మృతిప్రతిసన్ధానయోరదర్శనాదిత్యర్థః. ఏవమనేకాత్మకస్యకరణత్వముక్త్వా తతఏవ తస్యాత్మత్వంనాస్తీత్యాహ (తత్రనతావదితి) తత్ర- తయోర్మధ్యఇత్యర్థః అన్యతరత్వేనస్థితం కిన్తు యేనోపలభతే స ఆత్మా భవితుమర్హతీతివక్ష్యమాణాన్వయేనవాక్యం పూరణీయం. ఏవముపన్యస్తమర్థం శ్రుత్యక్షరారూఢం కర్తుంపృచ్ఛతి (కేనపునరితి) శ్రుత్యారూఢంకరోతి (ఉచ్యతఇతి) యేనేతి తృతీయయాకరణత్వం చక్షురాదేరుక్తమిత్యర్థః (వాక్కరణేతి) వాగ్రూపకరణేత్యర్థః. వాచమితికరణంనోచ్యతే- తస్య యేనేత్యనేనోక్తత్వాత్. కిన్తు వక్తవ్యముచ్యతఇత్యాహ (నామాత్మికామితి) (సాధ్వీతి) గౌరితీదంనామసాధు, గావీతినామాసాధ్వి, తి వ్యాకరోతి- వ్యాకరణేన వ్యక్తీకరోతీత్యర్థః. ౧

నను చక్షురాదీనాం కరణత్వేऽపి ప్రపదాభ్యాం ప్రవిష్టస్య ప్రాణస్య కరణత్వేకిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యతే (కింపునస్తదితి) తత్ర ప్రాణస్యైవకరణత్వం వక్తుంతావత్ హృదయమనశ్శబ్దవాచ్యస్య చక్షురాదిభేదభిన్నత్వమాహ (ఉచ్యతఇతి) యదేతద్ధృదయమిత్యత్రయచ్ఛబ్దార్థమాహ (యదుక్తమితి) (రేతఇతి)

శం. నః * మనసాసృష్టా ఆపశ్చ వరుణశ్చ * హృదయాన్మనో మనసశ్చన్ద్రమా ఇతి - తదేవైతత్ హృదయం మనశ్చ ఏకమేతదనేకధా. ఏతేనాన్తఃకరణేనైకేన చక్షుర్భూతేన రూపం పశ్యతి, శ్రోత్రభూతేన శృణోతి, ఘ్రాణభూతేన జిఘ్రతి, వాగ్భూతేన వదతి, జిహ్వాభూతేన రసయతి, స్వేనైవ వికల్పనారూపేణ మనసా వికల్పయతి, హృదయరూపేణాధ్యవస్యతి. తస్మాత్ సర్వకరణవిషయవ్యాపారకమేకమిదం కరణం సర్వోపలబ్ధ్యర్థముపలబ్ధుః. తథాచ కౌషీతకీనాం * ప్రజ్ఞయా వాచం సమారుహ్య వాచా సర్వాణి నామాన్యాప్నోతి ప్రజ్ఞయా చక్షుః సమారుహ్య చక్షుషా సర్వాణి రూపాణ్యాప్నోతీత్యాది. వాజసనేయకే చ * మనసా హ్యేవ పశ్యతి మ

ఆ. సారభూతం కార్యమిత్యర్థః. * ప్రజానాం రేతో హృదయమిత్యాదిషు * మనసశ్చన్ద్రమా ఇత్యన్తాసు శ్రుతిషు యదుక్తం హృదయం మనశ్చేతి - తదేవైతత్ - త్వయాసృష్టం కరణమిత్యతః ఏతదేవైకమేవ సచ్చక్షురాదిభేదేనానేకధా భూతమిత్యర్థః. యేన చక్షురాదినా దర్శనాదిక్రియాం కరోతి స ప్రజ్ఞాతాత్మకః పురుషః - తచ్చక్షురాదికం * ప్రజానాం రేతో హృదయమిత్యాదిషు * మనసశ్చన్ద్రమా ఇత్యన్తాసు శ్రుతిషు యదుక్తం హృదయం మనశ్చేతి కరణం - తదేతదేవైకం సదనేకధా భిన్నం చేతి శ్రుతిగతయేనవేతి తృతీయాన్తయదితి ప్రథమాన్తయచ్ఛబ్దద్వయస్య చాన్వయో దర్శితః. ఏకస్యైవానేకాత్మత్వం విశదయతి (ఏతేనేత్యాదినా) (సర్వకరణేతి) సర్వాణి కరణాని విషయాశ్చ వ్యాపారో యస్యేతి విగ్రహః. కరణానాం విషయాణాఞ్చ హృదయశబ్దవాచ్య బుద్ధివ్యాపారత్వే శ్రుతిమాహ (తథాచేతి) ప్రజ్ఞయా - చిదాత్మాభాసయుక్తయా బుద్ధ్యా వాచం - కరణం సమారుహ్య, బుద్ధేర్వాగాత్మనా పరిణామే సతి తద్బుద్ధిద్వారా స్వయమప్యాత్మా వాగభిమానీభూత్వా, అనన్తరం వాచోఽపి బుద్ధివ్యాపారరూపాయా నామాత్మనా - వక్తవ్యశబ్దరూపేణ పరిణామే సతి వాచా - వాగ్ద్వారా సర్వాణి నామాన్యాప్నోతి - తత్స్ఫురణాత్మనా స్వయమపి వర్తత ఇతి శ్రుత్యర్థః. ఏవం * ప్రజ్ఞయా చక్షురిత్యాదిష్వప్యర్థో ద్రష్టవ్యః. అత్ర బుద్ధేర్వాగాద్యాత్మనా పరిణామో, వాగాదేశ్చ నామాద్యాత్మనా పరిణామ, ఉక్త ఇత్యర్థః. * మనసా హ్యేవ పశ్యతీత్యత్ర మనసః సాక్షాద్దర్శనాదికరణత్వాయోగాచ్చక్షురాది

శం. నసాశృణోతి * హృదయేనహిరూపాణిజానాతీత్యాది. తస్మాద్ధృదయమనోవాచ్యస్య సర్వోపలబ్ధికరణత్వం ప్రసిద్ధం. తదాత్మకశ్చ ప్రాణః. * యోవై ప్రాణస్సాప్రజ్ఞాయావై ప్రజ్ఞా స ప్రాణ ఇతిహి బ్రాహ్మణం. కరణసంహతిరూపశ్చ ప్రాణ ఇత్యవోచామ ప్రాణసంవాదాదౌ. తస్మాత్ యత్పద్భ్యాం ప్రాపద్యత బ్రహ్మ-ఏతదుపలబ్ధికరణత్వేన గుణభూతత్వాన్నైవ తద్వస్తు బ్రహ్మోపాస్యాత్మా భవితుమర్హతి. పరిశేషాద్యస్యోపలబ్ధురుపలబ్ధ్యర్థమేతస్య హృదయమనోరూపస్య కరణస్య వృత్తయో వక్ష్యమాణాః-స ఉపలబ్ధోపాస్య ఆత్మానో భవితుమర్హతీతి నిశ్చయం కృతవన్తః. తదన్తఃకరణోపాధిస్థస్యోపలబ్ధుః ప్రజ్ఞానరూపస్య బ్రహ్మణ ఉపల

ఆ. ఛావమాపన్నస్య దర్శనాదికరణత్వమితిభావః. ఏవం * హృదయేనహీత్యత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ఆదిశబ్దేన * హృదయే హ్యేవరూపాణి ప్రతిష్ఠితాని భవన్తీతిరూపాణాంహృదయశబ్దితబుద్ధ్యాత్మకత్వముక్తం సంగ్రాహ్యం. ఏవంహృదయస్య సర్వకరణాత్మత్వముక్త్వా ఇదానీం తస్యప్రాణాత్మత్వమాహ (తదాత్మకశ్చేతి) ఏవంహృదయమనోద్వారా ప్రాణస్య సర్వకరణాత్మకత్వ ముక్త్వాసాక్షాదేవ ప్రాణస్య తదాహ (కరణసంహతీతి) * తవవయంస్మః * నశక్ష్యామస్త్వదృతేజీవితుం * ఇతరే చక్షురాదయః ప్రాణా ఇత్యేవాఖ్యాయన్త ఇత్యాది ప్రాణసంవాదస్థవచనబలాత్ కరణసంహతిరూపత్వం - కరణసమూహరూపత్వం ప్రాణస్యావగమ్యత ఇత్యర్థః. ఆదిశబ్దేనసంవర్గవిద్యాదిగతం * ప్రాణమేవవాగప్యేతి ప్రాణంచక్షుః ప్రాణం శ్రోత్రం ప్రాణంమనః సయదాప్రతిబుధ్యతే ప్రాణాదధిపునర్జాయన్త ఇత్యాద్యుచ్యతే. కరణస్యానాత్మత్వముక్తముపసంహరతి (తస్మాదితి) (బ్రహ్మోపాస్యాత్మేతి) బ్రహ్మత్వేనోపాస్యః- జ్ఞాతవ్యఆత్మేత్యర్థః. తర్హి కస్తథాజ్ఞాతవ్యఇత్యతఆహ (పరిశేషాదితి) (వక్ష్యమాణాఇతి) సఙ్జ్ఞానమిత్యాదినావక్ష్యమాణాఇత్యర్థః. * యేనవారూపం పశ్యతీత్యాది మనశ్చైతదిత్యన్తం ప్రాణస్యకరణత్వేనానాత్మత్వార్థమిత్యుక్త్వా సఙ్జ్ఞానమిత్యాదివశ ఇత్యన్తమన్తఃకరణవృత్తిద్వారా తద్వ్యతిరిక్తముపలబ్ధారందర్శయితుమిత్యాహ (తదన్తఃకరణేతి) నిర్విశేషస్య కథం వృత్తివిషయ

ఉ— సంజ్ఞానమాజ్ఞానంవిజ్ఞానంప్రజ్ఞానం మేధాదృష్టి ర్ధృతి ర్మతిర్మనీషాజూతిః

శం. బుద్ధ్యర్థాః యా అన్తఃకరణవృత్తయో బాహ్యాన్తర్వర్తివిషయవిషయాః- తా ఇమా ఉచ్యన్తే (సంజ్ఞానం) సంజ్ఞప్తిః. చేతనభావః. ఆజ్ఞానం - ఆజ్ఞప్తిః. ఈశ్వరభావః. విజ్ఞానం - కలాదిపరిజ్ఞానం. ప్రజ్ఞానం - ప్రజ్ఞప్తిః. ప్రాజ్ఞతా. మేధా- గ్రన్థధారణే సామర్థ్యం. దృష్టిః- ఇన్ద్రియద్వారా సర్వవిషయోపలబ్ధిః. ధృతిః- ధారణం. అవసన్నానాం శరీరేన్ద్రియాణాం యయోత్తమ్భనం భవతి. ధృత్యాశరీరముద్వహన్తీతిహివదన్తి. మతిః- మననం. మనీషా- తత్రస్వాతన్త్ర్యం. జూతిః-చేతసోరుజాదిదుఃఖిత్వభావః.

ఆ. త్వం-అన్యథాకథం తదుపలబ్ధ్యర్థతా తాసాం స్యాత్. అత ఆహ (బాహ్యాన్తర్వర్తివిషయేతి) తర్హి తాసామన్యవిషయత్వే తతో బాహ్యాన్తర్విషయప్రతీతిరేవస్యాత్-నాత్మన ఇత్యత ఆహ (ఉపలబ్ధురుపలబ్ధ్యర్థా ఇతి) నిర్విశేషత్వేనావిషయత్వేన చైతస్య సాక్షాదివ న యా జ్ఞానాసమ్భవేఽపి సంజ్ఞానాద్యన్తఃకరణ వృత్తిసాక్షితయా విషయిత్వేనైవతస్యోపలబ్ధిస్సమ్భవతీత్యర్థః అవిషయత్వార్థం ప్రజ్ఞానరూపస్యేతి విశేషణం. ప్రకృష్టాజ్ఞప్తిః- స్వప్రకాశచైతన్యం. తస్యవిషయత్వే స్వప్రకాశత్వవ్యాహతిరిత్యర్థః. బ్రహ్మణ ఇతివిశేషణం నిర్విశేషత్వార్థం. సవిశేషత్వేహితస్య పరిచ్ఛేదేన బ్రహ్మత్వం నస్యాదిత్యర్థః. నన్వసఙ్గస్య కథమన్తఃకరణవృత్తి సమ్బన్ధః స్యాత్. అత ఆహ (అన్తఃకరణోపాధిస్థస్యేతి) అసఙ్గస్యాప్యన్తఃకరణ ప్రతిబిమ్బద్వారా తద్వృత్తిసమ్బన్ధ ఇత్యర్థః. (చేతనభావ ఇతి) యయావృత్త్యాచేతన ఇత్యుచ్యతే జన్తుః- సావృత్తిః సర్వదా సర్వశరీరవ్యాపినీ సంజ్ఞానమిత్యర్థః (కలాదిపరిజ్ఞానం) చతుష్షష్టికలాదిజన్యంలౌకికంజ్ఞానమిత్యర్థః. (ప్రాజ్ఞతేతి) తాత్కాలికప్రతిభేత్యర్థః యయోత్తమ్భనంభవతి- సాధృతిరిత్యన్వయః శరీరాద్యుత్తమ్భకస్యవృత్తివిశేషస్య ధృతిత్వేలౌకికంవ్యవహారంప్రమాణమాహ (ధృత్యేతి) (తత్రస్వాతన్త్ర్యం) మనస ఈషా- మనీషేతివ్యుత్పత్తేరిత్యర్థః. (రుజాదిదుఃఖిత్వభావ

ఉ— స్మృతిః సఙ్కల్పః క్రతురసుః కామో వశ ఇతి

శం. స్మృతిః-స్మరణం. సఙ్కల్పః- శుక్లకృష్ణాదిభావేన సఙ్కల్పనం రూపాదీనాం. క్రతుః-అధ్యవసాయః. అసుః-ప్రాణనాది జీవనక్రియానిమిత్తా వృత్తిః. కామః- అసన్నిహితవిషయాకాఙ్క్షా. తృష్ణా. వశః- స్త్రీవ్యతికరాద్యభిలాషః. ఇత్యేవమాద్యా అన్తఃకరణవృత్తయః ప్రజ్ఞప్తిమాత్రస్యోపలబ్ధురుపలబ్ధ్యర్థత్వాత్ శుద్ధప్రజ్ఞానరూపస్య బ్రహ్మణః-అనామరూపస్య బ్రహ్మణ ఉపాధిభూతాః. తదుపాధిజనితగుణనామధేయాని సంజ్ఞానాదీని సర్వాణ్యేవైతాని

ఆ ఇతి) రోగాదిజన్యదుఃఖిత్వప్రాప్తిరిత్యర్థః. (సఙ్కల్పనమితి) సామాన్యేన ప్రతిపన్నానాం రూపాదీనాం శుక్లాదిరూపేణ సమ్యక్కల్పన మిత్యర్థః. (జీవనక్రియేతి) జీవనయోని ప్రయత్న ఇత్యర్థః. (స్త్రీవ్యతికరేతి) స్త్రీసమ్పర్క ఇత్యర్థః. ఇతిశబ్దస్య ప్రదర్శనార్థత్వమాహ (ఇత్యేవమాద్యా ఇతి) ఏవమాద్యా వృత్తయః- ప్రజ్ఞానస్య నామధేయాని భవన్తీత్యుత్తరేణాన్వయః. అత్ర ప్రజ్ఞానశబ్దేన పూర్వవత్ ప్రాజ్ఞతా వృత్తిరూపా నోచ్యతే- తస్యాః సంజ్ఞానాది నామవత్త్వానుపపత్తేః. కిన్తు శుద్ధచైతన్యముచ్యతే ఇత్యాహ (ప్రజ్ఞప్తిమాత్రస్యేతి) నన్వన్తఃకరణవృత్తీనాం శబ్దరూపత్వాభావాత్ కథం ప్రజ్ఞాననామధేయత్వమిత్యాశఙ్క్య నామధేయస్య చార్థోపలబ్ధిహేతుత్వాత్, సంజ్ఞానాదివృత్తీనామపి ప్రజ్ఞానోపలబ్ధిహేతుత్వాత్తేన గుణేన తన్నామధేయత్వ ముపచారాదుచ్యతే- న ముఖ్యవృత్త్యేత్యాహ (ఉపలబ్ధురుపలబ్ధ్యర్థత్వాదితి) ఉపలబ్ధురుపలబ్ధ్యర్థత్వం వా కథమిత్యాశఙ్క్య తదుపాధిత్వాదిత్యాహ (శుద్ధేతి) యత ఉపాధిభూతాః - అత ఉపలబ్ధ్యర్థాః. అతో గౌణ్యా వృత్త్యా నామధేయాని సమ్భవన్తీత్యర్థః. యద్వా- శ్రుతౌ సంజ్ఞానాదిశబ్దైర్న వృత్తయ ఉచ్యన్తే- కిన్తు సంజ్ఞానాదిశబ్దా ఏవ లక్షణయా ఽభిధీయన్తే గాముచ్చారయతీత్యత్రేవ. తథా చ సంజ్ఞానాదిశబ్దాః సంజ్ఞానాది వృత్తివిశిష్టప్రజ్ఞానస్య నామధేయాని భవన్తః తద్ద్వారా శుద్ధస్యైవ ప్రజ్ఞానస్య లక్షణయా నామధేయానీత్యాహ (తదుపాధిజనితేతి) వృత్త్యుపాధిజనితో గుణః - వృత్త్యుపహితరూపం. తన్నామధేయాని సన్తి సర్వాణ్యేవైతాని సంజ్ఞానాదీని- సంజ్ఞానాదిశబ్దాః ప్రజ్ఞాన

ఉ— సర్వాణ్యేవైతాని ప్రజ్ఞానస్య నామధేయాని భవన్తి॥ ౨
సఏష బ్రహ్మా

శం. ప్రజ్ఞప్తిమాత్రస్య ప్రజ్ఞానస్య నామధేయాని భవన్తి-న స్వతస్సాక్షాత్. తథాచోక్తం *ప్రాణన్నేవ ప్రాణో నామ భవతీత్యాది. ౨
సఏషః- ప్రజ్ఞానరూప ఆత్మా బ్రహ్మా- అపరం సర్వశరీరస్థః ప్రాణః ప్రజ్ఞాత్మా అన్తఃకరణోపాధిష్వనుప్రవిష్టో జలభేదగత

ఆ. సైవ నామధేయాని భవన్తీత్యన్వయః. (ప్రాణన్నేవేతి) ప్రాణనక్రియాం కుర్వన్ ప్రాణో నామ భవతీత్యర్థః. అనేన ప్రాణనవృత్త్యుపాధికమాత్మనః ప్రాణనామవత్త్వముక్తం. యద్యపి సంజ్ఞానాదినామ్నాం తత్ర నౌపాధికత్వముక్తం-తథాపి తుల్యన్యాయతయా ఏతేషామప్యౌపాధికత్వముక్తప్రాయమితి భావః. ఏతదుక్తం భవతి - సంజ్ఞానాదిశబ్దాః ప్రకాశాత్మకవస్తువాచినః. న చ సాక్షాదన్తఃకరణవృత్తీనాం జడానాం ప్రకాశాత్మకత్వం సమ్భవతీతి ప్రకాశాత్మకవస్త్వధ్యాసాదేవ తాసాం ప్రకాశాత్మకత్వమితి కల్పయన్తోఽధిష్ఠానభూతమతిరిక్తం ప్రకాశం గమయన్తః పర్యవసానగత్యా ప్రకాశాత్మనః ప్రజ్ఞానస్యైవ నామధేయానీతి. అత్ర సంజ్ఞానాదీనామనిత్యత్వేన జడానాం వృత్తీనాం ప్రకాశాత్మకవస్తువాచకసంజ్ఞానాదినామకత్వానుపపత్తేః తద్వ్యతిరిక్తః కశ్చిత్ప్రకాశరూపోఽస్తీత్యుక్తం. తథా సంజ్ఞానాది శబ్దవాచ్యతోక్త్యా తత్ప్రజ్ఞానం *విజ్ఞానం ప్రజ్ఞానమిత్యత్రేవ ప్రజ్ఞతారూపవృత్తిర్న భవతీత్యుక్తం- తదనేకత్వేన తత్తద్వృత్తిగతానాం తత్తన్నామకత్వేన సర్వనామకత్వానుపపత్తేః, ప్రజ్ఞానస్యేత్యేకవచనానుపపత్తేశ్చ. అతః *యేన వా రూపం పశ్యతీత్యాదినా నామధేయాని భవన్తీత్యన్తేన సర్వకరణతద్వృత్తివ్యతిరిక్తః స్వప్రకాశాత్మకః సర్వసాక్షీ సర్వవృత్త్యనుగత ఏక ఆత్మా శోధితః. ౨

ఏవం శోధితస్యాత్మనః ప్రతిశరీరం నానాత్వం వారయితుం సఏష బ్రహ్మేత్యాదివాక్యం. తద్వ్యాచష్టే (సఏష ఇత్యాదినా) ఏష ఇత్యస్యార్థమాహ (ప్రజ్ఞానరూప ఆత్మేతి) ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మేతి ముఖ్యబ్రహ్మతాయా వక్ష్యమాణత్వాదిహ మూర్ధద్వారాఽనుప్రవిష్టః సమష్టిలిఙ్గశరీరాభిమానీ హిరణ్యగర్భః ప్రాణః ప్రజ్ఞాత్మాదిశబ్దైస్తత్ర తత్రోక్తమపరం బ్రహ్మేహ బ్రహ్మోచ్యత ఇత్యాహ (అపరమిత్యాదినా) సర్వశరీరేత్యనేన సమష్టిస్థూలశరీరముచ్యతే. (అన్తఃకరణోపాధిషు)

ఉ—— ఏషఇన్ద్ర ఏషప్రజాపతిరేతే సర్వేదేవా

శం. సూర్యప్రతిబిమ్బవద్ధిరణ్యగర్భః ప్రాణఃప్రజ్ఞాత్మా. ఏషఏవేన్ద్రః- ఇన్ద్రగుణాత్. దేవరాజోవా. (ఏషప్రజాపతిః) యఃప్రథమజ శ్శరీరీ, యతోముఖాదినిర్భేదద్వారేణాగ్న్యాదయోలోకపాలా జాతాః,- సప్రజోవాఏషః సప్రజాపతిరేషఏవ. యేఽప్యేతే అ

ఆ. అనేనాపి సమష్టి లిఙ్గశరీరముక్తం ఆద్యాభ్యాం ప్రాణప్రజ్ఞాత్మశబ్దాభ్యాం క్రియాశక్తి జ్ఞానశక్తిమత్త్వముక్తం. ద్వితీయాభ్యాంతు తత్రతత్ర తథానిర్దిష్టఇత్యుచ్యత ఇత్యపౌనరుక్త్యం. నను ఉక్తప్రజ్ఞానాత్మైవా పరంబ్రహ్మేత్యత్రకింప్రమాణమిత్యాశఙ్క్య ప్రవేశవాక్యం ప్రమాణమితివక్తుమేషఇన్ద్ర ఇతివాక్యమితి వ్యాచష్టే (ఏషఇతి) (గుణాదితి) * ఇదమదర్శమితి శ్రుత్యుక్తగుణయోగాదిత్యర్థః. ప్రవేశవాక్యే ప్రవిష్టస్యేన్ద్రత్వాభిధానాద్ధిరణ్యగర్భస్యాపీన్ద్రత్వోక్తౌ ప్రవిష్టత్వప్రత్యభిజ్ఞానాత్ ప్రవేష్టురేవ ప్రవిష్టసర్వరూపత్వాదభేదః సిధ్యతీతిభావః. నతు పరమైశ్వర్యగుణయోగాత్ ప్రజ్ఞానాత్మా ఇన్ద్రః - పరమేశ్వరఇత్యర్థో గ్రాహ్యః- ప్రజ్ఞానాత్మనఃపరమేశ్వరాభేదస్య * ప్రజ్ఞానంబ్రహ్మేత్యనేనవక్ష్యమాణత్వాత్, పరమేశ్వరగుణవత్త్వప్రతిపాదనస్యచ ప్రకరణవిరోధాత్,. నచ హిరణ్యగర్భాద్యాత్మత్వవన్మాయావిశిష్టపరమేశ్వరాత్మత్వమనేనోచ్యత ఇతివాచ్యం- తథాసతి భాష్యోక్తగుణాదితిహేతువచనానన్వయాత్ ఏషబ్రహ్మైష ఇన్ద్రఏష ప్రజాపతిరితి పూర్వోత్తరపర్యాయేష్వివగుణయోగాభావేఽప్యుపపత్తేరస్య వ్యాఖ్యానస్య క్లిష్టత్వం మనసినిధాయార్థాన్తరమాహ (దేవరాజోవేతి) ప్రజాపతేర్హిరణ్యగర్భాద్భేదమాహ (యఃప్రథమజఇతి) సః లిఙ్గశరీరాభిమానీ- అయన్తు స్థూలశరీరాభిమానీతిభేదఇత్యర్థః తత్ర * అద్భ్యఏవపురుషం సముద్ధృత్యామూర్ఛయత్ * ముఖంనిరభిద్యతేత్యాదివాక్యం ప్రమాణమాహ (యతఇతి) దేవగ్రహణం మనుష్యాదీనాముపలక్షణం. తథాచ సర్వేజీవాత్మానఏషఏవేత్యర్థః. ఏవంఏషబ్రహ్మేత్యాదివాక్యే సామానాధికరణ్యం గృహీత్వాసర్వభూతస్థస్యాత్మన ఏకత్వముక్త్వా సజాతీయభేదం నిరాకృత్యతదుపాధీనాం భూతభౌతికానామపి బాధాయాం సామానాధికరణ్యమాశ్రిత్యాత్మ వ్యతిరేకేణాభావాత్తస్యవిజాతీయభేదని

ఉ— ఇమానిచపఞ్చమహాభూతాని పృథివీ వాయురాకాశ
ఆపోజ్యోతీంషీత్యేతానీమానిచ క్షుద్రమిశ్రాణీవ బీ
జానీతరాణి చేతరాణిచాణ్డజానిచ జారుజానిచ స్వేద
జానిచోద్భిజ్జానిచాశ్వాగావః పురుషాహస్తినోయత్కిం-
చ్చేదం ప్రాణిజఙ్గమంచ పతత్రిచ యచ్చ స్థావరం
సర్వం తత్ ప్రజ్ఞానేత్రం

శం గ్న్యాదయః- సర్వైదేవాఏషఏవ. ఇమానిచ సర్వశరీరోపాదా
నభూతాని పఞ్చపృథివ్యాదీని మహాభూతాన్యన్నాన్నాదత్వలక్ష
ణాన్యేతాని. కిఞ్చ-ఇమాని చక్షుద్రైః-అల్పకైర్మిశ్రాణీసర్పా
దీని. ఇవశబ్దోఽనర్థకః. బీజానికారణానిచ. (ఇతరాణి చేతరా
ణిచ) ద్వైరాశ్యేనన్నిర్దిశ్యమానాని. కానితానీతి. ఉచ్యన్తే-
అణ్డజాని - పక్ష్యాదీని. జారుజాని- జరాయుజాని మనుష్యాదీని.
స్వేదజాని- యూకాదీని. ఉద్భిజ్జానిచ- వృక్షాదీని. అశ్వాః గా
వః మనుష్యాః హస్తినః అన్యచ్చ యత్కిఞ్చేదం ప్రాణిజాతం.
కింతత్. (జఙ్గమం) యచ్చలతి. పద్భ్యాంగచ్ఛతి. యచ్చపత
త్రి- ఆకాశేపతనశీలం. యచ్చస్థావరం-అచలం. (సర్వంతత్)
అశేషతః. (ప్రజ్ఞానేత్రం) ప్రజ్ఞప్తిః- ప్రజ్ఞా. తచ్చప్రజ్ఞానం

ఆ రాకరణార్థమిమానిచేత్యాదివాక్యం. తద్వ్యాచష్టే (ఇమానిచేతి) ఏతాన్యన్నా
న్నాదత్వేన పూర్వముక్తానీతి వక్తుంవిశినష్టి (అన్యేతి) సర్పాదీనాం న కేవలం
క్షుద్రమిశ్రత్వం- కింతు సర్వాన్నరాదీన్ ప్రతిబీజత్వంచేత్యాహ (కారణానిచేతి)
(ద్వైరాశ్యేనేతి) స్థావరజఙ్గమభేదేననిర్దిశ్యమానానీత్యర్థః అణ్డజాతానిజరా
యుజాతానిస్వేదజాతానిచజఙ్గమాని-ఉద్భిజ్జానిస్థావరాణీత్యాహ (ఉచ్యన్తఇతి)
జఙ్గమమిత్యస్యవ్యాఖ్యా (యచ్చలతీతి) స్థావరాణామపి వాయ్వాదినా చలనమ
స్తీత్యాశఙ్క్యాహ (పద్భ్యామితి) (స్థావరమచలమితి) అనన్తరంసర్వన్నదేష
ఏవేతిశేషః. తత్సర్వమేషఏవేత్యత్రహేతుంవక్తుంసర్వం తత్ప్రజ్ఞానేత్రమిత్యాదిప్ర
విష్టేత్యన్తంవాక్యం. తద్వ్యాచష్టే (సర్వమిత్యాదినా) (నీయతేఽనేనేతి)

ఉ— ప్రజ్ఞానే ప్రతిష్ఠితం ప్రజ్ఞానేత్రో లోకః ప్రజ్ఞా ప్రతిష్ఠా

శం. బ్రహ్మైవ. నీయతే అనేనేతి నేత్రం. ప్రజ్ఞానేత్రం యస్య- తదిదం ప్రజ్ఞానేత్రం. ప్రజ్ఞానే- బ్రహ్మణ్యుత్పత్తిస్థితిలయకాలేషు ప్రతిష్ఠితం. ప్రజ్ఞాశ్రయమిత్యర్థః. (ప్రజ్ఞానేత్రో లోకః) పూర్వవత్. ప్రజ్ఞా చక్షుర్వా సర్వ ఏవ లోకః. ప్రజ్ఞా ప్రతిష్ఠా సర్వ

టీ. అనేన- ప్రజ్ఞానేన సత్తాం నీయతే- సత్తాం ప్రాప్యతే. సత్తావత్ క్రియత ఇత్యర్థః. యద్వా- స్వస్వవ్యాపారేషు ప్రవర్త్యత ఇతి వా. నన్వేవంభూతం బ్రహ్మైవేత్యుపనిషత్సు ప్రసిద్ధం- న తు ప్రజ్ఞానమిత్యాశఙ్క్య- వస్తుతః ప్రజ్ఞానస్యైవ తత్రతత్ర బ్రహ్మశబ్దేనాభిధానాన్న దోష ఇత్యుక్తం (ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మైవేతి) యద్వా- *కోఽయమాత్మేత్యారభ్యైతే సర్వే దేవా ఇత్యన్తం త్వంపదార్థశోధనార్థం. ఇమాని చేత్యాది ప్రతిష్ఠేత్యన్తం తత్పదార్థశోధనార్థం. తత్ర పక్షే ప్రకృష్టం జ్ఞానం ప్రజ్ఞానమితి తత్పదార్థో బ్రహ్మైవోచ్యతే. పఞ్చభూతాదిస్థావరాన్తం సర్వం తత్ ప్రజ్ఞానేత్రమిత్యర్థః. ప్రజ్ఞాసత్తయైవ సర్వస్యాపి సత్తావత్త్వం సాధయితుం ప్రజ్ఞానే ప్రతిష్ఠితమిత్యుక్తం. తద్వ్యాచష్టే (ప్రజ్ఞానే బ్రహ్మణీతి) న కేవలం ప్రజ్ఞాసత్తయైవ సత్త్వం సర్వస్య - కిన్తు ప్రవృత్తిరపి తదధీనైవేత్యాహ (ప్రజ్ఞానేత్ర ఇతి) (పూర్వవదితి) నీయతే- ప్రవర్త్యతేఽనేనేతి వ్యుత్పత్తేః నేత్రం- ప్రవర్తకమిత్యర్థః. (లోక ఇతి) సర్వజగదిత్యర్థః. యద్వా- పూర్వం నేత్రశబ్దేన సర్వస్య సత్తావ్యాపారహేతుత్వముక్తం- ఇదానీం సర్వస్య స్ఫురణహేతురప్యయమేవోచ్యత ఇత్యాహ (ప్రజ్ఞాచక్షుర్వేతి) (చక్షురితి) స్ఫురణమిత్యర్థః. జగత ఇవ ప్రజ్ఞానస్యాపి స్ఫురణప్రతిష్ఠయోరన్యాధీనత్వమాశఙ్క్య తస్య స్వప్రకాశత్వాత్, స్వమహిమప్రతిష్ఠత్వేనాశ్రయాన్తరాభావాచ్చ నైవమిత్యాహ (ప్రజ్ఞా ప్రతిష్ఠేతి) యద్వా- సర్వస్య జగతః సత్తాస్ఫూర్త్యోః ప్రజ్ఞానాధీనత్వాత్, ఉత్పత్త్యాదిష్వవస్థాసు ప్రజ్ఞానే ప్రతిష్ఠితత్వేన తదుపాదానత్వాచ్చ వాచారమ్భణన్యాయేన ప్రజ్ఞానవ్యతిరేకేణాభావాత్ ప్రజ్ఞానమేవ సర్పాదేః రజ్జ్వాదిరివ పర్యవసానభూమిరిత్యాహ (ప్రజ్ఞా ప్రతిష్ఠేతి) ప్రతిష్ఠా- ధ్రువం. పర్యవసానభూమిః. పరిశిష్టం వస్త్విత్యర్థః. ఏవఞ్చ ప్రజ్ఞానస్య- ప్రత్యగాత్మనో నిర్విశేషత్వాదికం సిద్ధమిత్యాహ

ఉ— ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మ॥ 3

శం. స్యజగతః. తస్మాత్ (ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మ) తదేతత్ ప్రత్యస్తమితసర్వోపాధివిశేషం సన్నిరఞ్జనం నిర్మలం నిష్క్రియం శాన్తమేకమద్వయం నేతి సర్వవిశేషాపోహసంవేద్యం సర్వశబ్దప్రత్యయాగోచరం. తదత్యన్తవిశుద్ధప్రజ్ఞోపాధి సమ్బన్ధేన సర్వజ్ఞమీశ్వరసంజ్ఞం భవతి. సర్వసాధారణావ్యాకృతజగద్బీజప్రవర్తకం

ఆ. (తస్మాదితి) ప్రజ్ఞానస్యైవ పరిశిష్టత్వేన పరమార్థసత్యత్వాదిత్యర్థః. బ్రహ్మశబ్దార్థమాహ (ప్రత్యస్తమితేతి) అస్మిన్పక్షే బ్రహ్మశబ్దేన ప్రత్యగాత్మనో నిర్విశేషత్వాదికమేవ సామానాధికరణ్యేన సమర్ప్యతే. బ్రహ్మశబ్దస్యాపి నిర్విశేషత్వాదికమేవార్థః- * బ్రహ్మశబ్దస్య హి వ్యుత్పాద్యమానస్య నిత్యశుద్ధత్వాదయోఽర్థాః ప్రతీయన్తే- బృహతేర్ధాతోరర్థానుగమాదితి శారీరకభాష్యే ఉక్తత్వాత్. న ప్రత్యగ్బ్రహ్మణోరైక్యమనేన వాక్యేనోచ్యతే- * ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీదిత్యాత్మాఽద్వితీయత్వేనైవోపక్రమాద్బ్రహ్మపదార్థానుపక్రమాచ్చ. ఏవఞ్చాత్మైవ స్వావిద్యయాఽఽముచ్యత ఇత్యయం పక్షోఽత్ర స్ఫుటీకృత ఇతి ద్రష్టవ్యం. యదా తు ఇమాని చ పఞ్చ మహాభూతానీత్యారభ్య తత్పదార్థశోధనార్థత్వేన వ్యాఖ్యాయతే-తదా పదార్థశోధనానన్తరం వాక్యార్థకథనార్థం ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మేతి వాక్యం వ్యాఖ్యేయం. అత్ర చ పక్షే అత్రత్యప్రజ్ఞానశబ్దేన, * ప్రజ్ఞానస్య నామధేయానీత్యత్రత్యేన చ ప్రత్యగాత్మోచ్యతే. అత్ర బ్రహ్మశబ్దేన జగత్కారణత్వోపలక్షితం చైతన్యముక్తమితి ద్రష్టవ్యం. తస్మాదితి చ-ఉభయోర్నిర్విశేషచిద్రూపత్వావిశేషాదిత్యర్థః. నను ప్రజ్ఞానస్య బ్రహ్మత్వోపదేశే కిం సిధ్యతీత్యాశఙ్క్య తస్య నిర్విశేషత్వాదికం సిధ్యతీతి ఫలితార్థకథనపరత్వేన వ్యాఖ్యేయం (ప్రత్యస్తమితేతి) అన్యత్ సమానం. (ఉపాధివిశేషమితి) ఉపాధికృతకర్తృత్వభోక్తృత్వదుఃఖిత్వాదివిశేషమిత్యర్థః. తస్య పురుషార్థత్వమాహ (శాన్తమితి) పరితృప్తం. పరమానన్దరూపమిత్యర్థః. నిర్విశేషత్వే మానమాహ (నేతి సర్వేతి) * యతో వాచో నివర్తన్తే- ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వానితి శ్రుతిర్నిర్విశేషానన్దత్వే మానమిత్యర్థః. నన్వేవంభూతస్య ప్రజ్ఞానస్య కథం సర్వజ్ఞాదిసమ్బన్ధనానావిధభేదవత్త్వాశఙ్క్య నానావిధోపాధిసమ్బన్ధాదిత్యాహ (తదత్యన్తేత్యాదినా) విశుద్ధోపాధిసమ్బన్ధావిశేషేఽప్యన్తర్యామిహిరణ్యగర్భప్రజాపతీనాం సర్వజ్ఞాద్భేదమాహ (సర్వసాధారణావ్యాకృతేతి)

శం. నియన్తృత్వాదన్తర్యామి సంజ్ఞం భవతి. తదేవ జగద్బీజభూతబు
ద్ధ్యాత్మాభిమానలక్షణం హిరణ్యగర్భసంజ్ఞం భవతి. తదేవాన్త
రణ్డోద్భూతప్రథమశరీరోపాధిమద్విరాట్ప్రజాపతిసంజ్ఞం భవతి.
తదుద్భూతాగ్న్యాద్యుపాధిమద్దేవతాదిసంజ్ఞం భవతి. తథా వి
శేషశరీరోపాధిష్వపి. బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తేషు తత్తన్నామరూ
పలాభో బ్రహ్మణః. తదేవైకం సర్వోపాధిభేదభిన్నం సర్వైః
ప్రాణిభిస్తార్కికైశ్చ సర్వప్రకారేణ జ్ఞాయతే, వికల్ప్యతే చా
నేకధా, * ఏతమేకే వదన్త్యగ్నిం మనుమన్యే ప్రజాపతిం । ఇన్ద్ర
మేకేఽపరే ప్రాణమపరే బ్రహ్మ శాశ్వతమిత్యాద్యాః స్మృతయః. 3

ఆ. సర్వజగత్కారణే సమష్టిబుద్ధావాత్మత్వాభిమానవిలక్షణం- ఉపాధిర్యస్య- తదిత్య
ర్థః. (అన్తరణ్డేతి) అణ్డోపాధికం విరాట్. తదన్తరుద్భూతప్రథమశరీరోపాధికం
ప్రజాపతిరిత్యర్థః. (తదుద్భూతేతి) తస్మాత్ - అణ్డాదుద్భూతా యేఽగ్న్యాదీనా
ముపాధయః- సమష్టివాగాదయః. తదుపాధిమత్ప్రజ్ఞానమగ్న్యాదిదేవతాసంజ్ఞం
భవతీత్యర్థః. ఆదిశబ్దేన వ్యష్టివాగాద్యభిమానినో గృహ్యన్తే అసురాదయశ్చ. వ్యష్టి
మనుష్యాదిశరీరోపాధిషు మనుష్యాది సంజ్ఞం భవతీత్యాహ (తథేతి) అపీత్యన్త
రం తత్సంజ్ఞం భవతీతి శేషః. ఉపసంహరతి (బ్రహ్మాదీతి) అత్రైవమితి శేషః. ఏవం
బ్రహ్మాదిస్తమ్బేతి యోజ్యం. నను సాఙ్ఖ్యాదిభిర్జీవానామేవ నానాత్వముచ్యతే, అన్యై
శ్చ జీవేశ్వరనానాత్వం, జగత్కారణం చాన్యథాప్యాహుః,- తత్కథమేకస్యైవ బ్ర
హ్మణో నానారూపత్వం. అత ఆహ (తదేవైకమితి) అస్మిన్నర్థే ప్రమాణమాహ
(ఏతమేక ఇతి) 3

ఏవం తావత్ * కోఽయమాత్మేత్యారభ్య * ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మేత్యన్తేన విచా
రపురస్సరమాత్మతత్త్వం నిర్ధారితం- ఆత్మా కరణసఙ్ఘాతాత్మకప్రాణవ్యతిరిక్తః. సం
జ్ఞానాది సర్వాన్తఃకరణ వ్యతిరిక్తస్తదనుగతస్వప్రకాశః సర్వశరీరేష్వేకః సర్వప్ర
పఞ్చాధిష్ఠానభూతోఽద్వితీయః ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మ నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావ ఇతి.
ఇదానీమేవం భూతబ్రహ్మవిదః ఫలం వక్తుం స ఏతేనేత్యాది శ్రుతివాక్యం. తత్ర త
చ్ఛబ్దైకవచనాన్తేన ప్రకృతానామపి కోఽయమాత్మేత్యేవం విచారయతాం బ
హూనాం పరామర్శాయోగ్యత్వాత్. ఇదానీన్తనస్య విదుషశ్చ సన్నిహితభూతవాచినా ప

ఉ— స ఏతేనైవ ప్రజ్ఞేనాత్మనాఽస్మాల్లోకాదుత్క్రమ్యాముష్మిన్ స్వర్గేలోకే సర్వాన్ కామానాప్త్వాఽమృతస్సమభవత్సమభవదిత్యోమ్॥ ౪— హరిః ఓమ్.

శం. సః- వామదేవోఽన్యో వా ఏవం యథోక్తం బ్రహ్మయో వేద ప్రజ్ఞేనాత్మనా- యేనైవ ప్రజ్ఞేనాత్మనా పూర్వే విద్వాంసోఽమృతా అభూవన్. తథాఽయమపి విద్వానేతేనైవ ప్రజ్ఞేనాత్మనాఽస్మాల్లోకాదుత్క్రమ్యాముష్మిన్ స్వర్గేలోకే సర్వాన్ కామానాప్త్వాఽమృతస్సమభవదిత్యోమితి. ౪

ఆ. వామదేవస్యామృతత్వాత్, పూర్వవ్యాఖ్యానోక్తో వామదేవః పరామృశ్యత ఇత్యాహ (సవామదేవఇతి) బ్రహ్మవిద్యాఫలమిత్యత్ర వాక్యతాత్పర్యాద్వామదేవాది పురుషవిశేషతాత్పర్యాభావాత్ యః కశ్చన గ్రాహ్య ఇత్యాహ (అన్యోవేతి) (ఏవమితి) * కోఽయమాత్మేత్యుక్తప్రకారేణ ఏతం ప్రజ్ఞానరూపం యథోక్తం బ్రహ్మ ప్రజ్ఞానేనాత్మనా వేదేత్యర్థః. ఏతేనైవేత్యేతద్వ్యాఖ్యాతుముక్తత్వం వ్యక్తీకరోతి (యేనైవేతి) యేనైవ ప్రజ్ఞానాత్మనా బ్రహ్మవిద్వాంసః పూర్వేఽమృతా అభూవన్- తేనైవ ప్రజ్ఞానాత్మనా యథోక్తం బ్రహ్మ వేద వామదేవోఽన్యో వా- సః అమృతోఽభవత్. తథాఽయమపి ఇదానీం జనోఽపి విద్వానేతేనైవ ప్రజ్ఞానేనాత్మనా అస్మాల్లోకాదుత్క్రమ్యామృతస్సమభవదిత్యన్వయః అత్రోత్క్రమణం పక్షిణో నీడాదివోర్ధ్వగమనం న భవతి- కిన్తు దేహాత్మభావత్యాగేన ప్రజ్ఞానాత్మభావమేవేత్య భిప్రేత్య ప్రజ్ఞానేనాత్మనా ఉత్క్రమ్యేత్యుక్తం. ప్రజ్ఞానేనాత్మనా విద్వానితి వాన్వయః ఉక్తార్థస్య తత్త్వమఙ్గీకారవాచినా ఓఙ్కారేణ స్వానుభవప్రకటనేన దృఢీకుర్వన్ * ఓఙ్కారశ్చాథశబ్దశ్చ ద్వావేతౌ బ్రహ్మణః పురా। కణ్ఠం భిత్త్వా వినిర్యాతౌ తస్మాన్మాఙ్గలికావుభావితి స్మృతేరోఙ్కారేణ బ్రహ్మవిద్యానుసన్ధానలక్షణం మఙ్గలం కరోతీత్యుక్తమితి. ౪

ఇత్యైతరేయే ద్వితీయే ఆరణ్యకే షష్ఠో౽ధ్యాయః.

ఉపనిషత్సు తృతీయో౽ధ్యాయః.

ఓమ్ తత్సత్.

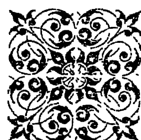
ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య
పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ
ఐతరేయోపనిషద్భాష్యే, తృతీయాధ్యాయభాష్యమ్.

ఓమ్ తత్సత్.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య
శ్రీమద్భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం - ఐతరేయోపనిషద్భాష్య టీకాయాం
తృతీయాధ్యాయభాష్యటీకా.

ఓమ్ తత్సత్.

చెన్నపట్టణము- చూళవేపేరి- రొాక్ట్సలగిడ్డంగి తిరువేంగడ మొదలారివీథి- ౨౩ వ నంబర్ గలయింటస్థాపించియుండు - వేదాంతవిద్యావిలాసముద్రాక్షరశాలయందు ముద్రించిన గ్రంథములు.

తెనుఁగక్షరములచే ముద్రింపఁబడినవి.	వెల. రూ.	అ.
ఆనన్దగిరిటీకాసహితశఙ్కరభాష్యముతోఁజేర్చిన- ఐతరేయోపనిషత్తు- బయిండుతో - ప్రతి - ౧కి, ...	౧	౦
శ్రీమచ్ఛ్రుతప్రకాశికాయుక్తశ్రీరామానుజభాష్యము-ప్రతి-౧కి, బ.	౧౧	౦
ఈశావాస్య, కేన, కఠవల్లీ, ప్రశ్న, ముండక, మాండూక్య, తైత్తిరీయ, బృహదారణ్యక, ఛాందోగ్యోపనిషత్తులు- ౯ - కిని- అద్వైతవిశిష్టాద్వైతభాష్యములతో ముద్రించిన దళసరపు కాగితముల ప్రతి-౧కి, బ- లేక.	౨౦	౦
సదరహి- సుమారుగానుండు కాగితముల- ప్ర- ౧కి, బ- లేక ...	౧౪	౦
ఛాందోగ్యోపనిషత్తుమాత్రము-సుమారుగానుండు కా-ప్ర-౧కి.బ.	౫	౦
వేదాంతదీపము- ప్ర- ౧కి, బ.	౧	౧౨
యతీంద్రమతదీపిక- ప్ర- ౧కి, బ.	౦	౮
గ్రంథాక్షరములచే ముద్రింపఁబడినవి.		
ఈశావాస్యము మొదలు తైత్తిరీయమువరకు-౭-ఉపనిషత్తులను- దళసరపు కాగిదముల- ప్ర-౧కి, ...	౮	౮
సదరహి- సుమారుగానుండు కాగిదముల- ప్ర- ౧కి, ...	౬	౦
తైత్తిరీయోపనిషత్తుమాత్రము- ప్ర- ౧కి, ...	౧	౪
ద్రామిడలిపిచే ముద్రింపఁబడినవి.		
తిరువాయ్మొళి ప్రతిపదముతో దళసరపు కాగి-ప్ర-౧కి, ...	౫	౪
సదరహి- సుమారుగానుండు కాగి- ప్ర- ౧కి, ...	౪	౦
తిరుచ్చందవిరుత్తము ప్రతిపదముతో-దళసరపు కా-ప్ర-౧కి, ...	౦	౧౨
సదరహి- సుమారుగానుండు కాగి- ప్ర- ౧కి, ...	౦	౮

ఈపుస్తకములు వలయువారలు- వాటిక్రయమును, బంగిచార్జును చేర్చి - ఖజానామదియార్డరుగాఁగాని, నోటుగాఁగాని, లేబిల్ గాఁగాని, పైకనుపరచిన ముద్రాక్షరశాల కార్యదర్శియగు- లా. మధురనాయకులవారి పేరిట పనుపవలయును. బదులు త్తరమునపేక్షించువారు పంపబడుజాబులో_అరఅణాస్టాంపును బంపవలయును.